

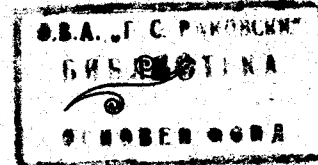
432. 1941
1694

III ж/1

© П. Дървинговъ ©

Пиринъ и борбата

въ неговитѣ недра.

Въ двѣ части.

I.

Монография на пространството между рѣкитѣ Струма и Мѣста
отъ българската граница до Вѣло Море.

II.

Тактически етюдъ върху борбата на турцитѣ съ възстаницитѣ.

СОФИЯ

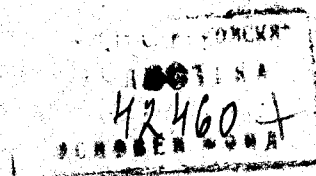
К. Чинкова печатница и словолитня.

1904

911

~~1856~~

11124

Настоящия си трудъ посвящавамъ на преподавателя
и по Военната География въ Военното Училище

Вадой Иовъ Сираковъ,

полковникъ отъ Генерал. Штабъ.

Автора.

Прѣдговоръ.

При написването на настоящата книга, азъ се ръководѣхъ отъ убѣждението, че, прѣди да се направи едно аналитично разгледане на борбата въ Македония, необходимо е да се опише, макаръ и накратко, страната, като се илюстриратъ, прѣимущественно ония географически елементи, които иматъ най-голяма свръзка съ възстанническите и аскерските дѣйствия.

Скромень участникъ въ борбата по Пиринъ въ продължение на нѣколко мѣсеца, азъ избрахъ за описание само единъ дѣлъ отъ Македония — пространството между Струма и Мѣста отъ българската граница до Бѣло Море —, кждѣто сж ставали най-много стѣлкновения и кждѣто борбата прѣдставлява по-голямъ интересъ за изучаване. Когато това описание бѣше вече довършено, видѣхъ, че ще бжде по-добръ да го допълна, както е въ настоящия видъ — като една монография на помѣнатото пространство, още повече, че у насъ свѣденіята върху турската империя сж доста оскддни, пѣкъ и значителна частъ отъ нашата младежъ не чувствува очарователнитѣ прѣлѣсти на отечественнитѣ земи и не цѣни паметта на нашитѣ прапращѣди, които въкове кърви сж лѣли за да засѣднатъ на тия земи и за да ни ги завѣщаятъ въ наслѣдство. . .

По такъвъ начинъ и съ тия цѣли биде написана първата частъ отъ тая книга.

При написването на тая частъ, освѣнъ отъ личнитѣ ми изучавания, записки, провѣрки чрѣзъ мнозина вѣщи познавачи на страната, къмъ които тукъ изказвамъ моята дълбока благодарность, азъ се ползувахъ още и отъ

1. — Мемаликъ османиеъ махсусъ Джография-и-аскери, отъ Маиоръ Ахмедъ Джемаль. Цариградъ.
2. — Селяникъ виляети салнамеси, XI випускъ, 1820 год. Солунъ.
3. — Военная география и статистика Македоніи и сосѣднихъ съ нею областей Балканскаго полуострова. Составилъ Болгарскаго Генеральнаго Штаба Капитанъ Бендеревъ. С Петербургъ, 1890 год.
4. — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Издава министерството на просвѣщеніето, книги X, XI, XII и XIII, статия: пажуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница, отъ * * *.
5. — Пятни съобщения въ Македония. Отъ Василь Кжичовъ 1898 год. София.

6. — Македония. Етнография и Статистика. Отъ В. Кжичовъ, 1900 год., София.

7. — Géographie militaire, I partie 8 édition, 1886. Par le Lieutenant colonel Niox.

При написването на втората частъ, азъ се облъскахъ съ голѣми прѣпятствия, които не можеха да ми позволятъ необходимата свобода на мислението. Най-първо, трѣбваше да избѣгвамъ разкриванieto на безнравственитѣ грѣхове на мнозина лжливи водачи, сетнѣ, трѣбваше да прѣмълчвамъ онова, което и сега още може да се счита секретъ въ македонското движение и най-сетнѣ, трѣбваше съ голѣмо внимание да събирамъ свѣденията, върху които можеше да се съгради нѣщо достойно за вниманието на читателя. Тия ограничения ми се видяха толкова стѣснителни, че никога не бихъ се азелъ съ една такъва тежка работа, като рискувамъ въ сѣщото врѣме да привлека злословието на нѣкои личности, ако съдбата не бѣше ми прѣдставила случаи да взимамъ близко участие въ тая велика борба, ако, едновременно съ участието си, не полагахъ двойно по-голѣми усилия да събера факти на самото мѣсто и да изуча нѣщата какъ ставаха и какъ трѣбваше да ставатъ и най-послѣ, ако нуждата отъ едно изучаване на борбата, отъ която цѣлата българска раса може да почерпи вдъхновение, куражъ и въсторгъ, не се чувствуваше по-повече и повече.

Азъ написахъ втората частъ въ осемъ глави, като се мъчехъ да очертая кждѣ накратко, кждѣ по-нашироко, почти всичкитѣ въпроси отъ борбата на аскера съ възстаницитѣ и обратно. При туй, не се поколебахъ, съ рискъ да прѣкъсна логичното течение на мислитѣ, да спирамъ съ цитации върху всичко онова, което може още по-добрѣ да илюстрира военната сила на турчина. Съ това, може би, текста стана по-труденъ за четение, но сигурно по-богатъ въ мисли, факти и данни.

Въ IX глава азъ си позволихъ нажко да скицирамъ поукитѣ за нашето войнство.

Азъ бѣхъ писалъ и десета глава, съ която искахъ да илюстрирамъ мисълта, че войната се води въ мирно врѣме, че побѣдата е само гържество на мирно-подготвителната война и, че кървавото стѣлкновение на народитѣ е само единъ кжсъ исторически моментъ, единъ рицарски турниръ, процентно по-малко смъртоносенъ отъ епидемиитѣ, корабкрушенията, жельзопжтнитѣ катастрофи, землетресенията, миннитѣ експлозии, но отъ това рѣшихъ да се откажа за сега, като намислихъ при благоприятно врѣме да се занимаю съ тоя въпросъ въ една отделна брошура, въ която ще искамъ да опиша бита и принципитѣ на обучението и възпитанието на турската армия.

По ясни причини, сжщо се отказахъ да вадя поучения, които трѣбвало би да се иматъ прѣдъ видъ въ едно бждше възстание.

Далечъ съмъ отъ мисълта, че цѣлия тоя ми трудъ не е лишенъ отъ непълноти и недостатки, тъй като самъ азъ не съмъ нито географъ, нито писателъ, пкъ и такъва огромно пространство и такъва сложна борба едва ли могатъ да се очертаятъ съ толкова малко думи и съ такива оскждни данни. Но, не грѣши само оня, който нищо не върши.

Ако жалья за нѣщо, това е, че трудътъ ми не е придруженъ отъ една карта, за каквато не разполагамъ съ сръдства, врѣме и подкрѣпа, сетнѣ, че въ текста се вмъкнаха доволно печатни, даже и граматични грѣшки, понеже не ми бѣше възможно непосредственното наблюдение на коригиранieto и най-послѣ, че книгата, по независящи отъ мене причини, не излѣзе въ опрѣдѣлений отъ мене срокъ.

Автора.

Съдържание.

Прѣдговоръ	Стр. V.

Часть първа.

Монография на пространството между рѣкитѣ Струма и Мѣста
отъ българската граница до Вѣло-Море.

Глава I. — Общи вѣщания за граничните рилски хребети. Опредѣленіе Пиринската планинска система. Ролѣта ѝ върху историческия животъ на населеніята, които сѣ я обитавали. Сѣдбата на Пиринъ прѣзъ вѣковетѣ. Пиринъ днесъ. Лични вѣпечатленія 8

Глава II. — Кжсъ очеркъ върху произхождението и геологическата дислокация на Пиринската система 9

Глава III. — *Орография.* Пиринъ. Характеристика на пѣтекитѣ. За езерата. За растителността. За животното царство. — Али-Ботушъ и Сенгелската планина. — Черна-Гора. — Стѣргачъ. — Шарлията и Капаклийца. — Сѣреки Бозъ-Дагъ. — Шудеръ планина. — Драмски Бозъ-Дагъ. — Кушиница планина 13

Глава IV. — *Идрография.* Рѣка Струма (Кара-Су). Лѣвнитѣ притоци: Бистрица, Градевска-Рѣка, Гѣоргийца, св. Врачка-Бистрица, Пиринска-Бистрица, Бѣлица, Баница (Сѣровица), Анджиста. Рѣкичка Илджа-Дере. Рѣка Мѣста (Кара-Су). Дѣснитѣ притоци: Мехомийска-Рѣка, Глазна, Добринишка-Рѣка, Безъ-Богъ, Каменица, Тифче, Неврокопска-Рѣка, Топлица и Буланжкъ 33

Глава V. — Население по западния склонъ на Пиринъ до Рупелъ. Горно-Джумайска каза, гр. Джумалъ, производство. — Мѣлничка каза, гр. Мѣлникъ, производство. — Население на югъ отъ отбразителната линия Рупелъ, Бѣли-Прѣсѣкъ, Калапотски-Дервентъ и Гюреджикъ. Д.-Хисарска каза, гр. Валовище, производство. — Сѣрска каза, гр. Сѣръ, производство. — Зхненска каза, гр. Зеляхово, производство. — Население по Кушиница планина и пр. — Правишка каза, гр. Правища, производство. Население по Драмския Бозъ-Дагъ и пр. Драмска каза, гр. Драма, производство. — Кавалска каза, гр. Кавала, производство. — Сарж-Шабанска каза, гр. Сарж-Шабанъ, производство. Население по источнитѣ поли на Пиринъ и пр. Неврокопска каза, гр. Неврокопъ, производство. — Разлогъ, гр. Мехомия, производство. Рупчоска каза и пр. 57

Глава VI. — Пътни съобщения. Опредѣление на пътищата въ Турция. — Пътища отъ Бѣло-Море до България между рѣкитѣ Струма и Мѣста. — Пътища, които водятъ облически за България. — Напрѣжни пътища. — Желѣзо-пътна линия Солунъ — Деде- Агачъ	Стр. 89

Часть втора.

Тактически етюдь върху борбата на турцитѣ съ възстан-
ниците.

Глава I. — Дислокация на турския аскеръ въ пространството между р. р. Струма и Мѣста	127
Глава II. — Подготовка, възстание и потушаванieto му . . .	135
Глава III. — Кастраметация и фортификация	142
Глава IV. — Обозъ и хранение	154
Глава V. — Облѣкло, снаряжение и въоръжение	162
Глава VI. — Пътувание и почивки	176
Глава VII. — Бой, тактика, стрѣлба и дисциплина. Сигнали и сръдства за управление и сношение. За началствата. За симюля- циитѣ и върломствата на турския войникъ въ борбата. Характери- стика на мѣстния турчинъ-войникъ, анадолския турчинъ-войникъ, гега-войникъ, тоска-войникъ, помакъ-войникъ; срѣщу турцитѣ трѣбва да се води лемоническа война	189
Глава VIII. — Дѣйствиe на маузеровия куршумъ върху че- ловѣка (Балистически данни за турската пушка; двѣ думи върху душевното състояние на възстанника въ боя; двѣ думи за дѣйст- вителността на турската стрѣлба; смъртоносностъ на пушката Маузеръ Лп)	215
Глава IX. — Изучения за българското войнство	225—235

ЧАСТЬ ПЪРВА.

Монография

на пространството между рѣкитѣ Струма
и Мѣста отъ българската граница до
Бѣло-Море.

Глава I.

Общи понятия за граничните рилски хребети. Определение Пиринската планинска система. Ролата ѝ върху историческия живот на населението, които са я обитавали. Службата на Пиринъ през вѣковете. Пиринъ днесъ. Лични впечатления.

Отъ върхътъ Ай-Гидикъ (Мечи Проходъ) планината Рила на западъ пуца единъ дълъгъ (30 к. м.) планински гребенъ (паралелъ) до с. Бараково и гр. Джумая, който служи за граница между България и Турция, и който прѣдставлява единъ величественъ брустверъ, на когото севѣрнитѣ скатове са обрасли съ гъсти и непроходимии гори, а южнитѣ —, обикновено голи, и лѣсисти само въ нискитѣ мѣста. Отъ сѣщия връхъ се спуща и другъ единъ хребетъ (1770 м. ср. абс. в.) — контрфорсъ — право на югъ до гр. Мехомия и с. Градево, дълъгъ около 20 километра и водораздѣлъ между притоцитѣ на Струма и Мѣста. Последния гребенъ, по своята топографическа конструкция и тактическа стойностъ, спрямо рилския бастионъ прѣдставлява единъ равелинъ, който стрѣмно и съ вратоломни долове командува Разложката котловина (770 м. абс. в.) на истокъ и полегато, изритъ отъ вѣковѣчната ерузия въ дълбоки гладки ровове, се спуща на западъ до р. Струма (300 м. абс. в.). Между селата Бачево и Осеново контрфорса образува последнитѣ си върхове: Капатникъ и Хармантаръ (1664 абс. в.), които доста стрѣмно, облѣчени въ гори и храсти, слизатъ на югъ, като образуватъ севѣрния брѣгъ на така наречения проходъ Прѣдѣлъ (850 м. абс. в.), по който минава джадето Мехомия — Джума-и-Баля, и на който тѣ прѣдставляватъ най-сериознитѣ естествени шперфортове.

Отъ тука, т. е., отъ Прѣдѣля се издига въ юго-источна посока една планинска система или по-скоро верига, величественна по своитѣ рѣзки очертания и мрачни склонове въ сѣвѣрния си гребенъ и привлекателна по своитѣ лабиринтни шарки и свѣжи долини въ южнитѣ си разклонения, която пълни пространството между Струма, Мѣста и Бѣлото Море, и носи обикновено географическото име *Пиринъ*. Ако вземемъ, срѣдно, разстоянието между с. Баня въ Разлогъ до Бѣло Море около 140 к. м., оновѣ отъ Струмския чифликъ, където се влива Градевската рѣка и почва Пиринъ до Орфано — 150 к. м., между чифлика и с. Баня — 30 к. м., и брѣгътъ на морето, въ права линия между устията на Струма и Мѣста — 70 километра, ще получимъ една геометрическа плоскостъ, която прилича на трапецъ въ общитѣ си граници, и върху която стърчи релефа на системата — дивъ изпърво, величавъ на много мѣста и все повече и повече питоменъ и наведенъ къмъ морето. По общата си посока, системата е паралелна на Родопитѣ, Малешевскитѣ планини и се явява като продължение на Витоша — Верила — Рила, което показва единството на геологическитѣ сили, които сж създали всички тия височини, почти еднакви по своя геогностически съставъ. По своето произхождение тя може да се раздѣли на двѣ: *Пиринъ*, който е отъ вътрешно произхождение и има гранитно съдържание и *Бозъ-Дагъ*, който се състои отъ калкарни скали. Обаче, по конфигурацията на хребтитѣ, по наименованията, които населението имъ дава и по тѣхнитѣ идрографически свойства тя може да се раздѣли на нѣколко планини, които ще се помжчимъ въ подробностъ да разгледаме по-послѣ.

Тая планинска система, както и Родопитѣ, е оказала голѣмо влияние върху историческия животъ на населенията, които сж живѣли по нея и около нея. Прѣзъ траенето на вѣковетѣ, тя както и другитѣ голѣми планини на полуострова, сж били главна прѣчка за моралната и економическата хомогенностъ, която е единъ отъ

най-важнитѣ фактори за обезпечение господарственото съществуване. При липсата на днешнитѣ съобщителни срѣдства, това е благоприятствувало за децентрализиране на управлението и за засилване на отдѣлнитѣ управители, което често е ставало гибелъ за държавитѣ (Добромиръ Стрѣзъ, Иванко, Драганъ, Углешъ, Богданъ). Какъ слѣдствие тия причини царствата, които се конституирали тука сж съществували, до като сж се управлявали отъ умни царе-полководци и до като сж пригъжавали една добръ подготвена войска. Ту въ български рѣцѣ, ту въ византийски, даже въ рѣцѣтъ на кръстоносцитѣ, както и на сѣрбитѣ, а не рѣдко и подъ властта на амбициозни феодалы-управители самовластници Пиринъ е дочакалъ печалнитѣ дни на турското робство съ една промѣнлива сждба.

Въ най-отдалеченитѣ епохи Пиринъ е билъ граница между Сатритѣ на истокъ, Пеонитѣ на западъ и Одомантитѣ отъ юго-западъ. По-късно, той е прѣдставлявалъ прѣднитѣ щитове на столицата на Македонското царство гр. Филипи, отстоящъ на 14 к. м. отъ Неополисъ (сегашна Кавала) — главно търговско и военно пристанище тогасъ. Прѣзъ римскитѣ врѣмена за осигуряване пѣтищата на съобщенията отъ морето къмъ мизийското плато и тракийската равнина, по неговитѣ ребра сж се въздигнали редъ силни етапни крѣпости: Сѣръ, Хераклия-Синтика, Стобъ въ Рила, Никополи адъ Нестумъ, Цирополъ, Баткунъ въ Родопитѣ и др. Още по-късно; съ нахлуването на славянитѣ на Балканския Полуостровъ и особено, слѣдъ образуването на българското царство, неговитѣ недра ставатъ театръ на най-крѣвопролитни борби, паметни отъ които сж частъ отъ войнитѣ на Симеона, Калояна, Самуила и Асѣна II. Отъ всички тия врѣмена до нашествието на турцитѣ въ полуострова по пиринскитѣ склонове сж съществували или сж останали редъ малки и голѣми крѣпости или развалини отъ укрѣпления, значението на които днесъ въ военно отношение е паднало, безъ обаче околността, където тѣ сж били строени

да е изгубила много въ своята абсолютна и относителна тактико-стратегическа стойност. Останали сж така сжщо споменътъ или слѣдитъ на цвѣтущитъ нѣкога приморски градове: Христовицъ, Амфиполисъ, Ахризополисъ, Неаполисъ, които сж търгували съ вътрѣшността по теченията на Струма и Мѣста. Слѣдъ Сѣръ, който е билъ централна голѣма и солидна крѣпостъ, по течението на Струма въ изхода на Рупелското дефиле укрѣпенъ твърдѣ силно е билъ Хераклия-Синтика (Валовища, Демиръ-Хисаръ), който се е защищавалъ отъ дребни крѣпости въ дефилето, на сѣдлото между Али-Ботунъ и Сингелската планина и въ Крушово; по на севѣръ сжществувалъ е върху една отъ нискитъ тераси на Пиринъ цѣлъ укрѣпенъ лагеръ съ централна крѣпостъ Мѣлникъ и съ малки крѣпости на околорѣсть: св. Врачъ, Бѣлица, Градешница и като втора линия Ладарево, Ласкарево и Хотово; още по-нагорѣ, въ началото на Крѣсенското дефиле сжществувала е крѣпостъта Круникъ, на дѣния брѣгъ на Струма, която тоже издалеко по Кжришияка се е пазила съ малки укрѣпления, слѣдитъ на които и до днесъ личатъ; по-нататкъ, въ прохода Прѣдѣлъ сжществувала е крѣпостъта Градево, а вѣроятно и Недобърско на Рила, които сж защищавали пътя отъ Струма за Мѣста; въ течението на послѣдната надъ с. Банско е сжществувала крѣпостъта Ситанъ-Градъ, по-надолъ Момина-Кула, послѣ Цирополъ, слѣдъ това Неврокопъ на Родопитъ до Мѣста, отъ кждѣто по пътищата за Валовища, Сѣръ и Филипи сж сжществували етапнитъ малки крѣпости при Гайтаниново, при Крушово, при Д. Броди, при Търлисъ, при Бѣли-Прѣсекъ, при Скрижево, при Боболецъ и др. Сжществването на останки отъ старъ пътъ около с. с. Пепелашъ, Джирновица, по склоноветъ на Драмския Бозъ-Дагъ въ помашката областъ Чечъ ни навежда на мисълта за единъ твърдѣ важенъ пътъ отъ Филипи — Драма — Пепелашъ — Мѣста, течението на Можделъ-Дере, лѣвъ притокъ на Мѣста, послѣ по басейна на Кричимската рѣка прѣзъ Дювленъ за Пловдивъ.

Изгрѣването на османския полумѣсецъ Пиринъ и неговитъ комшии, населени почти до морето съ българи, посрѣщатъ уморени отъ борбата, която се е водила между славяни и гърци за владението на морскитъ брѣгове. Дълго врѣме слѣдъ появяването на турцитъ въ полуострова тѣ сж били независими, било вслѣдствие непристъпността на мѣстността, било вслѣдствие отдалечеността отъ турската операционна линия, било вслѣдствие пасивността на жителитъ, които сж стояли като зрители прѣдъ разрушението на балканскитъ държави. Обаче, когато турцитъ се укрѣпили добръ въ Тракия и слѣдъ като привършили войнитъ въ Ангора настѣпила епохата, която трѣбвало да рѣши участъта на враждуящитъ балкански царства. За да си усигорятъ долината на Марица и на Мизийското плато, на което завоевателитъ отдали подобающето значение, единъ разуменъ планъ съ още по разумни полководци е билъ приложенъ съ блѣскавъ резултатъ. Султанъ Мурадъ организиравъ огромна армия и съ полководеца Лала Шахинъ потеглилъ отъ Одринъ срѣщу течението на Марица, като завладявалъ въ сжщото врѣме проходите на балканската верига и градоветъ по южнитъ и склонове; а прочутия полководецъ Евреносъ бей, името на когото е било сигурна гаранция за побѣдата*) съ друга армия се насочилъ на западъ за да прѣвземе Родопитъ, Пиринъ и отъ тамъ да съдѣйствува за общия успѣхъ. Близко е до вѣроятността, че двѣтъ армии слѣдъ завладяването на Балкана, Родопитъ и Пирина сж се събрали въ Самоковската котловина, кждѣто е билъ окончателно разбитъ Царъ Шишманъ. Къмъ 1380 година цѣлия Пиринъ билъ въ ржцѣтъ на турцитъ, крѣпоститъ разрушени и потурчванията захванати (Драмския Чечъ). Послѣдни защитници на пиринскитъ ущелия, участъта на които е била позорния плѣнъ, сж били Драганъ, името на когото е запечатано съ наименованието на единъ високъ върхъ на Бозъ-Дагъ и Богданъ — съ онова на Лагадинското поле, което се нарича още Богданска земя.

*) Тарих-и-Харбъ т. II стр. 153. Османъ Сенан, полковникъ.

Наставатъ тежкитѣ минути на робството и Пиринъ, печаленъ и гробовитѣ, въ тишина прѣкарва столѣтията, милванъ и развеселяванъ често отъ волнитѣ борци „хайдути“, които въ дружини, не съ особена морална спайка и политически ясни тенденции, сѣ бродили по неговитѣ ребра. Мълчаливъ свидѣтель на толкова трогателни събития прѣвъ вѣковетѣ, той крие въ своитѣ недра скрижалитѣ на цѣла история, сълзитѣ на цѣлъ народъ и тѣгитѣ на неволника, който съ пушка на рѣцѣ се бие отъ толкова врѣме насамъ. И днесъ вече, Пиринъ не е история, не е мъртавъ студентъ гранитъ, не е мракъ, той е една епопея на храбростта и отчаянието, редутъ на борбата и пжтеводна звѣзда, която сочи посоката на раята къмъ благословенната българска свобода.

О, Пиринъ — българска планино! Вълшебенъ си подъ всемогщата жидкостъ на слънчевитѣ зари, които сутринъ разпрѣскватъ мраковетѣ, приятенъ си подъ полуденния пламъкъ, който топли каменливитѣ ти чукари и феериченъ подъ вечерния пурпуръ, който донася прѣлѣститѣ на нощта, съпруга на Фебъ и майка на хесперидитѣ, любовта и комититѣ. Живописни сѣ твоитѣ езера въ заоблачитѣ висини, обградени съ подковообразни бруствери отъ гранитъ, надъ които стърчатъ пирамидални върхове и владѣе безмълвно усамотение. Но, още по живописни сѣ тия зѣбчати бастиони въ дни на комитско пиршество или бой, когато борцитѣ, „като полагатъ за свое сѣдалище заоблачния“ Пиринъ „— като небесна твърдь — и като възставатъ противъ държавата, пускатъ отъ тамъ искусствени молнии, както Соломоновия псевдокронионъ и прѣкарватъ въ това безсрамство (?) цѣли години...“ *) Приятни сѣ твоитѣ алпийски полена прѣвъ юлий, обраснали съ сочна трѣва, всрѣдъ която на завѣтъ нѣкъдѣ кокетливо стърчи влашка мандра, като палатъ всрѣдъ твоето мълчане, смущавано отъ звѣтенето на овцетѣ, свирната на овчара и неговия прѣду-

*) Думи изказани отъ М. Акомонитѣ по адресъ на великия български полководецъ Калоянъ.

прѣдителенъ викъ оу, лай! оу, лай!... Сладка е сѣнката на твоитѣ гори, които хвърчатъ къмъ небесата тукъ тамъ по стрѣмнитѣ ти плѣщи, но още по сладка е водата, която изблика въ тѣхъ и върви съ буйностъ и въ пѣна къмъ низкитѣ плодородни полена въ твоитѣ поли. Упоителенъ е твоя зефиръ и вълшебно е твоето звѣздно небе прѣвъ августа.

Глава II.

Късь очеркъ върху произхождението и геологическата дислокация на Пиринската система.

Вслѣдствие истиването на земната кора, както, главно и отъ напъжението на земний огънь въ древнитѣ геологически епохи, веднага слѣдъ образуването на Рила планина се е конституиралъ Пиринъ, едновременно съ Родопитѣ и Малешевията. Въ началото, отъ въздѣйствието на Рилския Ай-гидинки контрфорсъ, планината добила едно подпиране или едно съпротивление, което обусловило посоката на Пиринъ — с. с.-и. къмъ ю. ю-з. и дало силенъ отпечатъкъ върху склоноветѣ и до Неврокопъ; въ центра пъкъ, подъ влиянието на Родопитѣ и вслѣдствие по голѣмото разнообразие въ материята, той се е формиралъ изпърво въ двѣ и послѣ въ цѣлъ редъ расклонения, които постепенно се снишаватъ до морето.

Отъ Прѣдѣля и с. Градево въ юго-источна посока, на едно протяжение около 50 к. м., до върхъ *Добро-Поле* надъ Неврокопъ, Пиринъ прѣдставлява единъ дивъ, но величественъ гребенъ — водораздѣлъ между притоцитѣ на р. р. Мѣста и Струма — съ централенъ върхъ *Елз-Тене*, който е и най-високъ 2681 м. абс. височина. Отъ источна страна въ тая частъ планината отъ главнитѣ върхове спуща цѣлъ редъ едри паралелни ридове, които съ разни наклони — терасообразно — стрѣмно завършватъ въ Разлогъ и брѣгътъ на Кара-Су. Тия мѣчнопроходими, обрасли въ гора (слабъ, мура, елха, боръ) хребти прѣжаватъ стрѣмни склонове, по политѣ на които текатъ

бистритѣ притоци на р. Мѣста, обикновено, водящи началото си отъ едно или нѣколко езерца. Въ горнитѣ си очертания гребена на планината отъ сѣщата страна прѣдставлява, въ по-голѣмата си частъ, отвѣсни стрѣмнини, които отъ далечъ изглеждатъ като стѣни. Отъ западна страна склона на гребена е по-полегатъ и до Ель-Тепе пуца по-къси ридове, които не далечъ завършватъ вратоломно, като образуватъ въ по-нататъшното си продължение до р. Струма питомната Крѣсенска тераса. При Ель-Тепе, обаче, отъ остѣта на планината се спуща единъ дълъгъ ридъ (Синаница), който съ нѣколко диви тераски слиза до изхода на Крѣсенското дефиле, като обгражда Крѣсна отъ югъ и Мѣлничкото хълмодоліе отъ севѣръ. Не далеко отъ Ель-Тепе Синаница пуца високъ пустъ хребетъ паралелно на гребена на планината, като образува широкия басейнъ на Св. Врачка Бистрица и алпийското поленце *Спано-Поле*. Още по на югъ, при Демиръ-Кания, отъ гребена на Пиринъ пакъ на западъ се издига високъ каменливъ хребетъ (*Тримъ-Върха, Арабъ-Мезаръ, Еленъ, Пиляфа*) който при Арабъ-Мезаръ пуца клонъ (*Сухитъ-Върхове, Демиръ-Анъ, Кукулитъ*), паралеленъ на остѣта на планината, като образува по тоя начинъ: отъ изтокъ басейна на Пиринска Бистрица, а отъ западъ, чрѣзъ своето терасообразно понижаване, значителна частъ отъ Мѣлничкия гѣстонаселенъ амфитеатръ.

Отъ върхъ Добро-Поле до Али-Ботушъ (1600 м. абс. в.) Пиринъ, на едно протяжение отъ 25 к. м. право на югъ, се изтега въ единъ валъ съ обли очертания, малко скалистъ, съ проходими сѣдловини, обрасналъ на доста мѣста съ гора, като образува источниѣ фасъ на Мѣлничкото хълмодоліе и водораздѣлъ между Пиринска Бистрица и р. Буланжкъ. Въ басейна на Буланжкъ има много жѣлѣзни руди, а около Тешово и аметистъ.

Отъ в. Али-Ботушъ Пиринъ, като се снишава съ редъ върхове постепенно на юго-западъ, образува единъ красивъ гребенъ (*Али-Ботушъ, Сенгелъ*), голъ въ по-

голѣмата си частъ, дълъгъ около 25 к. м., който обгражда Мѣлничкия амфитеатръ отъ югъ и образува отъ сѣприкосновението съ Бѣлашица късото и удобнопроходимо Рупелско дефиле; а като се снишава въ юго-источно направление чрѣзъ хребета *Дрисла* и сѣдловината *Бѣли-Прѣстѣкъ* се издига въ една доста скалиста малка планина отъ гранитъ — Черна-Гора (1400 м. абс. в.), която ограничава Гайтаниновската котловина отъ югъ и Елиската — отъ западъ. По Али-Ботушъ и Сенгелската планина съществуватъ и калкарни скали, както и древни рудници (*златници*) съ дълги галерии: за бакъръ, сребро и др. По Черна Гора съществуватъ жѣлѣзни руди. Варовитъ теренъ се нахожда още около источниѣта на р. Изворъ въ Разлогъ.

Отъ Черна-Гора при Бѣли-Прѣстѣкъ между с. с. Кърчово и Г. Броди до Сѣръ, право на югъ, посрѣдствомъ контрфорса *Св. Петка* се протяга единъ дълъгъ тѣсенъ, нискъ и голъ въ по-голѣмата си частъ хребетъ — *Капаклийца*, — който чрѣзъ сѣдловината *Саръ-Яръ* се издига на западъ и послѣ на югъ до гр. Демир-Хисаръ въ единъ паралеленъ на Али-Ботушъ съ гранитно съдържание и твърдъ живописенъ масивъ — *Шарлията* (около 1250 м. абс. в.), — който обгражда Сѣрското поле отъ севѣръ и басейна на Крушовската рѣка (Бѣлица) отъ югъ. Черна-Гора между с. с. Г. и Д. Броди отдѣля и другъ единъ контрфорсъ (*Бабина-Гора*), 5 к. м. дълъгъ, който образува водораздѣлъ на Долно-Бродската рѣка (Опѣка) и р. Врунди, и който се издига въ юго-изтокъ къмъ Сѣръ и Алистратикъ въ една почти гола, трѣвиста и каменлива варовита планина — *Стърски Бозъ-Дягъ* (не повече отъ 1313 м. абс. в.), обкичена по склоноветѣ съ села и опасана въ южнитѣ си поли чрѣзъ жѣлѣзопѣтната линия Солунъ — Деде-Агачъ, която подъ Алистратикъ минава по четири къси тунела.

Отъ Добро-Поле по главната посока на планината, паралелно на р. Мѣста, на протяжение 15 к. м. Пиринъ, питоменъ вече, постепенно се понижаватъ до р. Буланжкъ,

като прѣгражда Неврокопското поле отъ югъ съ една носителна височина, срѣднѣ, около 800 м. и Гайтаниновската котловина отъ севѣръ съ 700 м. По источниѣ склонове тукъ, колкото вървимъ на югъ, изобилва варовитото съдържание, а по западниѣ сиенитното —, богато съ желѣзни руди.

Отъ Буланжъ съ една абсолютна височина изначало 1150 м. и подъ разни наименования, главно *Драмски Бозъ-Дагъ*, планината, съ варовитѣ вече съставъ, се подига и при с. Волакъ достига най-големата си височина — 1800 м., като пуца единъ клонъ на западъ (*Кара-Чамъ, Щудеръ*) за да се съедини съ Сѣрския Бозъ-Дагъ, другъ, голъ и острогребнестъ (*Дебелина*), който дохажда до р. Драматича, като образува источната прѣграда на долината на Лиса-Чай и сѣверната — на р. Драматича, и трети, който подъ името *Кючукъ Бозъ-Дагъ* държи общата посока на планината и съ една срѣднѣ абс. височина отъ 800 метра заема пространството до желѣзопътната линия. Отъ послѣдната линия до р. Мѣста, гр. Саръ-Шабанъ и морето се простира една хълмиста питомна планинска мѣстность, населена съ села, прѣставляюща послѣдните отроги на Бозъ-Дагъ, водораздѣлната линия на които върви паралелно на морския брѣгъ до Орфано. Тукъ между езерото Тахиносъ и Правишкото блато се издига доволно високата планина — *Кушиница, Пърнаръ-Дога* — съ най-високъ връхъ 1053 м. и съ общи очертания паралелни на Сѣрски Бозъ-Дагъ.

Най-сетнѣ, остава да помѣнемъ малката и изолирана почти планина *Стѣргачъ*, която се издига между Либахово, Въземъ, Зърново и Куманичъ, и която ограничава Елиската котловина отъ с.-западъ и Ловчанската — отъ юго-истокъ.

Въ тѣзи очертания Пиринската планинска система прѣставлява единъ релефъ, срѣднѣ, дългъ около 150 к. м., съ постепенъ наклонъ къмъ морето и съ най-дивата си частъ въ севѣрна половина.

Глава III. Орография.

Пиринъ. Характеристика на птекитѣ. За езерата. За растителността. За животното царство. — Али-Ботушъ и Сенгелската планина. — Черна-Гора. — Стѣргачъ. — Шарлията и Капаклийца. — Сѣрски Бозъ-Дагъ. — Щудеръ планина. — Драмски Бозъ-Дагъ. — Кушиница планина.

Отъ Прѣдѣля до р. Пиринска Бистрица и по притока ѝ Голешевска рѣка до високата сѣдловина Парилъ, послѣ по рѣка Буровица, притокъ на Буланжъ и най-сѣтнѣ по послѣдната между Струма и Мѣста планината носи името *Пиринъ*.

Отъ Пиринъ-Върхъ (1195 м. абс. в.) планината на с.-западъ се протяга въ доволно масивенъ кжсъ хребетъ, който изпърво е полегатъ, а послѣ стръмно се прѣска въ върхъ върхчати ридове, постепенно понижающи се до р. Струма, притока ѝ Валевица и Джинджерица въ басейна на Мѣста. Склоноветѣ на хребета сж стръмни и покрити съ гори въ по-големата си частъ; разклоненията му, обаче, сж доста полегати, културни и обраснали съ шума, а ония къмъ Прѣдѣля покрити и съ прѣкрасни букови гори. Единъ отъ ридоветѣ въ съприкосновение съ Капатникъ образува сѣдлото Прѣдѣлъ, което стои едва стотина метра надъ Разлогъ и 8 к. м. далечъ отъ Пиринъ-Върхъ, а другитѣ — отъ срѣщата съ отрогитѣ на Рила — Прѣдѣлската долина отъ истокъ и Градовския долъ отъ западъ.

Отъ источна страна Пиринъ-Върхъ е срѣзанъ въ отвѣсна стѣна на около сто метра, въ основата на която съществуватъ двѣ езерца. Ридоветѣ, които се отдѣлятъ въ подножието на върхътъ къмъ сжщата страна, отначало сж голи, скалисти и непристѣжни; скоро тѣ приематъ по гладки очертания и покрити съ дѣвствени гори стръмно се спускатъ до Прѣдѣлската долина, която повече и повече се разширява къмъ истокъ, като образува по тоя начинъ Ризложката котловина.

На западъ Пиринъ-Върхъ протяга два хребета, полегатитъ гребени на които стръмно се спускатъ надъ Обнокося и Сърбинскитъ махали, като образуватъ въ продължението си една културна хълмиста тераса, ескарпа на която съставлява източниятъ бръгъ на Кръсненското дефиле. Склоноветъ на тия хребети сж стръмни, каменливи и покрити почти съ гори, чакъ горѣ, до подножието на самия върхъ, който е една ниска величава пирамида отъ гранитни блокове. Най-горѣ расте слабъ и веднага — мура, елха, боръ. по стръмнинитъ е голо, а въ терасата — бука, габеръ, джбъ, шума, културни дървета, растения и лозя. Тукъ се срѣщатъ нѣколко чарка и добри конски пжтеки водящи до тѣхъ.

Отъ Пиринъ-Върхъ гребена на планината, срѣзанъ отъ изтокъ, каменливъ и по-полегатъ отъ западъ, прави двѣ издигания, двѣ върхчета, спуща отъ тѣхъ къси хребети, които се запущватъ отъ околнитъ по-големъ и се издига въ единъ повече отъ 2300 м. високъ върхъ — *Даудъ* — който отъ изтокъ е тоже срѣзанъ и има въ основата си нѣколко малки, като коритца езера. Тукъ на завѣтнитъ мѣста въ стѣнитъ на върхътъ сжществува дългогодишенъ снѣгъ, пълненъ съ червеи. Самия върхъ отъ западъ е пирамидаленъ, каменливъ и по-едъръ отъ Пиринъ-Върхъ. Въ сжщата страна той протяга единъ хребетъ, който скоро се раздвойва и клоноветъ му: *Невча* и *Злата* стръмно завършватъ надъ Кръсненскитъ махали, като образуватъ въ по нататъшното си протяжение южната частъ на Кресненската тераса, усѣяна съ селца, културни земи, зелени долини и прѣплѣтена съ пжтища. Склоноветъ на хребета и клоноветъ му сж стръмни и тукъ тамъ покрити съ гори, а въ доловетъ се срѣщатъ чаркове и конски пжтеки.

Отъ с.-изтокъ Даутовъ-Върхъ пуца единъ върхчатъ хребетъ, срѣзанъ отъ югъ, дивъ и каменливъ, който изначало бавно, послѣ бърже се спуща къмъ Прѣдѣлската долина, като се разпилява лабиринтно въ много ридове, облечени въ гори. Подножието е обрасло съ шума, послѣ

слѣдва рѣдкъ букъ и на горѣ иглолисти дървета до хоризонтално пълзящия слабъ, който не признава прѣпятствия, даже между каменацитъ на най високитъ мѣста.

Отъ Дауговъ-Върхъ гребена се понижава стотина метра, образува сѣдловината *Втиница*, върви на юго-изтокъ, образува два едва уловими върхчета и прѣзъ всичко това врѣме до нѣмай-къдъ ронливъ отъ изтокъ и лжзгавъ, тревистъ, голъ отъ западъ, слѣдъ не повече отъ четири километра протяжение се издига въ една гора, безъ трѣва и каменакъ величественна пирамида — *Елъ-Тепе* (*Илинъ-Върхъ*) 2681 м. абс. в. — която демониически командува околността, вълшебна и тайнствена.

До тукъ отъ западъ и изтокъ подъ гребена се намиратъ нѣколко езерца, водата на които тече къмъ р. р. Гьоргийца и Глазна. Гребена изгубва вече своето просто очертание и близо до Елъ-Тепе сжществува венецъ каменливи и скалисти върхове съ едва проходими за пѣшакъ сѣдловинки. Единъ отъ тѣхъ (*Мураговъ-Върхъ*) образува въ своето продължение на западъ късия ридъ *Гьоргийца*, а другитъ, главно *Синия-Върхъ* — твърдъ дългия (около 15 к. м.) и скалистия испърво хребетъ *Синаница*. Гьоргийца съ главния гребенъ на планината до подножието на сѣдлото Втиница образува единъ гладкъ голъ долъ съ стръмни скатове, въ който се намиратъ три езерца, водата на които тече на сѣверъ и по слѣ на западъ по полата на Невча, подъ името р. Гьоргийца. Билото на хребета Гьоргийца е плоско, склоноветъ му стръмни и е цѣлъ въ гора, изсѣчена вече на много мѣста за нуждитъ на многобройнитъ чаркове, които се намиратъ и отъ двѣтъ му страни. Хребета Синаница е дългъ, дивъ и допира чакъ до Струма, като образува скалистия изходъ на Кръсненското дефиле. Съ единъ стръменъ спускъ той образува Грънчарската-Скала, отъ къдѣто съ другъ спускъ слиза къмъ Ново-Село и Градешница, съставлявайки южната прѣграда на питомната Кръсненска тераса. Горѣ, още при върховетъ на гребена, отъ Синаница се отдѣля въ южно направление *Плоски-Дагъ*, остръ

гребенъ, облеченъ отъ западнитъ страни съ гори на много мѣста, а отъ источнитъ — голъ, и лѣсистъ само въ доловеѣ. Склоноветъ на Пlosки-Дагъ къмъ западъ, изначало сж стръмни, послѣ полегато образуватъ частъ отъ Мѣлничкото хълмодоліе. Пlosки-Дагъ допира до брѣгътъ на Пиринска Бистрица и е дълъгъ повече отъ 6 километра.

Отъ источна страна на планината, отъ Даутовъ-Върхъ до Елъ-Тепе, се отдѣлятъ нѣколко ребра, ронливи въ своитъ склонове и полегати испърво въ своето голо било, които бърже и лабиринтно се распръскватъ въ ридове, гористи и стръмни до Разлогъ. Срѣдната имъ дължина не трае повече отъ 14—15 к. м.

Отъ Елъ-Тепе до сѣдловината Демиръ-Капия (не повече отъ 2000 м. абс. в.), на едно протяжение отъ десетина километра, Пиринъ въ горнитъ си очертания прѣдставлява единъ лабиринтъ отъ скалисти валове, едвамъ проходими сѣдловини, каменливи чукари, които въ полукръгове, въ полукръгове ображдатъ множество езерца, между които и Папазъ-Гьолъ. Водата на тия езерца, съ исклучение на четири петъ, течѣ къмъ Мѣста. Тоя лабирантъ, самодивски и омаенъ, прѣдставлява любимо убѣжище на дивитъ кози, които често се катерятъ по изумителни стръмнини. Отъ западъ склоноветъ образуватъ високото поленце *Чауро*, кждѣто лѣтъ власитъ пасатъ овцитъ си и *Спано-Поле*, между Пlosки-Дагъ, Синаница и главния гребенъ на планината. Тукъ склоноветъ не сж много стръмни, но сж доста голи. Отъ источна страна на главния гребенъ скалиститъ върхове прѣдставляватъ една великолѣпна китка изъ далечъ, всрѣдъ която най-високо стърчи *Мангъръ-Тепе*.

Отъ върховетъ въ севѣро-источна посока до с. с. Добриница, Обидимъ и Крѣменъ се спущатъ обли, паралелни, върхчати ридове, около 18 к. м. дълги, които съ слабо наклонно било догонватъ едва замѣтната тераса, на която сж разположени селата, и ескарпа на която стръмно се спуща къмъ Мѣста, като образува съ Родо-

питъ дефилето *Клязъ-Дервентъ* (*Момина-Клисуре*). Склоноветъ на тия хребти не притежаватъ тая голѣма стръмнина, на ония до тѣхъ въ севѣръ. Тѣ сж покрити съ пространни храсталаци отъ слабъ, по-долѣ отъ които се срѣщатъ добри борови гори. Въ това си протяжение, особено въ сферата на слаба, съществуватъ многобройни езерца, до които трудно е да се добере човѣкъ поради непроходимостта на храстѣта. Тукъ текатъ множество притоци на р. Мѣста, въ басейнитъ на които се срѣщатъ достатъчно пѣтеки, много чаркове, а така сжщо, както ще видимъ по-послѣ, надъ селата е прокарано новото джаде Неврокопъ — Мехомия.

Отъ Демиръ-Капия на западъ се протяга единъ хребетъ съ едри върхове (*Тримъ-Върха*, *Арабъ-Мезари*, *Еленъ*, *Пилѣфа*) каменливъ испърво, голъ на много мѣста и покритъ съ гори тукъ тамъ по-долѣ. Тоя хребетъ притежава стръмни склонове и слабо наклонно било, което надъ с. с. Бождово, Г. и Д. Цалиме бърже се спуща, като образува въ по-нататъшното си протяжение до Струма частъ отъ Мѣлничкото хълмодоліе. Отъ Арабъ-Мезари той спуща единъ дълъгъ хребетъ — 15 к. м. — до с. Пиринъ, паралелно на остѣта на планината. Послѣдния носи разни имена, споредъ мѣстото: *Арабъ-Мезаръ*, *Чаталъ-Чукургъ*, *Демиръ-Анъ* и *Куклитъ*, и е твърдъ красивъ. Склоноветъ му отъ истокъ сж гористи и образуватъ басейна на Пиринска-Бистрица, а ония отъ западъ постепенно се понижаватъ до Бистрица и Струма като образуватъ съществената частъ на Мѣлничкия хълмистъ амфитеатъръ.

Отъ Демиръ-Капия до върхъ Добро-Поле (1604 м. абс. в.) гребена на планината държи обща посока, като се понижава постепенно и като образува редици ниски върхове, между които за забѣлѣзване сж малкитъ всрѣдъ тѣхъ сѣдловини: *Василовъ-Гробъ*, *Совата*, *Тодорово* и *Банничка-Мандра*. Изначало, при Демиръ-Капия гребена образува голи стръмни и каменливи бруствери, които ображдатъ множество езерца. Склоноветъ на тия бруствери, поде-

гато и покрити съ слабъ и гори се спусчатъ къмъ с. с. Бръзница и Кръментъ, като образуватъ съ своята стръмнина при р. Мѣста исхода на Къжъ-Дервентъ. По-послѣ, гребена спуска стрѣмни гористи ридове къмъ с. с. Корница и Ложница, отъ какѣто ридоветъ съ питомни хълмове слизатъ до Неврокопското поле. При Добро-Поле гребена на Пиринъ се раздвоява: единия хребетъ отива на изтокъ и завършва до Неврокопското поле, другия на югъ до сѣдловината *Бабина*, прѣзъ която минава пътя отъ Мѣлникъ за Неврокопъ. Въ този жгълъ планината образува двѣ тераси до полето, най-горната отъ които се нарича *Папазъ-Чаиръ*, на която се разполагатъ лѣтѣ власи на колиби.

Отъ Папазъ-Чаиръ Пиринъ става цитоментъ и не така рѣзкъ въ своитѣ очертания. Единъ клонъ върви право на югъ до Паричката сѣдловина съ най-голяма височина около 1670 метра и съ редица каменливи върхове: *Сѣвничка*, *Моторукъ*, *Св. Петръ* и др. Источнитѣ склонове на тоя хребетъ сж по-полегати отъ западнитѣ, които сж прѣсѣчени съ дълбоки долове. Първитѣ образуватъ частъ отъ Гайтаниновската котловина, вторитѣ — единъ дѣлъ отъ Мѣлничкото хълмодоліе. Отъ изтокъ хубави букови гори се срѣщатъ къмъ с. Тешово, а отъ западъ гори има по всичкитѣ долове, прѣимуществено бука и джбъ, особено къмъ с. Бѣдово; боръ се срѣща по *Сухия-Ридъ* при Голешчево. По склоноветѣ на Пиринъ тука край върховетъ върви добра конска пътека за Папазъ-Чаиръ. Между Моторукъ и св. Петръ на сѣдловината се разполагатъ драмски юрци на колиби и пасатъ отъ 20 априлий до 8 септемврий по тая частъ на Пиринъ своитѣ стада отъ козе, овце и говеда. Другия клонъ съ нѣколко върха (1785 м. абс. в.) обгражда Папазъ-Чаиръ отъ югъ, пуца единъ хребетъ къмъ Неврокопъ и вървейки паралелно на Мѣста, по общата посока на Пиринъ, съ едно обло било и единъ слабъ наклонъ стрѣмно завършва до р. Буланжкъ. Хребета който върви къмъ Неврокопъ е късъ, съ най-високъ

върхъ *Tene* (1785 м. абс. в.) и съ твърдѣ стрѣмни склонове отъ югъ и сѣверо-изтокъ. Въ останалата си частъ, къмъ с. с. Ляски, Лялово до р. Буланжкъ, планината е питомна; зимовници и ниви се срѣщатъ чакъ до билото ѝ, което не стои повече отъ 800 м. надъ Неврокопското поле и 700 м. надъ Гайтаниновската котловина. Въ това отношение тя изглежда като незначителенъ ридъ, който като естественъ валь защищава патищата къмъ Сѣръ и Драма.

Источния склонъ на Пиринъ отъ Прѣдѣля до Неврокопъ е слабо населенъ; ако почнемъ отъ Банско имаме около 12 села западния, сравнително, е доста много населенъ, повече отъ 65 села. Впрочемъ за населеніята ще видимъ подробно по-послѣ.

По всичкитѣ почти рѣки на Пиринъ се намиратъ чаркове, до които водятъ отъ селата конски пътеки. Тия послѣднитѣ продължаватъ къмъ гребена на планината до като се изгубятъ или станатъ едвамъ видими. Въобще, до висотата на която расте мурата и бора пътекитѣ отъ селата сж изобилни и вървятъ по склоноветѣ и ридоветѣ или по край рѣкитѣ. За пешаци, напр. комитѣ или аскеръ, нѣма може да се каже непроходими мѣста въ Пиринъ; случвало се е даже въстанниците нося да се движатъ по такива изумителни стрѣмнини, по които денъ минаването би било, може би абсолютно невъзможно. Високитѣ сѣдловинки по гребена прѣдставляватъ естественитѣ врати за минаването отъ единия въ други склонъ. Тия *примки* отъ источна страна, обикновенно, сж по-стрѣмни и покрити на стотини метра съ каменакъ, падналъ или изроненъ отъ върховетъ. Движението съ конъ по повечето отъ тѣхъ е невъзможно, защото то даже за пѣшаци е извънмѣрно уморително, тежко, а на мѣста и рисковано. Самия гребенъ на планината не прѣдставлява една права, а една правилно вълнообразна и симетрична на редъ точки линия. По Пиринъ се срѣщатъ не по-малко отъ сто езерца съ разна величина; отъ такива които иматъ размѣри по 3—4 крачки, до ония които

иматъ по стотини; най-голъмо е Попово езеро, имеюще около 350 крачки въ диаметръ. Малкитѣ езерца сж въ падини съ по-широкъ крагзоръ; голѣмитѣ пѣкъ, обикновено, сж обградени отъ тритѣ страни въ скалисти или каменливи валове, разпукани и изронени отъ нѣкогашнитѣ ледове, които може би сж сжществували тукъ. Такива трапища, пълни съ едри блокове отъ гранитъ, се срѣщатъ често по край гребена на планината, отъ кждѣто водятъ, обикновено, началото си водитѣ или доловетѣ на Пиринъ. Всичкитѣ върхове по гребена на Пиринъ сж каменливи отъ повечето страни, само Елъ-Тепе, което на български прѣведено значи Вятренъ или Атлетъ върхъ, е гладкъ, голъ, бѣлѣзникавъ и стрѣменъ. Ронящи склонове се срѣщатъ въ с.-и. отъ Елъ-Тепе по много ребра.

Планината съ исключение на твърдѣ нищожни пространства е обрасла съ разни видове растения. Най-горѣ вирѣятъ остро-листи трѣви, сжщесвуването на които трае 4—5 месѣца, и колкото слизае по-долѣ броя на видоветѣ се умножава, както се увеличава тѣхната красота, мирисъ и цвѣтъ. При все това, и най-горѣ въ топлитѣ дни на юлий и августъ се срѣщатъ китки съ блѣстящия изгледъ на седефа и приятната червенина на корала, съ плѣнителнитѣ шарки на темянугата и упоителния дѣхъ на розата, които всрѣдъ окржающата дивота на природата изглеждатъ на вѣлшебства, мили и вдѣхновящи челоуѣку съблазнителни видения и младешки възторъ. . . . Остракъ, къртулъ, прасковиня, калешъ, здравецъ, гороцвѣтъ, мачка, кошаринки, игличе, вѣдрици, петрови галци, смилъ, куилъ, робии, въртинопъ, перонице, синдирикъ и др. и др. — ето една нищожна частица отъ трѣвитѣ и цвѣтата на Пиринъ.

Въ недрата на планината се крятъ добри пасбища за добитѣкъ прѣвъ лѣтния сезонъ. Въ по-високитѣ мѣста всѣко село има свои говедарници, въ които нощя полудивитѣ говеда се прибиратъ на завѣтъ и закрила отъ смѣлия дивачъ, живущъ въ планината. Но освѣтъ това,

многобройни стада на власи или свѣто-горски манастири лѣтъ пасатъ около своитѣ мандри при Спано-Поле, Башлийца, Мозговица, Беговица, Лопово, Демиръ-Анъ, Келево, Башъ-Мандра, Брѣзничкитѣ езера, Папаяъ-Чаиръ и Моторукъ, безъ да говоря за селскитѣ стада, които пасатъ по долѣ.

Между трѣвитѣ или каменацитѣ, низъ горитѣ, даже на твърдѣ голѣми височини расте боровинката, която е една трѣва-храстъ, която дава малки черни плодове, нерядко единственна храна на огладнели планинци. Въ най-горнитѣ висоти расте гѣвкавия слабъ, отъ който сж правили лѣкове въ древността и обрачи за бѣжви днесъ, както и кюмюръ. Слабътъ протяга своитѣ стебла хоризонтално като брѣшлянъ, безъ обаче да се закрѣпва за земята, до десетина метра и пуца своитѣ клончета вертикално на горѣ до три четири метра. Той е иглолистно дърво и по Пиринъ образува непроходими храсталаци, които често растятъ върху скелетитѣ на стари гниющии свои прадѣди. Слабътъ расте безъ претенции и въ каменака, и въ стрѣмнитѣ мѣста; движението прѣвъ него е крайно уморително; човѣкъ трѣбва да скача отъ стебло на стебло, като рискува често да падне въ неговитѣ груби обятия или да се обѣси въ най-комично положение.

Слѣдъ слаба, като слизае на долѣ, расте бора съ своитѣ ясно-зелени и мурата съ своитѣ межки листца, послѣ елхата, образующи пространни гори, които бичкята сѣче неумилимо, огня гори почти ежегодно и буритѣ съкрушаватъ, често, на голѣми прѣтяжения. Още по-долѣ растатъ буката съ своята приспивателна миризма, габера, дѣбѣтъ и шумата, образующи тоже голѣми лѣсистии пространства. А по-долѣ вече виреятъ: ябълката, крушата, сливата, черешата и пр., лозата, която дава сладко грозде и прочутото мѣлничко вино.

Въ своята дива и необозрима повърхность Пиринъ е убѣжище на много по-диви животни. По неговитѣ най-високи скалисти ридове се катерятъ съ изумителна бързина дивитѣ кози, прѣдъ които прѣпятствие нѣма въ

цѣлата планина. Тия животни, на които цвѣта, често, се поглъща отъ фона на почвата, въ своя маршъ по пиринскитѣ скали търкалятъ едри и дребни камъни, като облекчаватъ природната ерузия и като внушаватъ, често, на комитескитѣ или аскерскитѣ часови чудни привидения... По долѣ, низъ гъститѣ гори бродятъ: елени, сърни, диви свини, мечки, вълци, лисици, диви котки, язовици, катерици и др. А надъ тѣхъ високо хвърчатъ по ловъ черни орли, сиви картали и пенеляви соколи, които като стоятъ често по скалиститѣ върхове на часи възбуждатъ въ душата на възстанника или аскера тревожни призрания и съмнѣния... Още по-долѣ, низъ горитѣ пасатъ трѣва: диви кокошки, пѣтли, перперики, яребици и др. Нощя тишината на Пиринъ се нарушава отъ оледейки, бухали, чуховци, подражание гласътъ на които съставлява твърдѣ практичната сигнализация на възстанниците въ тъмнината.

Али-Ботушъ и Сенгелската-Планина. Отъ Парилската сѣдловина, както се помѣна по рано, Пиринъ въ юго-западъ се изига въ единъ твърдѣ красивъ върхчатъ гребенъ, на едно протяжение около 30 к. м., между с. Ловча и р. Струма, като образува южний фасъ на Мѣлмичкия амфитеатръ, а отъ съприкосновението си съ Бѣлашица удобопроходимото Рупелско дефиле. Тоя хребетъ въ источната си половина носи името *Али-Ботушъ*, а въ западната — *Сенгелска-Планина*.

Отъ Парилската примка, която е около 1000—1100 м. висока надъ морето въ южна посока, на едно разстояние отъ 4 часа пѣша, се издига *Царевъ-Върхъ*, който е най-високия въ Али-Ботушъ, около 1600 м. абс. в. и който е обрасналъ къмъ с. Голешево съ гори отъ муръ, боръ, букъ и пр., а отъ къмъ истокъ е голъ и лѣсистъ само къмъ с. Парилъ. На юго-истокъ отъ Царевъ-Върхъ, на 2000—2500 кр. стои голия върхъ *Сухото-Езеро* или собственно *Али-Ботушъ* и недалечъ отъ послѣдния сѣщо голъ върхъ *Кови-Стяна*. Разликата между тия три върха въ височина е незначителна. По тоя начинъ

Али-Ботушъ въ источната си частъ прѣдставлява единъ купенообразенъ масивъ, ребрата на който се спущатъ, изначало, съ голѣми стрѣмнини къмъ р. Буровица, с. с. Кара-Кьой, Голешово и примката Парилъ.

Отъ Али-Ботушъ гребена върви на юго-западъ и съ редъ незначителни върхчета за $1\frac{1}{2}$ ч. достига сѣдловината *Опанъовица*, прѣзъ която минава пътя Крушово—Голешово. Отъ тукъ веднага по общата посока на гребена се издига върхъ *Липа*, който къмъ село Петрово спуща единъ каменистъ високъ хребетъ съ върхъ *Егюп-тина* (1500 м. абс. в.). Отъ в. Липа планината въ понататъшното си протяжение се снишава значително, като притежава едно досущъ тѣсно било, едва човѣкъ да върви и едни до нѣмай-кадѣ стрѣмни склонове и отъ двѣтъ страни. Скоро тукъ се издига като кула върхътъ *Раманъ* каменистъ и варовитъ. Отъ в. Раманъ, въ подножието на който се образува сѣдловината *Кали*, кадето се кръстосватъ пътекитѣ Лехово—Ливадичъ и Сенгелово—Крушово, собственно, отъ самата сѣдловина започва Сенгелската-Планина, съ най-високъ върхъ *Бешъ* (*Св. Илия*), значително по ниска, гола, трѣвиста и камениста. Отъ в. Бешъ билото на планината се понижава, образува сѣдловината *Ливадичъ*, подъ която се намиратъ частъ отъ Кара-Танкитѣ махли и по която върви пътя Сенгелово—Демиръ-Хисаръ. слѣдъ това прави нѣколко слаби подигания и постепенно понижавайки се, подъ името *Чона*, достига желѣзопътния мостъ при Струма, въ исхода на Рупелското дефиле, кадето стрѣмно прилѣпва. Гора се срѣща къмъ с. Сенгелово, а пърнаръ и габеръ къмъ с. Рупелъ и Ескиджийтъ. Севѣрнитѣ склонове на Али-Ботушъ и Сенгелската-Планина сѣ по-полегати, заематъ пространството до рѣка Пиринска Вистрица и притока ѝ Голешевска рѣка и сѣ населени съ 12 села; южнитѣ пъкъ, сѣ по-стрѣмни и образуватъ съ Шарлията тѣсний басейнъ на р. Бѣлица. Въ Али-Ботушъ има дълги галерии отъ стари рудници, извѣстни на населението подъ името златници или руни за бакъръ, сребро и др. Галерии

има и при Кали, Раманъ, Лапа, Леховско и Сентелско. Състава на планините е отъ гранитно и варовито естество; въ нискитѣ расклонения на Али-Ботушъ се срѣщатъ магнетитни руди. Али-Ботушъ и Сентелската-Планина сж доста трѣвисти и безводни. По тѣхъ пасатъ много стада отъ овце, коне и другъ добитѣкъ, които не се поятъ ежедневно. Вода се срѣща при Царева-Ливада подъ Царевъ-Върхъ седемъ чешми и не изобилни, при Спановица, кждѣто има говедарникъ и мандри и при сентелскитѣ влашки колиби. Въобще, природата тукъ не носи онзи дивъ характеръ на централний Пиринъ. Планините сж прѣпасани съ пхтеки. При изгрѣване на слънцето Али-Ботушъ и Сентелската-Планина, глѣдани отъ севѣръ, притежаватъ единъ великолѣпенъ изгледъ. Тѣ сж бѣдни отъ дивячъ, но за забѣляване е, че по Али-Ботушъ живѣятъ много орли.

Сентелската планина прѣдставлява прѣимущества на най-здравата отбранителна линия въ долината на Струма срѣшу единъ противникъ отъ севѣръ.

Черна-Гора (Кара-Дагъ). Отъ Кози-Стяна Али-Ботушъ спуща въ юго-истокъ хребета *Дрисла*, която съ едно отъ своитѣ разклонения образува сѣдловината Бѣли-Прѣсѣкъ (не повече отъ 1000 м. абс. в.), отъ кждѣто почватъ: *Черна-Гора* на истокъ до с. Старчица и Капаклийца на югъ до гр. Сѣръ.

Черна-Гора прѣдставлява една малка планина, едва ли по-дълга отъ десетина километра и по-широка отъ 7 —; при една относителна височина отъ около 600 м. надъ Кара-Кьой и 700 — надъ Елиското поле. Тя е съставена отъ гранитъ, притежава много желязни руди и по нея се намиратъ голѣми канари и карпи. Най-високитѣ ѝ върхове сж *Жълта-Тяна* и *Халачовъ-Върхъ* сж не повече отъ 1400 м. абс. в. Источнитѣ и севѣро-источнитѣ ѝ склонове сж покрити съ букови гори и лѣщакъ, а западнитѣ — сж скалисти, каменливи и безлѣсни.

Стъргачъ. На севѣро-истокъ отъ Черна-Гора се издига Стъргачъ-Планина, която изглежда изолирана между

Елиското поле и Гайтаниновската котловина. Тя е тоже малка планина, но по-ниска, не повече отъ 1200—1250 м. абс. височина. Нейното направление е отъ севѣръ къмъ юго-истокъ, почти въ жгѣла на крайнитѣ двѣ разклонения на Пиринъ, при една височина по малка отъ в. Св. Петъръ и по-висока отъ Пиринския хребетъ при с. Лялово (Парапанъ). Така щото, отъ Черна Гора релефа има общъ наклонъ къмъ р. Мѣста, като прѣдставлява въ своитѣ горни очертания три почти паралелни вала, не безъ сериозно значение за защитата на Сѣръ, противъ единъ неприятелъ настѣпвающъ отъ Неврокопъ. Стъргачъ-Дагъ е питомна планина, покрита съ бука, джбъ, ябска, габеръ и културни земи, които, обаче, се сѣятъ въ двѣтѣ години единъ пхтъ. Само отъ къмъ Либахово и отъ западъ е гола и камениста. Нейнитѣ склонове сж полегати, но главния масивъ — връхъ Стъргачъ — има стрѣмни спускове. Чрѣзъ една обширна културна сѣдловина (*Панаиръ-Чаиръ*), (713 м. абс. в.), която по скоро прилича на поле, Стъргачъ се съединява съ Али-Ботушъ, чрѣзъ доловетѣ на р. Пещерникъ и Буланжкъ, той се доленва до Черна-Гора и Пиринъ, а чрѣзъ единъ незначителенъ културенъ хребетъ (*Паназъ-Чаиръ*) съ св. Тодоръ-Планина, севѣренъ клонъ на Драмски Бозъ-Дагъ.

Шарлията и Капаклийца. Капаклийца започва отъ сѣдловината Бѣли-Прѣсѣкъ подъ името *Св. Петка*, върви около 6 к.м. и съ едно едвамъ уловимо подигане образува върха *Кутелъ* отъ кждѣто съ едно полегато било се протяга до Сѣръ (18 к.м.), като образува съ Бозъ-Дагъ тѣснината на р. Врунди, а съ Шарлията долѣтъ на Баничката рѣка (Сѣровица). Билото и по-голѣмата частъ отъ склоноветѣ на Капаклийца сж голи. Гѣсти борови гори растатъ къмъ р. Врунди и с. Баница. Капаклийца въ сжщностъ прѣдставлява едно ребро отъ Шарлията. Последната започва отъ високото сѣдло *Сарж-Яръ*, между Кутелъ и в. Али-Баба, като заема пространството между р. р. Бѣлица и Сѣровица на една площъ около 20 килом. отъ с. къмъ ю. и 16 километра отъ с.-з. къмъ

юго-истокъ, като прѣдставлява по-скоро единъ масивъ отъ колко хребетъ. Доволно плоското било, или нека кажемъ платото на Шарлията, може да трае три часа пѣшачки въ дължъ и два часа въ ширъ. На него отъ истокъ, надъ селата Фрацене и Баница, стърчи най-високия връхъ *Али-Баба* (не повече отъ 1500 м. абс. в.), по-нискъ отъ Али-Ботушъ, но по-високъ отъ Сентелската-Планина. Отъ Али-Баба се вижда морето. На югъ отъ тоя връхъ се издига *Куртъ-Тене*, гористъ отъ западна страна; на западъ — *Маймунъ*, покритъ съ дълги сипеи отъ каменакъ, а срѣщу с. Елешница скалистия връхъ *Кара-Кая*. Шарлията и Бапаклийца сж съ гранитно съдържание, а въ послѣдната, тамъ гдѣто носи името Св. Петка и съ желязни руди. Склоноветъ на Шарлията сж стрѣмни, особено, къмъ Кърчево и Крушово и голи на много мѣста. Разклоненията, които до Сърското поле слизатъ вѣерообразно, образуватъ свѣжи долинки приятни хубости, а по-долъ и добра култура. Къмъ с. Даутлий и манастира Св. Иванъ растатъ хубави маслинови гори. Шарлията е много водна планина и богата съ дивачъ. Подъ Али-Баба тя образува една живописна доста широка долина, обраста съ великолѣпни борови и букови гори. Въ тая долина е вѣдигнато цѣло село, около 100 вили, за лѣтна резиденция на сѣрскитѣ богаташи и 60 влашки колиби. Тукъ има твърдѣ изобилни и студени извори, една стара кула и аскерски лагеръ за 100—200 души. Въобще, Шарлията притѣжава лѣтъ приятенъ климатъ, ясно небе и фантастични звѣздни нощи.

Сѣрски Бозъ-Дагъ. Късия контрфорсъ на Черна-Гора, извѣстенъ подъ имената Угленъ и Бабина-Гора, въ своето прѣтяжение на югъ образува широката, около половина часъ, сѣдловина *Узунджата*. отъ която почва испърво на югъ и послѣ на западъ една доволно висока планина, извѣстна подъ името Сѣрски Бозъ-Дагъ. Отъ Узунджата Бозъ-Дагъ като планински гребенъ се подига бавно на югъ, образувайки върха *Драганъ*, около 1300 м. абс. в. Отъ тука, доволно облото било на Бозъ-Дагъ

върви единъ часъ пѣшачки разстояние и образува най-високия връхъ въ планината *Бозъ* (1313 м. абс. в.), а на още толкова разстояние и *Бакаджакъ*, незначително по-нискъ. Отъ послѣдния връхъ билото на Бозъ-Дагъ се растила въ едно слабо хълмисто плато, около 4 ч. дълго и 2 часа широко, което завършва съ върхътъ *Бѣлъ-Върхъ* надъ с. Клѣпушна. Отъ тукъ Бозъ-Дагъ се понижава на истокъ като планински гребенъ, образува връхъ „*Върхътъ*“ надъ Скрижево и се спуска къмъ долината на Лиса-Чай. Отъ върхътъ Драганъ Бозъ-Дагъ спуска единъ хребетъ къмъ с. Дервешенъ — *Калкъ-Бургасъ* — който образува источния фасъ на тѣснината на р. Врунди. Бозъ-Дагъ е дългъ около 30 к. м. отъ западъ къмъ истокъ и 20 к. м., срѣдно, отъ севѣръ къмъ югъ. Той не притежава стрѣмни склонове, съ исключение ония къмъ Росилово, подъ Драганъ и къмъ Карлуково отъ севѣръ. Бозъ-Дагъ е варовита планина, покрита съ каменакъ. По нея се намиратъ стари рудници-галерии (златници) при Клѣпушна, Калапотъ и Скрижево; при послѣдното село сжществуватъ каменни вѣглища; златни жилки сж намѣрвани около Бѣлъ-Върхъ. Тая планина е твърдѣ много трѣвиста. По нея расте дивъ чай, който се събира за Драма, Сѣръ и Кавала, салепови корени и всевъзможни миризливи и лѣковити трѣви-билки. Трѣвата е много сочна, разнообразна и на нѣкои мѣста се коси. Тукъ пасатъ много стада, които сутринъ ближатъ росата вмѣсто вода, тъй като планината, като всички варовити дислокации, е безводна. Вода има само на Драганъ една чешма съ малко вода и при Бѣлъ-Върхъ — изворъ, доста силенъ. Гора (бука, джбъ, лешакъ и пр.) се срѣща подъ Бѣлъ-Върхъ, къмъ Росилово, подъ Драганъ до Карлуково и къмъ Калапотъ. Въобще, севѣрния склонъ въ голѣмата си частъ е лѣсистъ, а южния и источния, наопаки сж съвсѣмъ голи. Бозъ-Дагъ нѣкога е билъ цѣлъ покритъ съ лѣсове. Горски дивачъ се срѣща въ достатъчно количество.

Безъ да притежава прѣлѣститѣ на Шарлията, Сѣр-

ския Бозь-Дагъ е трѣвиста планина съ упоителенъ миризъ, приятенъ климатъ и очарователни гледки къмъ далечността.

Щудеръ-Планина. Мѣжду с. Калапотъ и сѣдлото Узунджата Бозь-Дагъ образува една тѣснина, по която върви пътя отъ Калапотъ за сѣрското джаде и която носи името Калапотски-Дервентъ. Отъ тукъ, право на изтокъ се подига единъ хребетъ съ най-високъ връхъ *Щудеръ*, отъ който и е получилъ цѣлия тоя Бозь Дагски клонъ името си. При Калапотския дервентъ Щудеръ образува връхъ *Св. Петъръ*, където се нахождатъ останките отъ някаква стара черква, по-вѣроятно малка крѣпостъ, послѣ образува другъ незначителенъ връхъ *Ставрѣова-Падина* и послѣ доволно високо стърчи връхъ Щудеръ (около 1400 м. абс. в.) надъ с. Елисъ, отъ където планината се спуща на изтокъ образува прохода Гюреджикъ и влиза въ контактъ съ централния клонъ на Драмския Бозь-Дагъ. Сѣвѣрнитѣ склонове на Щудеръ сж доста стрѣмни и лѣсисти, гората почва отъ Узунджата и трае до Гюреджикския проходъ; южнитѣ — сж още по стрѣмни, голи, каменливи и тукъ тамъ обрасли съ пърнаръ. За забѣлѣзване е, както ще видимъ по послѣ, че водитѣ на Елиската котловина се губятъ въ една дупка въ подножието на Щудеръ, близо до с. Елисъ, за да излѣзатъ на ново въ южнитѣ поли на хребета надъ чифлика Враменци. Щудеръ е съвършено безводна планина; притежава добри пасбища; състава ѝ е отъ варовникъ; при Гюреджикъ сжествува мина за сребрено-оловяни руди.

Драмски Бозь-Дагъ. Отъ р. Буланжкъ Пиринската планинска система се протяга въ единъ относително низкъ хребетъ, паралеленъ на р. Мѣста и дългъ около двадесетина километра, подъ името *Св. Тодоръ-Планина*, която къмъ с. с. Зърново и Волакъ се нарича още и *Шилка-Планина*.

Св. Тодоръ прѣдставлява една висота отъ 400—500 метра надъ Бѣлотинската долина и една планина 900 до

1000 м. надъ р. Мѣста. Нейнитѣ склонове къмъ изтокъ съставляватъ едно доста населено хълмодоліе, което стрѣмно завършва до водитѣ на Мѣста като образува съ Родопитѣ частъ отъ дългия ѝ проломъ. Западнитѣ ѝ клонове сж по-голи, по-стрѣмни и образуватъ источния фасъ на Въземската и Бѣлотинската долини. Съобщенията по нея сж лежки и населението пътува съ коне, нѣкадѣ и съ кола. По источнитѣ склонове върви хубавъ конски пътъ отъ Неврокопъ за с. Осойница, въ Драмския Чечъ на лѣвия брѣгъ на Мѣста, където става доста голѣмъ панаиръ (Дере-Панаиръ), а отъ тамъ за село Букъ, или като мини на дѣсния брѣгъ на Мѣста и прѣзъ с. с. Ханхъръ, Тухаль, Курталаръ, Кала-Бучаръ, Левотинъ достига Букъ, или прѣзъ Греждель, Черешово, Радибошъ и слѣдъ като мине рѣката на салъ пристига пакъ въ Букъ.

Близо до с. Волакъ Св. Тодоръ-Планина образува най-високия си връхъ *Шилка* (1500 м. абс. в.), който стои като купенъ на изтокъ отъ с. Зърново. Върхътъ Шилка, голъ и съ полегати склонове, се снишава къмъ Елиското поле отъ западъ, а стрѣмно и гористъ се спуща къмъ изтокъ, като образува значителна частъ отъ Лжавичката котловина.

На югъ отъ връхъ Шилка надъ с. с. Волакъ, Сидерево и Перухъ се издигатъ твърди високо единъ полукръгъ голи върхове, по-главни отъ които сж: *Клиседжикъ*, *Бозъ* (1800 м. абс. в.) и *Тикълница*, а по на югъ *Молинъ-Върхъ* и пр., които съставляватъ най-горнитѣ очертания на Драмския Бозь-Дагъ, на който Св. Тодоръ-Планина прѣдставлява сѣвѣрния му клонъ.

Отъ върха Бозь планината Бозь-Дагъ на западъ се истяга въ единъ високъ голъ масивенъ ридъ, който притежава едно широко било съ огромни трапища. Най-голѣмия отъ тѣхъ е обграденъ съ голи валове, на които най-високия връхъ Клиседжикъ стърчи точно надъ селото Волакъ. Отъ Клиседжикъ хребета бърже се спуща и съ редица върхове догонва ниската сѣдловина

надъ с. Гюрджикъ, по която минава шосето Драма — Неврокопъ, и отъ кждѣто още по на западъ хребета вече носи името Шудеръ-Планина. Отъ сѣщия върхъ Бозъ, Бозъ-Дагъ къмъ югъ до с. с. Просѣченъ, Плѣвна, Боболецъ и Конченъ протяга единъ високъ хребетъ, годъ съ стрѣмни склонове и дивъ, който носи името Дѣбелина-Планина и който съ Шудеръ образува Гюрджикския дервентъ. Хребета Дѣбелина притежава нѣколко върха, главенъ отъ които е *Тикълмица*, не далечъ отъ върхъ Бозъ. Още по на югъ и паралелно на Дѣбелина планина се протяга третия и послѣдния високъ хребетъ на Драмския Бозъ-Дагъ, подъ разни имена: *Моминъ-Въртъ, Дѣбъръ, Нехтене, Кючюкъ Бозъ-Дагъ, Пилѣбъ-Тене* и пр.

Въ тѣзи си три високи разклонения Драмския Бозъ-Дагъ прѣдставлява една каменлива и гола планина съ твърди дълбоки и тѣсни долове отъ западъ и стрѣмни терасообразни склонове къмъ истокъ. Съобщенията тукъ сѣ твърди осѣждни, главно дърварски. Състава на планината е отъ варовито естество.

Драмския Бозъ-Дагъ е трѣвиста планина, значително по-висока отъ Сѣрския Бозъ-Дагъ. По нейнитѣ най-горни повърхности, главно въ трапѣтъ *Снѣженница*, между върховетѣ Клиседжикъ и Бозъ се намира многогодишенъ снѣгъ и ледъ съ червеи. Снѣгътъ се товари на коне и продава въ Драма и Кавала лѣтъ отъ помацитъ. Тя е студена планина и твърди безводна. Гори се срѣщатъ къмъ Волакъ, Пенелашъ, Перухъ и на нѣколко още мѣста, а пърнаръ расте на голѣми пространства. Тя е богата съ дивецъ. По нея пасатъ доста много стада. Близко до с. с. Конченъ и Боболецъ сѣществуватъ останки отъ стари крѣпости, а къмъ с. Пенелашъ такива отъ старъ пътъ; това показва, че отъ крѣпоститѣ Кавала, Филипи, Драма, прѣзъ Конченъ, Пенелашъ, край Паласъ-Кюпрю, по басейна на р. Мождѣлъ-Дере, прѣзъ Дервентъ, и или по р. Кринимъ, или по Кара-Балканъ е сѣществувалъ въ дрѣв-

ността прямо съобщение отъ морето до Пловдивъ или до Станимака.

Юго-источнитѣ разклонения на Драмския Бозъ-Дагъ прѣдставляватъ значително низкъ хребетъ, който постепенно се понижава до желѣзопѣтната линия до с. Берчица и който протяга нѣколко дълги ридове до Драмското поле на западъ и нѣколко къси до тѣснината на Мѣста на истокъ. Тукъ гори се срѣщатъ на доста голѣми пространства. Пѣтнитѣ съобщения не сѣ лоши, тѣ сѣ, обикновено, конски. Сега се работи шосе безъ постилка отъ Драма прѣзъ с. с. Дрѣново, Краница, Джирновица, моста Паласъ-Кюпрю и по Родопитѣ за с. Дьовленъ, административенъ центъръ на Рупчоската каза. Желѣзницата върви по басейна на р. Куру-Дере.

Отъ сѣдловината при с. Берчица южния клонъ на Драмския Бозъ-Дагъ се издига на истокъ въ единъ стрѣменъ куменъ съ една абсолютна височина отъ 1148 метра. Отъ тукъ главния гребенъ на планината бърже се понижава, взима юго-западно направление и подъ разни имена (*Кючюкъ-Чалъ, Биюкъ-Чалъ, Саръ-Тене*) съ една срѣдняя абс. височина около 900 метра достига до върха *Биюкъ-Табия* (500 м. абс. височина) надъ Кавала, на едно протяжение отъ 25 к. м. Тоя хребетъ, низкъ относително околността, спуща редица ридове *Кръсто 1051 м. абс. в., Чаиръ-Дагъ, Бешикъ-Дагъ*, дълги срѣдно 15—20 километра, които заематъ пространството до морето, Саръ-Шабанското поле и р. Мѣста. Тия послѣдни отроги на Драмския Бозъ-Дагъ сѣ заселени съ турци и незначителна частъ помаци. Съобщенията тукъ сѣ конски.

Отъ Биюкъ-Табия до устието на р. Илджа-Дере, на едно протяжение повече отъ 35 к. м., хребета взима юго-западно направление, върви паралелно на морето и образува скалистия му брѣгъ съ една висота срѣдно отъ 450 м., като обгражда долината на Илджа-Дере и Правинския-Валталъкъ отъ югъ.

Драмския Бозъ-Дагъ е богатъ съ руди. Такива се срѣщатъ при с. Гюреджикъ (Щудеръ), при с. Боболецъ (Дѣбелина-планина), при с. Зигонъ (Саригъ-Тепе, 12 к.м. на с.-истокъ отъ гр. Кавала) при с. Ески-Кавала (подъ Биюкъ-Табия) и всички срѣбрено-оловени и манганитни.

Кушиница-Планина (Пърнаръ-Дагъ). Кушиница-Планина заема пространството между р. Драматика, Правишкото блато, Тахиносъ и Илджа-Дере, като изолиранъ доволно кръгълъ масивъ, съ най-високи върхове *Вигла* и *Пилѣфа* съ не повече отъ 1053 м. абс. височина*) Пърнаръ-Дагъ е дългъ около 30 кил. м. и широкъ 25.—Склоноветъ му вѣерообразно се спущатъ въ ридове къмъ всички страни не съ голѣми стрѣмнини. Отъ истокъ планината е покрита съ пърнаръ и храсти, а отъ западъ е гола; голѣми лѣсове съществуватъ около Кушиничкия манастиръ отъ севѣръ, а богати кестеневи гори вирѣятъ по южнитъ склонове, кждѣто и растатъ доволно пространни маслинови гори. Кушиница-Планина е отъ вътрѣшно произхождение, спорѣдъ Бендеревъ тя съдържа доломитъ. Тя е доста водна планина.

По склоноветъ на Кушиница планина при Гоиранъ близо до Правишкото блато съществува доста спазена стара крѣпостъ. Салнамето на Солунския вилаетъ разправя, че тая крѣпостъ при явяване на турцитъ въ Бозъ-Дага се е бранила отъ принцеса Маруля (?)*), и се е прѣдала слѣдъ като паднали Сѣръ, Драма и Кавала. Въобще въ недрата на Бозъ-Дагъ съществуватъ останки отъ много древни крѣпости, градове, земеделчески съоружения, водопроводи, гробници, обелиски-колони, особено на мѣстността Дикили-Ташъ близо до мѣстоположението на стария Филипи и пр. Изглѣжда, като че ли полетата и долините, кждѣто Александъръ

*) Споредъ Солунското вилаетско салнаме отъ 1908 год. Пърнаръ-Дагъ е висока 1500 м., което не е за вѣрване, тъй като тя е по-ниска отъ Сѣрския Бозъ-Дагъ (1313 м. абс. в.)

*) Съществуването на двѣ села подъ името Марулево, едното българско въ Джумайска каза, другото помашко въ Неврокопския Чечъ, безъ съмнение не ще е безъ свръзка съ името на тая принцеса.

Македонски невга е живѣлъ, сж прѣдставлявали всичкитъ свѣршенства на земеделѣието и всичката мощъ на военното дѣло.

Глава IV.

Идрография.

РѣКА СТРУМА (НАРА-СУ). Лѣвитъ притоци: Бистрица, Градеска-Рѣка, Георгийца, св. Врачка-Бистрица, Пиринска-Бистрица, Бѣлица, Баница (Сѣровица), Анджиста. Рѣчичка Илджа-Дере.
РѣКА МѢСТА (НАРА-СУ). Дѣситъ притоци: Мехомийска-Рѣка, Глазика, Добринишка-Рѣка, Безъ-Богъ, Каменица, Тифче, Неврокопска-Рѣка, Топлица и Буланжъ.

Прѣди да пристѣпимъ къмъ изложение идрографията на Пиринската планинска система, не ще бѣде лишно да приведа нѣколко извадки отъ военната география на Ахмедъ-Джемалъ, ексъ-прѣподавателъ по сѣщия прѣметъ въ военното цариградско училище и сега майоръ отъ 15 коненъ полкъ въ 3-й корпусъ, за да се види, между другото, и мнѣнието му за р. р. Струма и Мѣста.

На стр. 22, въ книгата си „Мемаликъ османиеф макусъ джогграфия-и-аскери“, Ахмедъ-Джемалъ пише:

„Отъ Рила-Планина се отдѣля една верига Перимъ-Дагъ, която образува водораздѣла на р. р. Мѣста и Струма.“

Това е всичко, което авторътъ казва за планинитъ между двѣтъ рѣки. Обаче, на страница 60 подъ рубриката „Македонски воененъ театръ“ се продължава:

„Мѣстността въ Македония, която на истокъ граничи съ Родопъ-Доспатската верига, на севѣръ съ Рила, Кушиякъ*), Качаникския проходъ и Шаръ, на западъ съ Алпъ-Хеленикъ—Албанскитъ планини, на югъ съ Бѣлото-Море, е повече непроходима и планиниста отъ Тракия. Съобщенията между тѣхъ, по прѣимущество, най-важни сж до и чрѣвъ морето, а чрѣвъ на-правата на желѣзопѣжната линия Деде-Агачъ—Солунъ, свръзката се е установила и направо. Съобщенията на Македония и Епиръ се ограничаватъ само съ два прохода; единия се образува между езерата на западъ отъ Битоля, а другия е прохода Меново, който се образува между планинитъ: Грамосъ и Аграфа.

*) Навѣрно Козиякъ, вмѣсто Карадагъ, защото Качанския проходъ се образува между Шаръ и втората планина.

министра на съобщенията, както съобщава солунския в. Асръ (Вѣкъ) въ броя си отъ 22 мартъ тая година.

Отъ Крушникъ започва една задушлива въ началото и края си тѣснина, която по права линия трае около 15 к. м., и която се е образувала отъ сблъскването ескарпа на Кръсненската тераса съ склона на Влахина планина, както и отъ дѣйствието на водитѣ на Струма прѣзъ вѣковетѣ. Источний брѣгъ на пролома прѣдставлява изпърво гола стѣна, която до нѣмай-къдѣ стѣснява входа на Кръсненския проходъ; западния — е стрѣмъ и гористъ. Долѣтъ въ по-нататъшното си протяжение, безъ да е обграденъ съ такива непристъпни скали, криволичи съ твърдѣ тѣсенъ кръгзоръ всрѣдъ лѣсеститѣ склонове на висотитѣ, които едва ли, само на нѣколко мѣста, стоятъ повече отъ 400 м. надъ леглото на р. Струма. Тукъ коритото е тѣсно и на много мѣста праговито. Течението е буйно и водата — мътна, което е дало поводъ турцитѣ да нарѣкнѣтъ рѣката още и Кара-Су. Къмъ срѣдата долѣтъ става по-питоменъ и подъ махлитѣ на Кръсна источний му брѣгъ на много мѣста е усѣянъ съ лозя, прочути по своето сладко грозде. Малко по-долѣ кръгзоръ се увеличава и ридоветѣ прѣдставляватъ още по-голямъ питомность. Не далеко, обаче, отъ *Шайтанъ-Кюпрю* кръгзоръ се стѣснява, долѣтъ криволичи повече и склоноветѣ ставатъ все по-стрѣмни и по-скалисти до исхода на пролома при *Сали-Азовъ мостъ*.

Отъ мѣстността *Крива-Ливада*, подъ Ново-Село, къдѣто е построенъ мостъ, и къдѣто се кръстосватъ планинската пътека Разлогъ—Етипица—Влахи и шосето Брѣзница—Пехчево съ шосето Сѣръ—Джумая, рѣката Струма, на едно протяжение отъ около 28 к. м. до с. Левуново, върви по една широка слабо хълмиста долина, на която кръгзоръ все повече и повече се увеличава въ всички страни. Тукъ Струма е доста широка, острови образува на много мѣста, върбалаци има на голѣми протяжения и до брѣговетѣ ѝ допиратъ твърдѣ плодородни културни земи. Подъ Левуново долината се стѣснява,

при с. Прѣпѣчено водата вече мие отвѣстнитѣ стѣни на *Пчелина-Скала*, веднага слѣдъ която Струма приема притока си Струмешница. Рѣката вече върви по една широка културна долина, задъ която се очертаватъ нискиѣ висоти на севѣръ отъ с. Д.-Спанчево. Тия хребети стрѣмно завършватъ до Струма съ своитѣ обратни върхове, които изглеждатъ като легнали камили отъ далечъ. Тукъ при *Марно-Поле* на 19 мартъ настоящата година били освѣтени, както съобщава в. Асръ (*№* 872), официално съ молебствие за султана грамадния мостъ (джеери-двесими) на Струма (Кара-Су) и солидната малка казарма за войницитѣ-пазачи. По тоя мостъ ще минаватъ пътницитѣ отъ Мѣлникъ и Неврокопъ за Петричъ, Струмица и нататѣкъ.

Отъ Пчелина скала рѣката взима юго-источно направление, рови дѣснитѣ си брѣгове, нанася пѣськъ върху лѣвитѣ, остава отъ дѣсно естественнитѣ позиции (*Кожухъ*) при Петричъ, — отъ лѣво Мѣлничкото хълмодоліе, върви така около 18 к. м. и завлиза въ *Рупелското дефиле*, което е несравнимо по-широко и по-разлато отъ Кръсненското —. Слѣдъ дванадесетъ километра течение низъ Рупелската тѣснина, която на нѣколко мѣста има широкъ кръгзоръ, Струма излиза изъ скалистото устие на прохода, протича до Сѣрското поле, като остава задъ себе си Сенгелската планина, която слѣдъ Петричъ съставлява втората главна отбранителна линия на дефилето. По-нататѣкъ, рѣката съ едно течение отъ около 40 к. м., а по права посока 30 к. м., низъ най-плодородното въ Европейска-Турция поле, образува езерото Тахиносъ на протяжение 32 к. м., водата на което тече на 10 к. м. до морето подъ името Рондинаръ Чай-Ази.

Струма въ турско получава твърдѣ много притоци, по-палноводни отъ които сѣ лѣвитѣ. Дѣното ѝ е каменливо, на повечето мѣста пѣсьчливо, а въ Сѣрското поле и тинясто, особено, къмъ Бутково, къдѣ образува бластисти пространства. Широчината и дълбочината ѝ се колебаятъ твърдѣ много. Прѣзъ пролѣтъта, до 20 юний,

Въ този военен театър текатъ слѣдующитѣ рѣки:

1) *Мѣста*, която води началото си отъ Родопитѣ, минава край Мехомия, Неврокопъ, прѣзъ Сари-Шабанско поле и срѣщу островъ Тасосъ се влива въ Бѣло-Море. Тая часть на рѣката, що се намира въ вътрѣшността на Родопитѣ е лишена отъ важни стратегически пѣтища и пунктове, само въ посока на нейнитѣ извори има нѣколко джадета, които водятъ отъ Разлогъ (Мехомия) и Бана за България и Источна Румелия. Останалата часть, т. е., течението на рѣката по Сари-Шабанското поле, по отношение другитѣ, има голѣмо значение, защото може да послужи като отбранителна линия на едни военни дѣйствия, които биха се развили паралелно на морето.

2) *Струма*. Тая рѣка извира отъ Витоша, въ България, протича край Перникъ, Радомиръ и остава Дупница на лѣво, а Кюстендилъ на дѣсно, по на единъ отъ притоцитѣ си и, слѣдъ като прѣсѣче границата, минава прѣзъ важната въ една война съ княжеството касаба Джума-и-Балия. По нататѣкъ, тя приема отъ дѣсно р. Струмешница, която минава прѣзъ градъ Струмица и, слѣдъ като образува езерото Тахиносъ въ Сърското поле, се влива подъ името Рендинаръ-Чай-Ази въ Орфанския заливъ на Бѣло-Море. Мѣстността около рѣката отъ езерото до морето е благоста и пристанището Чай-Ази пѣсчливо, обаче съ малко жертви всички това може да се очисти. Тая рѣка прѣдставлява една сгодна операционна линия, защото около изворитѣ ѝ за София върватъ важни пѣтища, които се свършватъ съ басейнитѣ на Марица, Искъръ и Морава; сетитѣ по цѣлото ѝ течение има възможни за дѣйствие джадета, важни пунктове и на край пристанището при устието ѝ е достъпно за кораби. Освѣнъ това, отъ Съръ до устието си, тя може да послужи и като отбранителна линия.

р. Струма.

Рѣката Струма по характера на мѣстността прѣзъ кждѣто минава, както и по посоката, която държи прѣдставлява твърдѣ важна линия за съобщения и военни дѣйствия. По дължината си тя е най-кжето направление отъ София до морето. Тя прѣсича магистралната линия на естествени бастيونъ въ юго-западна България подъ с. *Кочариново*, като образува отъ Радомиръ до с. Бобошево вътрѣшния му ровъ, и като остава отъ дѣсно непрѣривния Осоговски анвелопъ, а отъ лѣво Бобошевския теналъ и Конювския цитаделъ. Отъ границата, срѣщу

която надъ Кочариново може да се устрои единъ прѣ-красенъ тетъ де понъ, Струма завлиза въ Турция по единъ кжсъ проломъ, който бърже се разширява, като получава единъ далеченъ кръгзоръ, и като образува на едно протяжение отъ десетина километра плодородното джумайско поле. До с. *Мощаница*, кждѣто послѣднитѣ отроги на *Лѣшка-Планина* прѣдставляватъ една естествена позиция — първа отбрана на Крѣсна, брѣговетѣ на рѣката на много мѣста сж обраснали съ върбалакъ и коритото е доста широко, поради островитѣ, които тя въ изобилие образува тукъ. Отъ тамъ Струма, значително по-тѣсна въ своето легло, завлиза до с. Симитлий, около 12 километра, въ една тѣсна не съ малкъ кръгзоръ, тактическитѣ упорни пунктове на която се прѣдставляватъ отъ *Попова-Глава* надъ с. Градево и *Тросковскитѣ висоти* надъ Симитлий. Това е втората отбрана на Крѣсна, относително доста силна. До с. Крупникъ, около 7 к. м., рѣката тече по една значително открита хълмиста долина, кждѣто достигатъ послѣднитѣ рѣтове на Пиринъ и Тросковската планина. Коритото ѝ е по широко и върбалаци се срѣщатъ на много мѣста. Въ тоя участѣкъ се намира послѣдната сериозна отбранителна линия на Крѣсна, която се прѣдставлява отъ върховетѣ *Обесеникъ* надъ с. Градево и *Соколо* надъ с. Сърбиново, безъ да говоря за *Влашина-Планина* по билото на която върви пѣтека за Пехчево.

Тукъ трѣбва да помѣна съществуването на единъ новъ пѣтъ отъ Шайтанъ-Кюпрю прѣзъ Крѣсна, Сѣнокосъ за горѣказанитѣ двѣ мѣстности и отъ тамъ прѣзъ Прѣдвля за Разлогъ. Тоя пѣтъ е трасиранъ за кола до послѣдното село още прѣди 2 години. Есенното въстание причини спиране работата на това джаде, понеже работницитѣ-помаци бѣха нападнати отъ една чета и часть отъ тѣхъ избити. Трѣбва така сжщо да помѣна, скорото прѣкарване на шосе отъ *Струмица* до *Пехчево* (Османие), плановѣтъ на което биле вече утвърдени отъ

тя е най-пхлноводна, поради топението на снѣговетѣ по Пиринъ и Рила, и тогава по нея, отъ Сали-Аговъ мостъ на долъ, плаватъ салове съ дървенъ материялъ. Въ останалата частъ отъ годината тя има пороенъ режимъ и може да се минава въ бродъ почти на всѣкадѣ. Въ всичкото си протяжение, отъ Джумайското поле до морето, Струма се спуска съ 320 м. въ височина, която на 185 к. м. дължина пада не повече отъ 2 метра на 1000.

Салове се срѣщатъ при Ени-Кьой, Петелиносъ (корабъ по Тахиносъ), Камила, Джами-Махле, Спатово, желѣзопътния мостъ, Орманъ, Микрово и др. Мостове има при Долна-Махла (Бѣло-Поле), подъ с. Желѣзница, подъ Крѣсна, подъ Брѣзница, при Марно-Поле, желѣзопътния мостъ, Али-Пашовъ мостъ при Долна джумая, Орлякъ (Царския-Мостъ*) и до Тахиносъ е имало още три моста, но послѣднитѣ сж биле разрушени отъ наводнението прѣзъ 1901 година. Въобще на съобщенията по Струмската долина турското правителство е обърнало сериозно внимание, както ще имаме още случаи по натакъ да видимъ.

Лѣвитѣ притоци на р. Струма отъ българската граница до морето.

Р. Бистрица води началото си отъ Ай-Гидикъ, близо до който тя протича, като дрѣвна вадичка въ дѣното на единъ голъ таинственъ долъ, съ слабо наклонна ость. Скоро долътъ, който повече и повече става дълбокъ, се стѣснява, става мъчно ходимъ и склоноветѣ му захващатъ да се покриватъ съ гори. Съ слабо наклонно дѣно, долътъ прави дребни завои, върви паралелно на границата и се открива чакъ при Джумая слѣдъ едно протяжение отъ около 25 к. м. Бистрица протича по тоя долъ върху едно каменливо корито, като остава едва мѣсто за пътуване, минава подъ махлитѣ на с. Бистрица,

*) Здравъ дървенъ мостъ 190 м. дълъгъ и 4 метра широкъ. Селаникъ Вилаети салнамеси. 574 стр.

послѣ прѣзъ Джумая и, слѣдъ като напои полето, се влива въ Струма. Тя приема отъ лѣво приточета: *Славова-Рѣка*, която извира отъ Осеновскитѣ скалисти хребети и кара много чаркове и *Хрсовска-Рѣка*, която извира отъ западнитѣ склонове на Осеновския ридъ и протича прѣзъ гористъ долъ. По послѣдния ридъ върви добра конска пътека за Джумая. Бистрица отъ дѣсно приема р. *Ковачевица*, която извира ниско подъ Деризмийца на границата.

Бистрица има много каменливо легло, широко десетина крачки. Прости мостчета се срѣщатъ край воденицитѣ, между махалитѣ, а добри мостове съ каменни устои има въ Джумая четири. По нейното течение върви конска пътека отъ чарковетѣ до градътъ. Платното на пътеката е мъчноходимъ поради нанесения каменакъ. Отъ чарковетѣ, слѣдъ единъ стрѣменъ подъомъ, пътеката върви на истокъ по голитѣ склонове на върховетѣ Исмаилица и Парангалица, послѣ прѣкрача сѣдловината Русалийскитѣ Гробища и се спуска въ Недобърско. Долътъ на Бистрица е прѣсѣченъ съ много пътеки, които вървятъ къмъ границата, влашкитѣ колиби и мандри и на югъ къмъ махалитѣ.

Градевската-Рѣка извира отъ върхъ Пиринъ, като буенъ потокъ, подъ името *Валешица*, който протича на севѣръ до прѣдѣлската сѣдловина низъ гори и ливадки. Отъ тамъ на едно протяжение отъ двадесетъ километра, подъ разни имена: *Кара-Алия*, *Осеновска*, *Градовска*, рѣката тече по една тѣснина, която до Градево има твърдъ малкъ кръгзоръ, а послѣ все повече и повече увѣличающъ се на западъ. Тѣснината отъ Прѣдѣля до Мързенската кула е обрасла съ хубави букови и дъбови гори. Дѣното на рѣката е каменлива, течението бързо, широчината не по-малко отъ десетина крачки. Тя приема много приточета, отъ които *Осеновската рѣка*, която има единъ обширенъ басейнъ, е най-голяма и събира водитѣ си отъ Исмаилица, тече прѣзъ Осеново и се влива при долната махла на с. Градево. Градевската рѣка се влива въ Струма между Струмскитѣ чифлици. По частъ

отъ нейното течение върви джадето Разлогъ—Джума-й Баля. Ней прѣкосватъ отъ севѣръ къмъ югъ много пътечки, често трудно преходими. Въ своето течение тя пада, отъ Прѣдѣля до Струма, около 600 м. въ височина. При Градево на нея има голѣмичкъ но слабъ дървенъ мостъ съ перила и устон.

На югъ до село Крѣсна къмъ Струма се спущатъ малки рѣкички, които извирайтъ подъ върховетъ Пиринъ и Даудъ, притѣжаватъ едно течение отъ 8—10 к. м. и прѣдставляватъ малки поточета, които, обаче, никога не прѣсхватъ. Характеристично е, че тия рѣкички сж изровили по хълмистата Крѣсенска тераса дълбоки долове съ ронливи или обрасли въ шума брѣгове. По тия потоци, въ горнитъ имъ течения, се намиратъ чаркове, подолѣ — ливадки, паралелно на тѣхъ вървятъ конски пътеки, които се изгубватъ въ горитъ или къмъ гребена на планината.

Р. Гьоргийца води началото си отъ нѣколко езерца подъ Елъ-Тепе. Изпърво, рѣката тече къмъ севѣръ по гладка долъ, който се образува между главния гребенъ ина Пиринъ и хребета Гьоргийца; послѣ, слѣдъ 3—4 к. м., тя завива на западъ и съ буйностъ върви между хребетитъ Невча и Гьоргийца по единъ доста облъз долъ, обрасълъ съ гори, приема водни притоци отъ Синаница и езерата тамъ, минава низъ една голѣма тѣснина между *Бабитъ* и *Гргичарската скала*, излива къмъ махалитъ на с. Влахи въ една културна долина съ широкъ кръгзоръ, получава отъ дѣсно нѣколко приточета и тече по долината, която подъ Влахи се стѣснява, минава край Ново-Село и не далеко отъ Сали-Аговъ мостъ се влива въ Струма срѣдъ скалиститъ стрѣмнини въ устието на Крѣсенското дефиле. Дължината ѝ е около 20 к. м., а се спуща повече отъ 2400 м. въ височина. Горното ѝ течение е буйно, а долното бързо. По нейнитъ притоци има твърдѣ много чаркове, и въ това отношение нѣкоя Пиринска рѣка не може да се сравни съ нея. По нея и близо до нея вървятъ добри конски пътеки до чарко-

ветъ и на горѣ, до като се изгубятъ въ горитъ или по склоноветъ на най-високия гребенъ. Тия пътеки прѣдставляватъ сериозна важностъ, понеже по тѣхъ може да се обхождатъ всичкитъ отбранителни линии на Крѣсна. Въ това отношение значението на сѣдлата *Битница*, *Злата* и върхътъ *Даудъ* се увеличаватъ до нѣмай кядѣ много, и безъ тѣхъ отбраната на Крѣсенския проходъ става досущъ проблематична.

За забѣлѣзване е, че населението отъ българската граница до р. Гьоргийца живѣе по махли, които, обаче, изглеждатъ като малки селца.

По-надолѣ, въ жгѣла между Синаница съ своитъ разклонения и Плоски-Дагъ до с. св. Врачъ, р. Струма получава нѣколко приточета: *Гргичарска* (Градешничка), *Тазъ-Цере* (Бѣлишка), *Гоговачъ*, *Гюменджа*, които сж изровили севѣрната частъ на Мѣлнишкото хълмодоліе. Тия рѣкички иматъ една срѣдна дължина отъ около 10—11 к. м., текатъ низъ гористи долове горѣ, засѣни долинки по-долѣ и напояватъ оризени чалтъци въ близостъ до р. Струма. По тѣхъ и между тѣхъ вървятъ всѣвъзможни пътеки, които се губятъ въ планината горѣ.

Р. Св. Врачка-Бистрица въ горното си течение притѣжава единъ обширенъ басейнъ между Пиляфа, Арабъ-Мезаръ, Сухитъ-Върхове, Мозговица, Синаница и Плоски-Дагъ. Тя тукъ получава водитъ отъ десетина езерца чрѣзъ седемъ приточета, по-главни отъ които сж: *Арсланковица*, *Беговица*, *Мочоро*, *Башлийца* и *Спанополска*. Повечето отъ тия приточета, доста пълноводни, се събиратъ подъ Попина-Лака, срѣщу Пиляфа, и протичатъ по единъ тѣсенъ долъ, обрасълъ съ прѣкрасни букови гори. Къмъ с. Лиляново долътъ се разширява, а по нататѣкъ той вече се слива съ Мѣлничкия амфитеатръ. Рѣката прѣди още да пристигне Лиляново, напоява прѣкрасни градини, прорѣзва селото, получава още двѣ поточета, протича край с. св. Врачъ и се влива на четири километра послѣ въ Струма. Св. Врачка-Бистрица има течение около 30 к. м., прѣзъ което врѣме пада съ 1500

м. въ височина. Тя нѣма толкова пороенъ режимъ, както другитѣ пирински рѣки, особено както Пиринска-Бистрица; тя е винаги доста водна. До с. св. Врачъ коритото ѝ е тѣсно и каменливо, по-долѣ — широко и пѣсьчливо, и водата ѝ пои ниви, градини и чалтъци. По нея въ горното ѝ течение се срѣщатъ доста чаркове. По долѣтъ и басейна ѝ върватъ много конски пѣтеки, повечето отъ които сж добри и завършватъ до чарковѣтъ. Нѣкои отъ тия пѣтеки, както ще видимъ по послѣ, прѣскачатъ гребена на Пиринъ и водятъ за Разлогъ.

По на югъ, до Пиринската Бистрица, р. Струма приема еднакви по своитѣ хидрографически свойства рѣчки, които протичатъ прѣзъ Мѣлничкия циркообразенъ театръ съ едно течение отъ 15—20 к. м. 1) *Бождовска* рѣчичка, извира подъ върхъ Еленъ отъ единъ доста силенъ источникъ, върви до с. Бождово по една тѣснина, въ по-нататъшното си течение напоява земитѣ на с. с. Дебрене, Бѣлевезчево, Лѣшница и се влива въ Струма. Водата ѝ е малко, обаче лѣтъ не прѣсххва. 2) *Ладарева*, води началото си близо до с. Шатрово, минава прѣзъ Ладарево и Ласкарево и надъ с. Левуново се влива въ Струма; — тя е още по-малка рѣчичка. 3) *Мѣлничка*, извира подъ Арабъ-Мезари и Желеница, протича по единъ дълбокъ долъ, приема Доленския и Сугарския поточета, минава край Мѣлникъ, излиза изъ тѣснината, протича по една плодородна долина и близо до Пчелината скала се влива въ Струма.

Всичкитѣ тия приточета сж маловодни съ твърдѣ ограниченъ басейнъ; тѣхнитѣ долове сж дълбоки и на много мѣста ронливи; долинитѣ имъ сж тѣсни и плодородни. Тукъ се намиратъ доста много села, които оползотворяватъ малкото вода на тия рѣчички. По тѣхъ и прѣзъ тѣхъ върватъ многобройни пѣтеки, главно конски.

Р. Пиринска-Бистрица води началото си отъ три езерца въ подножието на сѣдлото Демиръ-Капия, върви на юго-истокъ между Дебелия-Ридъ и Тритѣ-Върха, пристига до с. Пиринъ, като събира многобройни поточета

между главния гребенъ и Куклитѣ, завива на западъ, минава край с. с. Г.-Спанчово, Катунца и подъ Куле-Чифликъ се влива въ Струма. Нейното течение трае 50 к. м. Басейна ѝ е най-голѣмъ: отъ Демиръ-Капия до Сентелската планина включително. Тя е най-голѣма и най-пълноводна, но въ сравнение съ другитѣ пирински рѣки, тя притѣжава по-типиченъ пороенъ режимъ. Тя тече бърже и слѣдъ голѣмъ дѣждъ е непроходима. Въ горното си течение до с. Спанчово тѣснината, по която протича Бистрица е голѣма, на много мѣста и непроходима, долѣтъ е гористъ, дѣното каменливо и водата върви буйно. По-нататѣкъ кръговора бърже се увеличава, лѣглото става по голѣмо, а отъ Катунца на долѣ рѣката се мѣсти върху огромна площадъ отъ нанесенъ камѣнакъ и пѣськъ. Върху нея сжществуватъ мостове: четири около и въ селото Пиринъ, други при Спанчово, Ковачево и най-сетнѣ достоенъ за забѣлѣзване е току що довършения солиденъ дървенъ мостъ при Куле-Чифликъ на шосето Съръ-Джумая. По нейния басейнъ върватъ твърдѣ важни пѣтеки и конски пѣтища, които свързватъ долинитѣ на Струма и Струмешница съ Разлогъ и Неврокопъ. По-главни поточета отъ лѣво Бистрица приема: *Доброполска*, която събира водитѣ си отъ Папаяъ-Чаиръ и отъ къмъ с. Храсна, като се влива при с. Спанчево; водитѣ на тая рѣка лѣтъ сж твърдѣ малки, даже се губятъ на голѣми протяжения. *Голешевска* —, събира водитѣ си отъ Парилската сѣдловина и лѣтъ прѣсххва; тя приема *Бѣловската* рѣчичка, на която има два моста и не прѣсххва, минава прѣзъ с. Калиманци, каждѣто има мостъ, и се влива въ Бистрица близо до Катунци. *Петровска* —, изблика отъ буйния „Петровски-Врисъ“ близо до Св. Илия-Голешевски, приема притоцитѣ: *Демли-Крава*, водящъ началото си отъ още по-силенъ изворъ „Леховски-Врисъ“ и *Ходжова-Рѣка*, която извира близо до с. Ходжовъ-Чифликъ и най-сетнѣ се влива въ Бистрица не далечъ отъ Манджуковъ-Чифликъ. *Сентелска-Рѣка* —, води началото си отъ единъ доста

голям изворъ близо до с. Сенгелово, минава край Трънка-Чифликъ и се влива въ Бистрица.

Отъ дѣсно Бистрица приема нѣколко незначителни поточета, по-главни отъ които сж: р. *Черешница* и р. *Кавакли*.

Р. Бѣлица въ горното си течение притѣжава единъ разлатъ маловоденъ басейнъ, между Али-Ботушъ, сѣдловината Бѣли-Прѣсекъ, Капаклийца и Шарлията. Испърво Бѣлица съ три малки приточета: *Мжтна Рѣка*, *Орта-Кишла*, *Ржманска*, черпи своитѣ води отъ Бѣль-Прѣсекъ и Капаклийца, минава подъ село Кърчово, протича по една долинка, върви не далечъ отъ с. Крушево, завлиза въ тѣснината между Сенгелската планина и Шарлията и прѣзъ гр. Валовища излиза на Сѣрското поле, където на едно протяжение отъ десетина километра се разлива въ нѣколко успоредни корита (бендове), пои полето и се губи къмъ Долня-Камила и въ върбалацитѣ. При пором или зимно врѣме водата протича чакъ до устието на р. Сѣровица въ Тахиносъ. Сжщински притоци р. Бѣлица получава отъ Шарлията, а именно рѣчичкитѣ: *Цървишка* (*Кара-Дере*), *Германъ-дере* и *Топлица* (отъ топълъ изворъ) между Крушево и Демиръ-Хисаръ. Тия притоци сж доста водни и вървятъ по тѣсни скалисти долове на Шарлията. Р. Бѣлица е маловодна и прѣди да застигне гр. Валовища частъ отъ водата ѝ върви 1 к. м. подъ земята; коритото ѝ е каменливо, а въ полето пѣсчливо. Тя кара воденици до с. Кумаретово. Тя има типиченъ пороенъ режимъ и течението ѝ трае около 50 к. м., като пада не повече отъ 1200 м. въ височина. Мостове по нея се срѣщатъ каменни и прѣимущественно отъ старо врѣме: единъ надъ Кърчово по пътя за Броди, Янчовъ мостъ по пътя прѣзъ Баница за Сѣръ, Кърчовски мостъ за Шарлията, Крушовски сжщо за Шарлията и до Демиръ-Хисаръ още четири каменни —. Въ полето има още нѣколко мостъ по пътищата, които въ по-големата си частъ, както и Сѣрското шосе сж съ насипъ на много мѣста. Въ басейна на р. Бѣлица вървятъ добри кон-

ски пътища отъ Сѣрското поле за Неврокопъ, важни поради своята посока, тъй като по тѣхъ може да се обходи Рупелското дефиле. Освѣтъ това, отъ Мѣлничкия циркообразенъ амфитеатъръ къмъ течението на р. Бѣлица идатъ нѣколко конски и пешачки пътеки, прѣзъ гребена на Али-Ботушъ.

Р. Баница води началото си отъ Сарж-Яръ, протича по единъ дълбокъ долъ, приема многобройни маловодни притоци отъ Шарлията, които текатъ по гористи долове, минава прѣзъ Сѣръ, като образува най-живописния кътъ на Сѣрското поле, получава името *Сѣровица*, напоява полето, приема отъ лѣво р. *Врунди* и съ нѣколко лжактушки се влива въ езерото Тахиносъ. Р. Баница има четири моста каменни и дървени. Нейното течение испърво е бързо, дъното ѝ каменливо, въ полето бавно, а дъното пѣсчливо. Бродската рѣка Врунди извира отъ Черна-Гора, протича по една старателно обработена котловина, въ която се намира с. Горно-Броди, въ продължение на единъ часъ и завлиза въ една дълбока, тукъ-тамъ гориста тѣснина, между Бозъ-Дагъ и Капаклийца до Шайтанъ-Кюпрю. Тукъ водата, обикновено, се губи подъ земята и слѣдъ 5—6 к. м. излиза при манастира Св.-Иванъ. Прѣзъ това траение до с. Лакосъ, долътъ е много тѣсенъ и пустъ, а кръгозора и разтителността все повече и повече се увѣличаватъ до Сѣрското поле. Около селото Даутли въ басейна на Баница и манастира Св.-Иванъ въ оня на Бродската рѣка има прѣкрасни маслинови гори, които даватъ добри маслини и хубаво дървено масло. По течението на Бродската рѣка има седемъ стари каменни моста. По посока на тия притоци вървятъ важни конски пътища за Неврокопъ, за които на своето мѣсто ще се каже нѣщо повече.

Р. Анджиста. На мѣстността Панайръ-Чаиръ, на с. з. отъ с. Търлисъ, изблика единъ голъмъ изворъ, който по нѣкогашъ прѣстава да тече; тоя изворъ се нарича *Пгщерникъ* и рѣката, която протича отъ него на юго-истокъ носи сжщото име, минава подъ Търлисъ, приема

отъ дѣсно *Кара-Кьойската* рѣка, която лѣтъ прѣсхва, тече прѣзъ тѣснината, която се образува между Стъргачъ и Черна-Гора и излиза на Елиското поле. Тукъ р. Пѣщерникъ (Червена-Рѣка) си мѣсти коритото, носи пѣськъ слѣдъ поройнитѣ дъждове, напоява плодородното поле на десетина километра и не далече отъ с. Елисъ, въ политѣ на хребета Шудеръ, се изгубва чрѣзъ една дупка въ земята. Въ това сѣщо мѣсто отъ западъ пристига *Долно-Бродската рѣчица* (*Опжка*), която извира отъ Кара-Дагъ и Бабина-гора, протича прѣзъ селото по Долнобродската долина и пои Елиското поле отъ югъ; а отъ севѣръ иде *Зърновската рѣка*, която извира отъ единъ голѣмъ источникъ надъ с. Махледжикъ, протича подъ с. Бѣлотинци, приема съвсѣмъ маловодни притоцета, върви по Вълковската долина, получава непрѣсхвающи притоци отъ къмъ Въземъ и Куманички-Врисъ, тече прѣзъ с. Зърново, напоява Елиското поле и се губи въ дупката, около която слѣдъ поройни дъждове и при топление сѣнговетѣ се образува цѣло блато.

Долинитѣ на всички тия рѣки, както и Елиското поле, коѣто нѣма повече отъ 610 м. абс. в., сѣ твърдѣ много плодородни и по тѣхъ вървятъ, се кръстосватъ и се събиратъ всички пѣтица отъ Драма, Сѣръ, Валовица за Неврокопъ. Тукъ обикновено локалитѣ съобщения ставатъ съ кола.

Тия води, слѣдъ като пропхтuvatъ подъ земята 3—4 к.м., излизатъ на южний склонъ на Шудеръ надъ чиф. Враменци, като образуватъ единъ великолѣпенъ изворъ — *Панега*. Отъ извора рѣката, подъ имена *Лиса-Чай*, *Неврокоръ*, *Панега* върви на югъ, кара твърдѣ много воденици, протича по плодородната Просѣченска долина около двадесетина километра и близо до Александровскитѣ кули, при с. Баничанъ-Чифликъ, се съединява съ р. Драматика. Въ своето течение Лиса-Чай получава отъ дѣсно, близо до с. Враменци, незначителенъ притокъ, който събира водитѣ си отъ къмъ Калапотъ и Карлуково, а въ останалото си протѣжение, само слѣдъ

дъждъ, тя получава поройнитѣ води отъ къмъ Гюреджикъ, Просѣченъ, Росилово, Горенци, Пършово, Егри-Дере и др.

Басейна на р. Драматика е твърдѣ обширенъ. Всички маловодни и лѣтъ прѣсхвающи рѣчици на Драмския Бозъ-Дагъ и неговитѣ разклонения слизатъ въ широкото Правишко поле, коѣто въ по-голѣмата си частъ е блатисто. Собствено, Драматика води началото си подъ върховетѣ на Бозъ-Дагъ, подъ името *Кастаане-Дере*, като пълноводно поточе минава низъ единъ гористъ долъ, приема до гр. Драма единъ кжсъ по многоводенъ притокъ, който води началото си отъ голѣмъ изворъ, тече на югъ и подъ с. Кутрилово се съединява съ водитѣ на правишкия валталъкъ. Тия води текатъ на западъ, при Александровитѣ кули приематъ Лиса-Чай и не слѣдъ много се изгубватъ подъ земята на мѣстността Ташъ-Олукъ. Не далеко отъ с. Анджиета водитѣ пакъ излизатъ на повърхността на земята, образуватъ една доста голѣма събавно течение рѣка, текатъ около 20 к. м. и се вливатъ въ Тахиносъ. Тукъ рѣката носи името *Драматика*, *Анджиста*, *Драма-Кара-Су*.

Между селата Рахово и Волчица, Кючекъ и Здравикъ пролѣтъ Драматика е много разлѣта и блатиста. Прѣзъ лѣтото може да се минава въ бродъ на много мѣста. Мостове има каменни при: Шешъ-Такъ, Куригосъ и Анджиета; а дървени при: Волчица, Кючекъ и Здравикъ. При пълноводие само по каменнитѣ мостове може да се минава и до нѣкъдѣ по моста Волчица.

По долината на Драматика е прокарана желѣзо-пѣтната линия Солунъ — Деде-Агачъ. При мѣстността Ташъ-Олукъ, подъ Алистратикъ, желѣзницата минава прѣзъ четири тунела.

р. Илджа-Дере.

Р. Илица (Илджа-Дере) води началото си отъ Кушинаца планина не е далеко отъ с. Мошиянъ, протича на югъ, приема единъ притокъ отъ къмъ с. Кусоропъ и върви въ полето Илджиларъ, коѣто се образува между Кушинаца и приморский дълъгъ хребетъ отъ послѣднитѣ отроги на

Драмския Бозь-Догъ. По полето, което изобилва съ много чешми и източници, протича друга малка рѣчичка отъ истокъ къмъ западъ и при чифлика Манултогъ се съединява съ Мощенскитѣ и Кусоропскитѣ поточета, които никога не прѣсхватъ. Тритѣ рѣчички, подъ името Илджа-Дере, протичатъ една прѣзъ гориста долина, минаватъ край ладжитѣ и не далеко се вливатъ въ морето.

Ладжитѣ сж на една великолѣпна мѣстность съ чудесна вода и добъръ хотелъ. Тукъ прѣзъ лѣтния сезонъ еженедѣлно пристига параходъ отъ Кавала, съ който идатъ множество посѣтители на банитѣ.

р. Мѣста (Кара-Су).

Въ горното си течение, между Рила, Родопи и Пиринъ — почти между най-високитѣ имъ върхове — рѣка Мѣста притѣжава единъ циркообразенъ басейнъ (Разлогъ), симетриченъ на долината Якоруда-Баня, който би могълъ да послужи за турцитѣ като база на единъ самостоятеленъ планински отрядъ, ако липсата на добри пѣтища отъ Джумая и Неврокопъ до Разлогъ не намаляваха до нѣмай-къдѣ значението му, безъ обаче да го анюлиратъ съвсѣмъ. Рѣката Мѣста тукъ край многобройнитѣ притоци на която върватъ въ всички посоки видими и невидими пѣтеки, тече отъ с.-и. къмъ ю.-западъ. Тя води началото си отъ Бѣлмекентъ въ видъ на единъ алпийски потокъ, който въ продължение на десетина километра стрѣмно протича на югъ, като върви паралелно на границата, която тукъ прави единъ входящъ ъгълъ къмъ България. Подъ името Кара Су, тя завлиза по единъ величественъ долъ, обрасълъ съ дѣвственни гори, съ стрѣмни скатове и каменливо дъно, което бавно се разширява, като приема отъ дѣсно и лѣво редъ буйни поточета. Десетина километра прѣди да застигне паланката Якоруда, долътъ прѣдставлява една живописна долина, която постепенно, като лента, се разширява къмъ югъ въ своето дъно и въ своя кръгозоръ. Къмъ това мѣсто тя приема отъ лѣво притока *Драганица*, по долътъ на която върви пѣтека за Батакъ, а отъ дѣсно —

Бѣла Мѣста по долината на която върви пѣтека за Самоковъ. Водитѣ на тритѣ рѣки върватъ на юго-западъ, изначало при една абс. в. отъ 900 м., минаватъ всрѣдъ Якоруда, напояватъ великолѣпната Якорудска долина и слѣдъ единъ часъ завлизатъ въ една незначителна тѣснина, която скоро напушатъ, текатъ по плодородното полу-поленце на Бѣлица и въ центра на Разлогъ се съединяватъ съ първитѣ води на Пиринъ, при една абс. в. отъ 760 м. До тукъ Мѣста приема отъ дѣсно нѣколко буйни приточета и р. *Бѣлица*, която води началото си отъ езерата подъ Ай-Гидикъ, като получава въ своя маршъ многобройни поточета отъ скалиститѣ високи хребети на Рила и Родопскитѣ планини. По басейна на Бѣлица върви пѣтека за Илийна-Рѣка въ България. Слѣдъ като приеме първитѣ води на Пиринъ, Мѣста бърже протича на югъ низъ една малка тѣснина, заобикаля висотата *Бабина-Глава* — важна поради централното си положение въ Разлогъ — напоява поленцето на Елешница и прѣди да пристигне до Лушинскитѣ ханища върви всрѣдъ една съ тѣсенъ кръгозоръ слабохълмиста долинка. Скоро тя завлиза въ единъ късъ проломъ — *Тъсаница* — къдѣто се долѣпватъ отрогитѣ на Пиринъ и Родопитѣ, върви бърже на югъ и веднага застига хановетѣ. Тукъ мѣстността, на югъ отъ Добринища и Елешница, прѣдставлява добра отбранителна линия, слѣдъ която защитата на Кжзъ-Дервентъ се прѣмѣства по склоноветѣ или по-скоро по терасата на Пиринъ, къдѣто е трасиранъ новъ пѣтъ за Неврокопъ. До тукъ мѣстността по край рѣката, въ по-голѣмата ея частъ, е културна, прѣимущественно засѣта съ царевича. Отъ Лушинскитѣ ханища рѣката, слѣдъ като вземе посока къмъ юго-истокъ, протича по една хълмиста долина съ доста голѣмъ кръгозоръ, който обаче бързо се ограничава и тѣснината става скалиста. Рѣката вече завлиза въ едно дефиле — *Кжзъ-Дервентъ (Момина-Клисура)* — съ стрѣмни, ронливи и скалисти скатове, тактическитѣ ключове на което се намиратъ далекъ по склоноветѣ на Пиринъ. Тѣснината, колко живописна на едни мѣста, тол-

кова мрачна на други, обраснала съ борови, букови и орехови дървета или гора, често се разширява въ своето дъно, като образува великолѣпни плодови кѣтчета — „Джѣки“, често се стѣснява въ скалисти, почти, отвѣсни стѣни. Р. Мѣста върви по това дефиле двадесетина километра съ едно каменливо дъно и съ едно бързо течение, като остава отъ лѣво и дѣсно вървѣтъ дивостѣта на природата засмѣни кѣси работни пространства отъ гиздави ниви и лозя, стоящи на припѣтъ. Не далеко отъ с. Цирополъ дефилето се разширява постепенно и на едно протяжение отъ около 25 километра образува Неврокопското поле, широко около десетина километра и високо 540 м. надъ морето. Тукъ рѣката протича по плодородното поле, широка въ своето често мѣняюще се и пълно съ отрови корито, което е дало поведѣ да получи и своето име *Мѣста*. Дъното ѝ е прѣсѣчливо, течението по-бавно и кръгозора великолѣпенъ. Безъ да напоява полето, Мѣста минава подъ с. Д.-Сангартия по една тѣсна долина, върви на югъ, веднага бърже завива на изтокъ и отъ Топленския мостъ, като взима една юго-источна посока, завлива въ единъ проломъ, твърдѣ буйна въ своето течение. Тѣсината, която се е образувала отъ сблъскването разклоненията на Родопитѣ и Бозъ-Дага, е непроходима и съвършена дива изпърво. При хубавото българско село Черѣшново склоноветѣ на Бозъ-Дагъ прѣдставляватъ една плодородна хълмиста котловина, заселена отъ десетина села, дълга двадесетина километра. Тукъ рѣката тече съ една абсолютна височина по-малка отъ стотина метра, като е паднала въ своя маршъ отъ с. Сангартия до землището на с. Черѣшново повече отъ 400 м. въ височина. По натѣтъкъ, до желѣзопѣтната станция при с. Букъ, Мѣста прави нѣколко голѣми завивания по пролома, който вече е съ твърдѣ тѣсенъ кръгозоръ и стрѣмни скатове. До с. Букъ не съществуватъ никакви съобщения по течението на рѣката; селата сж далеко отъ Мѣста и пѣтищата, които вървятъ между тѣхъ сж тоже по склоноветѣ на Бозъ-Дагъ и Родопитѣ. На едно протяжение отъ 60 к. м. една ли

съществуватъ повече отъ 6 пѣтеки напѣрки прѣзъ долѣтъ на Мѣста, по които Чечкитѣ помаци вървятъ на пазаръ съ коне за Драма. Отъ Букъ до с. Окджиларъ, около 30 к. м., рѣката взима повече южно направление; проломѣтъ притѣжава сѣщия характеръ, а по дъното му върви желѣзницата, която пробива 15 тунела по ескарпа на Родопитѣ. При послѣдното село рѣката става все повече и повече широка, върви на югъ още 30 к. м. и съ два ръкава се влива въ морето.

По своето положение спрямо българската граница, долината на Мѣста не може да прѣдставлява посока за сериозни военни дѣйствия, още повече, че съобщенията тукъ сж до немай-къдѣ трудни, а въ по-голѣмата си частъ и недостѣпни за кола. Значението на Къзъ-Дервентъ и Разлогъ твърдѣ много се умаловажава отъ съществуването на Батакъ и Лѣджене, които прѣдставляватъ прѣкрасни плацдарми съ прѣимущества на тактическа инициатива и стратегически обективъ. Вѣроятно по тая причина новото джаде отъ Неврокопъ за Мехомия е прѣкарано далечъ отъ р. Мѣста по склоноветѣ на Пиринъ, къдѣто по-лесно могатъ да се намѣратъ упорни пунктове за отбрана. Съобщенията пъкъ на Разлогъ съ Джумая по Бѣла-Рѣка прѣзъ Прѣдѣля, спорѣдъ думитѣ на Ахмедъ Джемаль*), не сж сигурни, понеже сж паралелни на границата.

Р. Мѣста има течение около 200 к. м., прѣзъ което траение тя слиза на повече отъ 2,500 м. въ височина. Движение на салове по нея, въ по-голѣмата ѝ частъ, не могатъ да ставатъ; коритото ѝ е каменливо, пѣсѣчливо, въ долното течение тинясто, а въ устието и блатисто. Въ пълноводие, при топление на снѣговетѣ, особено когато духа южния вѣтръ, тя не може да се минава въ бродъ, понеже тече бърже; въ останалото врѣме всѣкъдѣ може да се намѣратъ бродове. По нея има мостове: при Сари-Шабанъ добъръ и дълтъ, здравъ; дървенъ —, при Букъ желѣзопѣтния —,

*) Мемаликъ османлиѣ махмудъ джеография-й-аскери. 74 стр.

по единъ при Дуково, Попово-село, Страна, Топленъ, Сангартия селски дървени —, единъ въ Неврокопско поле дълъгъ върху островъ, слабъ —, по единъ при Цирополъ, Илиповци, Гостунъ и още нѣколко слаби селски мостове на горѣ. Спорѣдъ Солунското Салнаме въ Разлогъ по Мѣста и притоцитѣ ѝ тамъ имало 11 моста.

Дѣенитѣ притоци на р. Мѣста.

Бѣла-Рѣка — Мехомийска-Рѣка — извира въ севѣро-источнитѣ поли на в. Пиринъ и подъ името *Чинд-жерича*, като планински потокъ, тече буйно на севѣръ, върви низъ пространната Мехомийска гора и при Прѣдѣлската сѣдловина взима источно направление по една долина, която бърже се разширява, както въ своето дѣно така и въ своя крагозоръ. Нататѣкъ, тя, слѣдъ като приеме отъ дѣсно нѣколко поточета и главно *Бѣла-Рѣка*, която води началото си отъ нѣколко езерца подъ Даутовъ-Върхъ и рѣка *Истокъ*, която истича въ политѣ на Пиринъ отъ два силни извора всрѣдъ варовитѣ каменакъ, минава като пълноводна рѣкичка всрѣдъ гр. Мехомия, получава потока *Раковица*, който събира водитѣ на нѣколко ситни езерца подъ Бтипица и протича по разлешкото поле, до като се влѣе въ Мѣста при висотата Бабина-Глава. Отъ Мехомия до устието ѝ въ Мѣста рѣката отъ дѣсно получава голѣмия си притокъ Глазна, а отъ лѣво маловоднитѣ рѣкички Драглишка и Бачевска.

Глазна води началото си отъ „Чернитѣ езера“ въ лабиринтната частъ на пиринския гребенъ. Тя върви изначало като малѣкъ потокъ всрѣдъ голи и мрачни ридове, тече половина часъ и застига „Долното-Езеро“, където минава пѣтя отъ Банско за Мѣлникъ. Скоро тя получава многобройни поточета, главно отъ лѣво, които черпятъ водитѣ си отъ езерцата на югъ отъ Елъ-Тепе. Рѣката, доста голѣма вече, върви по единъ все повече и повече дълбокъ долъ, обрасналъ въ гори. Прѣди да за-

стигне „Банскитѣ чаркове“, тя получава единъ дълъгъ и пълноводенъ притокъ, който събира водитѣ си подъ самия върхъ Елъ-Тепе. При Банско Глазна излиза изъ долѣтъ и тече по единъ едва замѣтенъ коноидъ, напоява полето и градинитѣ, върви край с. Баня, получава притока Коноушница и се влива въ Мехомийската рѣка. По течението на Глазна върви добра конска пѣтека за Мѣлникъ. Глазна има течение повече отъ 20 к.м., а падание около 1100 м.

Басейна на Мехомийската рѣка е твърдѣ голѣмъ. По неговитѣ талвеги, както и по хребтитѣ вървятъ множество пѣтеки въ всички страни. Важността на тия пѣтеки, особено, въ Разлогъ за пиринскитѣ високи сѣдловини, е твърдѣ голѣма, защото по тѣхъ най-лесно може да се обхожда или по право да се угрожава защитата на Крѣсна.

Добринишна-Рѣка води началото си отъ много езерца, дребни като корита, при слабѣтъ близо до Мангъръ-Тепе. Тя върви по тѣсенъ долъ и получава много поточета, водящи началото си тоже отъ ситни езерца. Долѣтъ е гористъ, а близо до Добринища и съ твърдѣ стрѣмни скатове. Подъ Добринище рѣката напоява нѣколко плодородни „лѣжи“ и се влива въ Мѣста. Тя има повече пороенъ режимъ; до Петровъ-денъ е доста пълноводна и послѣ силно намалява. Тя има дължина 15 к.м., а падание не повече отъ 700 метра.

Р. Безъ-Богъ черпи своята вода изъ дребни и поедри езерца въ пространния слабъ на Пиринъ. Испърво, тя стрѣмно тече, скоро обаче долѣтъ става по-полегатъ и тя върви по-бавно, като приема незначителни поточета и отъ двѣтъ страни. Нейния басейнъ е по малѣкъ отъ оня на Добринишката рѣка, течението ѝ е по-късо и паданието още по-малко.

Р. Ретиме води началото си отъ Попово езеро (Падасъ-Гьолъ), което се излива чрѣзъ единъ не високъ водопадъ, и веднага приема водитѣ на нѣколко малки езерца,

като протича по единъ долъ съ откритъ кръгзоръ. Скоро, тя приема потоцитъ отъ Пангалскитъ езера, събира водитъ които сълязатъ по канаритъ и завлиза въ единъ плитъкъ долъ, обрасналъ съ гора. Къмъ срѣдата си тя върви по една малка висока равнина, кждѣто по изкуственъ начинъ частъ отъ водата по добръ направенъ бентъ се отбива право на западъ за с. Кременъ. Така обраауванъ, *Кременския-Аркъ* протича по една долина, напоява ливадитъ и градинитъ, кара воденицитъ и подъ с. Кременъ се влива въ Ретиже.

Самата р. Ретиже, като напустне поленцето, стрѣмно завлиза въ единъ дълбокъ долъ, гористъ и тѣсенъ, който трае до Мѣста. Билото на близкитъ хребти тукъ е плоско, културно, даже и с. Обидимъ е разположено на едно отъ тѣхъ. Склона на крѣмения ридъ е обрасналъ отъ истокъ съ лозя. Течението на Ретиже трае повече отъ 20 к. м., като пада не по много отъ 1400 м. въ височина. При устието си тя пои една красива и плодородна долинка.

Р. Крѣменска води началото си отъ буйни извори при мѣстността „Човѣка“ подъ в. Джегалъ. „Човѣка“ прѣдставлява каменна грамада, като паметникъ, който служи за ориентирание на заблудения въ случай на мъгла планинецъ. Испърво, долътъ е плитъкъ съ откритъ кръгзоръ, на много мѣста голъ, на други покритъ съ слабъ. Послѣ, долътъ постепенно, се стѣснява, дълбочината му се увеличава и склоноветъ му се покриватъ съ гъсти борови гори до Арами-Бунаръ, при джадето Неврокопъ — Банско, кждѣто вече расте буката. Тукъ долътъ се разширява, за да се стѣсни веднага и за да стане още по-дълбокъ. На близо Крѣменската рѣка получава единъ пълноводенъ притокъ — „Старитъ чаркове“. Последниятъ извира отъ мѣстността „Джамията“, която прѣдставлява една слабо-хълмиста тераса.

Водитъ на двѣтъ рѣки вървятъ буйно по голѣмъ и гористъ долъ до старитъ ханища, кждѣто се вливатъ въ Мѣста. Крѣменската рѣка има течение около 15 к. м. и падение не повече отъ 1000 метра. Тя е пълноводна.

Р. Наменица черпи водитъ си отъ нѣколко езерца, наричани Брѣзнички —, и тече по единъ плитъкъ долъ на хълмиститъ терасообразни склонове на Пиринъ. Тукъ както и въ по-нататъшния си маршъ, тя все повече и повече се увеличава отъ каситъ поточета, които се вливатъ въ нея. Слѣдъ като застигне джадето Неврокопъ — Банско, рѣката бърже протича по единъ дълбокъ долъ, който завършва до Мѣста съ една гиздава долина, надъ която стои мълчеливо *Момина-Кула*. Наменица има течение около 20 к. м., а падение не повече отъ 1000 м. Тя не притѣжава такъвъ пороевъ режимъ, както повечето притоци на Мѣста.

Р. Тифче води началото си отъ Брѣзничкитъ езера близо до „Кешишъ Мандра“ подъ името *Брѣзничка-Рѣка*. Последната събира водата отъ осемъ езерца и върви по единъ тѣсенъ, гористъ, стрѣменъ долъ до с. Брѣзница. Отъ последното село долината на Брѣзничката-Рѣка се разширява, като приема отъ дѣсно близо до с. Баничанъ *Корничката-Рѣка*, която извира отъ гребена на планината, като събира главно водитъ си отъ височината на буковитъ гори. Брѣзничката-Рѣка има доста вода, сравнително голѣмъ басейнъ и при топенето на сняговетъ мжно може да се минава поради буйното си течение. Корничката-Рѣка има тоже такъвъ басейнъ, но не е толкова пълноводна. Водитъ на двѣтъ рѣки подъ името *Тифче* протичатъ подъ с. Баничанъ и напояватъ съ много изкуствени вادي значителна частъ отъ неврокопското поле.

Р. Тифче има течение около 25 к. м., падение не повече 1000 м. и е винаги пълноводна.

Неврокопска-Рѣка извира отъ Папазъ-Чаиръ, върви по долътъ на една хълмиста малка тераса, буйно пристига до Неврокопъ по една дълбока тѣснина, приема отъ дѣсно Ючъ-Дуручката също таква рѣка, мие изобилно града и чрѣзъ многобройни вادي пои частъ отъ неврокопското поле. Тя има течение около 15 к. м., падение 500 м. и е пълноводна.

Р. Топлица води началото си отъ къмъ с. Акъ-Топракъ и върви по една долина усѣяна съ ниви и ливади, която слѣдъ единъ часъ пътъ се стѣснява въ едно диво и съ стрѣмни скатове дефиле до с. Мосомища. Въ исхода на тѣснината рѣката се разпилява, за да напои полето, като получава отъ близкитѣ три извора, въ подножието на планината, единъ пълноводенъ притокъ, безъ който р. Топлица би прѣсхнала лѣтъ. Тия извори бликатъ изъ една варовита почва.

Р. Буланжъ (Мхтница) извира подъ в. Св. Петръ върѣдъ една букова гора, която селянитѣ пазятъ за да не прѣсхне водата, тече прѣвъ Тешево и Лѣки, мѣкне пѣськъ, който населението събира за да обработва желязо, и дохажда до ханищата подъ послѣдното село. Тукъ тя получава притока *Буровица*, който иде отъ с. Парилъ и който лѣтъ прѣсхва. По-нататкъ, Буланжъ протича по гайтаниновската котловина и получава единъ пълноводенъ притокъ отъ Моторукъ. Въ поленцето водата се попива отъ пѣсцитѣ и става много маловодна. Още по-нататкъ, р. Буланжъ завлиза въ една долина, минава покрай с. Либяхово и върви по една тѣснина до с. Петерликъ. Тукъ тя напоява една плодородна долина и се влива въ Мѣста.

Течението ѝ е 25 к. м., паданието ѝ до гайтаниновското поленце 900 м., а отъ тамъ до Мѣста не повече отъ 150 м. Въобще, долината на тая рѣка е твърдѣ живописна.

Въ по-нататъшното си течение до морето р. Мѣста приема кѣси рѣкички отъ Бозъ-Дага, които иматъ типиченъ пороенъ режимъ.

Глава V.

Население по западния склонъ на Пиринъ до Рупелъ. Горно-Джумайска каза, гр. Джумая, производство. Мѣлничка каза, гр. Мѣлникъ, производство. Население на югъ отъ отбранителната линия Рупелъ, Бѣли-Прѣселъ, Калапотски-Дервентъ и Гюреджикъ. Д-Хисарска каза, гр. Валовище, производство. Сѣрска каза, гр. Сѣръ, производство. Зѣхненска каза, гр. Зеляхово, производство. Население по Кушиница планина и пр. Правишка каза, гр. Правища, производство. Население по Драмския Бозъ-Дагъ и пр. Драмска каза, гр. Драма, производство. Кавалска каза, гр. Кавала, производство. Сарж-Шабанска каза, гр. Сарж-Шабанъ, производство. Население по источнитѣ поли на Пиринъ и пр. Неврокопска каза, гр. Неврокопъ, производство. Разлогъ, гр. Мехомия, производство. Рупчоска каза и пр.

Пространството между р. р. Струма и Мѣста, спорѣдъ административното подраздѣление въ Турция, принадлежи къмъ Солунския вилаетъ; то се раздѣля на два санджака: *Сѣрски* и *Драмски* —. Първия се състои отъ казитѣ: *Сѣрска, Демиръ-Хисарска, Мѣлничка, Горно-Джумайска, Разложска, Неврокопска* и *Зѣхненска*; а втория —: *Драмска, Правишка, Сарж-Шабанска* и *Кавалска*. Трѣбва да притурия, че къмъ Сѣрския санджакъ се числи и *Петричката* каза, а къмъ Драмския — *Рупчоската*. Двѣтъ тия кази сѣхъ вѣнъ отъ пространството, което ни занимава насъ, за това тѣхъ и ще пропуснемъ.

Спорѣдъ В. Кѣнчовъ, тия кази се населяватъ:

К а з и	Бълг. по %	Турци по %	Гърци по %	Власи по %	Евреи по %	Цигани по %	Всѣко жителъ	Забѣлѣжка
Сѣрска	38	27	25	—	2	4	107684	Тирето назначава процентъ по-малкъ отъ 1
Д-Хисарска	61	23	—	4	—	3	51470	
Мѣлничка	63	19	—	4	—	4	28271	
Г-Джумайска	80	15	—	—	—	1	31478	
Разложка	96	—	—	2	—	2	33350	
Неврокопска	80	15	—	1	—	1	77645	
Зѣхненска	38	24	32	2	—	3	42407	
Правишка	3	49	39	—	—	9	18366	
Драмска	34	46	8	2	—	6	55877	
Сарж-Шабанска	2	85	2	1	—	4	14721	
Кавалска	15	60	18	—	2	5	20465	

А населението, като изключимъ селата по дѣсния брѣгъ на Струма и ония по лѣвия — на Мѣста, т. е., въ пространството между двѣтъ рѣки е разположено както ще слѣдва по-нататъжъ.

Западния склонъ на Рила и Пиринъ до Струма и отъ границата до Рупелското дефиле.

Населени мѣста	Българи		Турци	Гърци	Власи	Цигани	Евреи	Всичко	Забѣлка
	Христ.	Мухам.							
Джума-и-Бала	1250	—	4500	60	250	200	180	6440	Джум. к.
Баракково	460	—	—	—	—	—	—	460	"
Асарджикъ	190	—	—	—	—	—	—	190	"
Бѣло-Поле	84	—	—	—	—	—	—	84	"
Грамада	250	—	—	—	—	—	—	250	"
Струмски-Чифликъ	140	—	—	—	—	150	—	290	"
Церово	—	700	—	—	—	12	—	712	"
Еленово	120	—	—	—	—	—	—	120	"
Делвино	136	—	—	—	—	—	—	136	"
Телкиево	180	—	—	—	—	—	—	180	"
Добрава	440	—	—	—	—	—	—	440	"
Храачъ	—	—	—	—	240	—	—	240	"
Бистрица	1300	—	—	—	240	—	—	1540	"
Хрсово	240	—	—	—	250	—	—	490	"
Марулево	450	—	—	—	—	—	—	450	"
Осерово	300	1550	—	—	—	14	—	1864	"
Градево	1650	—	—	—	—	—	—	1650	"
Симитлийски-Чиф	—	135	—	—	—	—	—	135	"
Ораново	620	—	—	—	—	—	—	620	"
Сърбиново	1900	—	—	—	—	20	—	1920	"
Сѣнокостъ	800	—	—	—	—	—	—	800	Мѣлн. к.
Мечкулъ	620	—	—	—	—	—	—	620	"
Кръсна	700	—	—	—	—	—	—	700	"
Ошава	1350	—	—	—	—	—	—	1350	"
Влахи	1850	—	—	—	—	—	—	1850	"
Ново-Село	50	140	—	—	—	30	—	220	"
Грънчаръ	—	260	—	—	—	—	—	260	"
Градешница	—	300	700	—	—	250	—	1250	"
Врапча	220	—	—	—	—	—	—	220	"
Бѣлица	90	—	1200	—	—	240	—	1530	"
Турски-Чифликъ	—	—	325	—	—	—	—	325	"
Плоски	400	—	750	—	—	190	—	1340	"
Св. Врачъ	600	—	360	—	—	150	—	1110	"
Ливадица	64	—	60	—	—	36	—	160	"
Лѣшняца	25	—	30	—	—	—	—	55	"
Лиляново	412	—	—	—	—	—	—	412	"
Смилово	150	—	—	—	—	30	—	180	"

Населени мѣста	Българи		Турци	Гърци	Власи	Цигани	Евреи	Всичко	Забѣлка
	Христ.	Мухам.							
Лѣски	180	—	—	—	—	—	—	180	Мѣлн. к.
Г. и Д. Цалиме	395	—	—	—	—	—	—	395	"
Бождово	250	—	—	—	460	—	—	710	"
Любавка	520	—	—	—	—	—	—	520	"
Лопово	—	—	—	—	200	—	—	200	"
Държаново	210	—	—	—	—	—	—	210	"
Шатрово	—	—	—	—	325	—	—	325	"
Г. Сушица	500	—	—	—	15	—	—	515	"
Долене	200	—	—	—	—	—	—	200	"
Сугарево	194	—	—	—	—	—	—	194	"
Златковъ-Чифликъ	120	—	—	—	—	—	—	120	"
Кърланово	192	—	—	—	—	—	—	192	"
Дебрене	560	—	—	—	—	—	—	560	"
Белевезчево	340	—	—	—	—	—	—	340	"
Поляница	200	—	200	—	—	—	—	400	"
Джигурево	145	—	300	—	120	—	—	565	"
Ласкарево	160	—	—	—	—	—	—	160	"
Мѣлникъ	500	—	950	2650	30	200	—	4330	"
Ладарево	360	—	—	—	—	—	—	360	"
Славе	300	—	200	—	—	96	—	596	"
Спатово	132	—	—	—	—	—	—	132	"
Хотово	270	—	—	—	—	—	—	270	"
Левуново	348	—	250	—	—	—	—	598	"
Орманъ-Чифликъ	135	—	—	—	—	—	—	135	"
Припѣчено	114	—	80	—	—	—	—	194	"
Ени-Чифликъ	50	—	6	—	—	—	—	56	"
Капатово	250	—	—	—	—	—	—	250	"
Хърсово	582	—	—	—	—	—	—	582	"
Зеваели	100	—	90	—	—	—	—	190	"
Батжкъ	50	—	—	—	—	—	—	50	"
Дере-Меселимъ	210	—	—	—	—	—	—	210	"
Манчо-Чифликъ	300	—	—	—	—	—	—	300	"
Роженъ	210	—	—	—	—	—	—	210	"
Лѣбовица	200	—	50	—	—	—	—	250	"
Доля-Сушица	440	—	—	—	—	—	—	440	"
Опалникъ	95	—	—	—	—	—	—	95	"
Калиманци	610	—	—	—	—	—	—	610	"
Горно-Спанчово	250	—	—	—	—	30	—	280	Д. Хи. к.
Пиринъ	1250	—	—	—	—	45	—	1295	"
Храсна	440	—	—	—	—	—	—	440	"
Капина	180	—	—	—	—	—	—	180	"
Бѣлово	820	—	—	—	—	—	—	820	"
Голешово	1250	—	—	—	—	—	—	1250	"
Петрово	950	—	280	—	120	—	—	1350	"
Лехово	1250	—	—	—	—	—	—	1250	"
Сенгелово	1200	—	200	—	120	130	—	1650	"

Населени мѣста	Българи		Турци	Гърци	Власи	Цигани	Евреи	Всичко	Забѣлѣжка
	Христ.	Мухам.							
Пилерица	190	—	—	—	—	—	—	190	Д. Хис. к.
Яново	270	—	—	—	—	—	—	270	"
Райковци	420	—	—	—	—	—	—	420	"
Вранковъ-Чифл. .	100	—	—	—	—	—	—	100	"
Трънка-Чифл. . .	150	—	—	—	—	—	—	150	"
Ходжовъ-Чифл. .	150	—	—	—	—	—	—	150	"
Манджука	50	—	—	—	—	—	—	50	"
Драготинъ	110	—	—	—	—	—	—	110	"
Врана	480	—	—	—	—	—	—	480	"
Черешница	440	—	—	—	—	—	—	440	"
Ковачево	480	—	—	—	—	—	—	480	"
Д.-Спанчово . . .	200	—	200	—	—	—	—	400	"
Марикостино . . .	50	—	—	—	—	—	—	50	"
Марно-Поле . . .	90	—	—	—	—	—	—	90	"
Кула	110	—	—	—	—	—	—	110	"
Катунци	—	—	60	—	—	—	—	60	"
Рупелъ	280	—	—	—	—	—	—	280	"

Горно-Джумайека Каза.

Изброенитѣ села въ тая таблица до с. Сърбиново включително прѣдставляват $\frac{3}{5}$ отъ Джумайската каза, като съставляват единъ сборъ отъ 18,211 души. Останалитѣ жители на казата — 13,267, населяватъ западнитѣ склонове на Лѣшка планина. Въ своитѣ граници Джумайската каза очертава единъ правоъгълникъ, късата страна на който върви отъ севѣръ къмъ югъ и се равнява на 25 к. м., а дългата отъ западъ къмъ истокъ — 35 к. м., по права линия. Р. Струма протича 30 к. м. прѣзъ казата. Последнята на западъ граничи съ Пехчевската (Османие) каза отъ Скопския вилаетъ, на югъ съ Петричката и Мѣлничката, а на истокъ до хребета на Рила и Пиринъ съ Разлогъ. Населението живѣе по махали и дребни селца, разположени по долинитѣ на планинскитѣ хълмове, по долините на рѣкитѣ и край Струма. Десетъ двадесетъ къщи образуватъ махала, а нѣколко махали, често далече на часове една отъ друга, села. Често, между махалитѣ се срѣщатъ отдѣлни къщички нарѣчени зимов-

ници за храни и за добитѣкъ. Конструкцията на къщитѣ въ полето и въ близость до него е проста отъ една или двѣ стаички. Стѣнитѣ на къщитѣ сѣ, обикновенно, плѣтени отъ прѣте и мазани съ калъ, а покрива съ керемиди или съ слама. По-богатитѣ и по-високитѣ махли и села иматъ, между бѣднитѣ джечени или прѣтени къщички, доста гиздави каменни едноетажни или двуетажни топли къщи, обиколени съ сайвани за добитѣкъ или джечени хамбари за хранителни припаси. Съ исключение на нѣколко села покрай Струма, като Симитлии, Крупникъ въ Джумайско разквартированieto, даже на малки войсковы части, ще срѣщне затруднение. Населението се съобщава съ товаренъ добитѣкъ, прѣимущественно, коне. Колата се употребява само за тѣсна локална работа и то не на всѣкъждѣ. Населението се занимава съ скотовѣдство и земледѣлие. Пазаръ става въ гр. Джумая, отъ къдѣто стокитѣ се изнасятъ за Драма и Сѣръ. Тая година казата твърдѣ много пострада отъ землетресението, особено с. с. Симитлии и Крупникъ.

Гр. Джумая е разположенъ въ исхода на Бистричкия долъ, който на западъ отъ града се разширява, като образува едно твърдѣ гиздаво и плодородно поле. Разположенъ по двата брѣга на р. Бистрица, града има 4 дървени моста, върху единия отъ които е съграденъ цѣлъ безистенъ отъ 15 дюкяна. Джумая брои: 1544 къщи, 377 дюкяна, 48 хана, 21 магазини, 4 топли бани, 4 джамии, 2 мочета и 5 текета, 1 медресе съ 5 ученика, 1 руждие, 4 турски, 2 български и 1 еврейско първоначални училища; участъкъ, затворъ, телеграфо-пощенска станция, 2 черкви, 1 параклисъ, 1 хавра, 1 аскерска голѣма казарма, 1 артилерийска казармичка, 2 пѣхотински малки казарми, 1 патроненъ складъ, 1 болница; 14 воденици прости и 1 фабрика на вода за брашно и всички мѣлници въ депоношието отъ 9000—13,000 оки брашно; 19 фурни; 200 кладенци и много чешми съ хубава вода. Въ Джумая става панаиръ прѣзъ май и трае една седмица. Вслѣдствие землетресението тая година града пострада доста много.

Казата обработка и произвежда:

Тютюнъ	300,000	оки	Кашкавалъ	50,000	оки
Храни разни	10,000,000	"	Вълна	25,000	"
Вино	150,000	"	Козина	20,000	"
Масло чисто	100,000	"	Джски	150,000	парч.
Масло червипъ	50,000	"	Дърва за градежъ	4,00,000	"
Сирене	150,000	"	Кожи овчи и кози	40,000	"

Развъди:

Овни и кози	30,000	Конс и магарета	5,000
Говеда	2,000	Свини	1,000 (р)

Тия данни, извлечени отъ Салнамето на Солунския вилаетъ отъ 1903 год., сравнени съ ония за другитъ години прѣдставляватъ поразителна разлика, главно въ скотовѣдството:

Спорѣдъ Салнамето отъ 87 год. въ Джумайска каза имало:

Овни и ягнета	52,000	Конс	5,346
Кози и ярета	70,000	Катъри	2,135
Свини	4,671	Магарета	1,321
Говеда	22,400		

Послѣдната таблица е по-вѣрна и по-пълна, щомъ се вземе прѣдъ видъ производството на вълна, масло, сирене и пр. показани въ Салнамето отъ 903 год.

Отъ всичко това се изнася:

Овни и кози	10,000	Храни	100,000	оки
Говеда	1,200	Иркъ	10,000	"
Магарета и коне	400	Вино	10,000	"
Свини	700	Масла	80,000	"
Овчи и кози кожи	25,000	Сиренета	75,000	"
Говежди кожи	500	Вълна и козина	35,000	"
		Джски	20,000	парч.

Освѣнъ това, долината на Струма изнася за близкитъ кази, особено за Разлога: памукъ, зеленчуци, любеници, грозде, овощия и др.

Главенъ производителъ въ казата е българското население, което достига 80% отъ цѣлото население. Турцитъ живѣятъ въ града и само въ едно отъ селата; тѣ се занимаватъ съ търговия и занаятия. Помацитъ сж доста богати и населяватъ гиздавитъ села: Симитлий и Крупникъ, въ входа на Кръсненското дефиле, Оеново и Цѣрово въ близость до Прѣдѣля. Кръсна отъ югъ е заета съ още помашки села, които падатъ къмъ Мѣлничка и Петричка

кази: Ново-Село, Гранчаръ, Градешница, Брѣзница, Моравци и Сливница; а Прѣдѣля — съ Бачево и Мехомия. Всички тия села сж потурчени прѣвъ врѣмето на Махмудъ IV (1656—1661) отъ великия везиръ Мехмедъ Кюпрюли по чисто военни съображения.

Мѣлничка каза.

Мѣлничката каза заема пространството отъ с. Сѣнокосъ до с. Калиманци и отъ Струма до гребена на Пиринъ. Р. Струма тече на едно протяжение отъ 45 к. м. край казата. Населението до тига 28,271 души, болшинството на което е българско 63%. Жителитъ на Кръсненската тераса отъ Сѣнокосъ до р. Гьоргийца живѣятъ по махали, често голѣми като селца. Останалитъ села сж разположени по Мѣлничкото хълмодоліе, доста нагъето, особено, около градътъ. Градежа на къщитъ е камененъ или керпиченъ; покрива обикновенно съ керемиди; плана на сградитъ е чардачна система, обикновенно, на два етажа; долния етажъ за зимникъ или яхъръ, а горния — една-двѣ стаи и тремъ или чардакъ отпрѣдъ. Съобщенията ставатъ съ кола и главно съ коне; но съ направата на шосетата: Мѣлничко — Петричко и Мѣлничко — ст. Д.-Хисаръ първитъ ще се увеличаватъ все повече и повече. Пазари ставатъ на двѣ мѣста: въ св. Врачъ, който почва да измѣства Мѣлникъ и въ послѣдния.

Панаири ставатъ четири въ разни врѣмена на годината. Населението се занимава главно съ земледѣлие, скотовѣдство, градинарство, винарство, съ памучни и шаячни материи, пчеларство и пр.

Г. Мѣлникъ е разположенъ въ долътъ на Мѣлничката рѣка, който тукъ на много малко мѣста е достъпенъ за пѣшаци и коне. Градътъ е много набѣхтанъ, зданията сж малки, а улицитъ тѣсни, както едно врѣме това се издѣкваше отъ нуждитъ на военното дѣло. Дворове липсватъ, растителность сжщо, и градътъ притѣжава доста печаленъ изгледъ отъ близо и далечъ. Кола

въ града не възможно е да се доближи. Мѣлникъ има: 700 къщи, 250 дюкяна, 2 джамии, 22 черкви, 1 турско и 2 християнски училища; 1 часовникъ, 1 казарма, 1 складъ за редифския табуръ, правителствено здание, 1 фабрика за коприна, 6 воденици по 2 камъка за брашно и сусамово масло; 2 ковачници, 8 фурни, 7 кондурадзии, 15 гостилници, халваджии и останалитѣ дюкени бакалски и манифактурски.

Казага произвежда (Салнаме 903 год.):

Гроаде	6,174,000 оки	Сузамъ	63,000 оки
Жито	506,000 "	Анасонъ	4,650 "
Ражъ	1,572,000 "	Фасулъ	62,500 "
Овесъ	488,500 "	Тютюнъ	8,000 "
Ечемикъ	761,255 "	Кромитъ	12,000 "
Просо	21,850 "	Макъ	22,000 "
Царевица	775,000 "	Азюнъ	800 "
Орисъ	25,000 "	Сѣно	42,000 "
Памукъ	60,000 "	Вукреджа	9,000 "
Бурчакъ	28,200 "		

Къмъ това трѣбва да прибавимъ спорѣдъ Салнамето отъ 92 год., по Кънчева, срѣднѣ годишно;

Пашкули	2,000 оки	Вѣлна	30,000 оки
Мѣдъ	10,760 "	Ковина	7,000 "
Воскъ	2,764 "		

Въ казата се развъждатъ:

Едъръ добитѣкъ . . 6,720 глави. Коня, маски и магарета 2,000 глави
Дребенъ добитѣкъ . 81,178 "

Спорѣдъ Салнамето отъ 903 год. имаме:

Десятѣкъ отъ храни . 666,079 гроша. Данѣкъ върху овцетѣ
" " азюнъ 20,313 " и ковитѣ . . . 434,863 гр.
Данѣкъ върху свинетѣ 12,590 "

Часть отъ всичкото това богатство се употребява въ казата, а часть се изнася на вънъ. Най-много се изнася вино. Последнитѣ три години, обаче, поради болѣсти по лозята, производството на виното е спаднало до минимумъ. Сега лозята не даватъ повече отъ 800,000 оки гроаде. Освѣнъ тия производства, планинскитѣ села, особено въ Кръсненската тераса, приготвяватъ много дървенъ материалъ, който се влачи по Струма до Съръ и морето на салове.

Населението по склоноветѣ и политѣ на Али-Ботушъ, Сенгелъ, Шарлиа, Капаклийца, Сѣреки Вовъ-Дагъ до прохода Гюрджикъ и до брѣговетѣ на Струма и Анджиста — на югъ отъ отбранителната линия Рунелъ, Бѣли Прѣсѣкъ, Калапотски дървентъ и Гюрджикъ.

Населени мѣста	Българи		Турци	Черкези	Гърци	Турци христ.	Власи	Евреи	Цигани	Венци	Забѣлка
	Християни	Мусулмани									
Кърчово	1150	—	—	—	—	—	—	—	—	1150	Демиръ-Хисарска Каза
Крушево	2450	—	30	—	—	—	30	—	—	2510	
Цървица	350	—	240	—	—	—	50	—	30	670	
Еленица	340	—	—	—	—	—	—	—	—	340	
Германъ	590	—	—	—	—	—	—	—	—	590	
Путево	120	—	—	—	—	—	—	—	—	120	
Радево	400	—	—	—	—	—	—	—	—	400	
Демиръ-Хисаръ	1200	—	3800	450	350	—	120	—	420	5840	
Караташъ	—	—	700	—	—	—	—	—	—	700	
Савекъ	1600	—	—	—	—	—	—	—	—	1600	
Латарево	360	—	—	—	—	—	—	—	—	360	
Чифлиджикъ	180	—	—	—	—	—	—	—	—	180	
Слатого	1350	—	—	—	—	—	—	—	—	1350	
Баракли	300	—	300	100	—	—	—	—	30	730	
Кюприя	350	—	120	—	—	—	—	—	30	500	
Кумарегово	200	—	—	—	—	—	—	—	—	200	
Кумли	750	—	150	—	—	—	—	—	45	945	Сѣрска Каза
Чифликъ-Махле	—	—	110	—	—	—	—	—	—	110	
Инанли	—	—	260	—	—	—	—	—	—	260	
Годженли	—	—	250	—	—	—	—	—	—	250	
Юренлеръ	—	—	225	—	—	—	—	—	—	225	
Махмудли	—	—	450	—	—	—	—	—	—	450	
Мусаджали	—	—	200	—	—	—	—	—	—	200	
Мутевли	—	—	185	—	—	—	—	—	—	185	
Харкъ-Махле	—	—	100	—	—	—	—	—	—	100	
Баракли-Джуман	4100	—	400	—	—	—	1250	—	300	6050	
Ери-кѡй	300	—	120	75	—	—	—	—	180	675	
Али-Паша	384	—	—	—	—	—	—	—	—	384	
Хазнагаръ	500	—	—	—	—	—	—	—	60	560	
Бурсукъ	360	—	—	—	—	—	—	—	—	360	
Орманли	300	—	—	—	—	—	—	—	—	300	
Чавдаръ-Чифликъ	210	—	—	—	—	—	—	—	—	210	
Съръ	2200	—	11500	11000	—	—	2500	—	500	28100	
Горно-Броди	6100	—	—	—	—	—	—	—	—	6100	
Орѣхово	440	—	—	—	—	—	30	—	—	470	
Баница	840	—	—	—	—	—	—	—	—	840	
Горно-Фрачени	545	—	—	—	—	—	—	—	—	545	
Долно-Фрачени	780	—	—	—	—	—	—	—	—	780	
Мертатево	500	—	—	—	—	—	—	—	—	500	
Метохъ	192	—	—	—	—	—	—	—	—	192	
Доутли	430	—	—	—	—	—	—	—	—	430	
Вишецъ	200	—	—	—	—	—	—	—	—	200	

Населени мѣста	Българи		Турци	Черкези	Гърци	Турци христ.	Власи	Евреи	Цигани	Всичко	Забѣлка
	Християни	Мюсюлмани									
Мѣлникъ	550	—	—	—	—	—	—	—	—	550	
Христосъ	240	—	—	—	—	—	—	—	—	240	
Куда	510	—	—	—	—	—	—	—	—	510	
Елменъ	1400	—	—	—	—	—	—	—	—	1400	
Иросеникъ	900	—	—	—	—	—	—	—	—	900	
Чучулигово	560	—	—	—	—	—	—	—	—	560	
Неволень	600	—	—	—	—	—	—	—	—	600	
Топалово	90	140	—	—	—	—	—	—	—	230	
Ени-кьой	104	220	—	—	—	—	—	—	—	324	
Календра	660	—	—	—	—	—	—	—	—	660	
Кавакли	270	—	—	—	—	—	—	—	—	270	
Хомондосъ	200	50	120	—	—	—	—	—	—	370	
Г. Караджово	480	—	—	—	—	—	—	—	—	480	
Камилъ-Долна	180	—	—	—	—	—	—	—	—	180	
Агова-Махала	240	—	—	—	—	—	—	—	—	240	
Бейликъ-Махла	450	—	—	—	—	—	—	—	—	450	
Ени Махла	70	—	—	—	—	—	—	—	—	70	
Какараска	500	—	—	—	—	—	—	—	—	500	
Адата	180	—	—	—	—	—	—	—	—	180	
Казъ-Пикеси	270	—	—	—	—	—	—	—	—	270	
Салъ-Махла	210	—	—	—	—	—	—	—	—	210	
Ново-Село	180	—	—	—	—	—	—	—	48	228	
Ени-Чифликъ	60	—	—	—	—	—	—	—	—	60	
Али-Бей-Кьой	60	—	—	—	—	—	—	—	50	110	
Лакосъ	400	—	—	—	—	—	—	—	—	400	
Джами-Махла	240	—	—	—	—	—	—	—	—	240	
Виржиния	300	—	—	—	—	—	—	—	—	300	
Кешиликъ	200	—	—	—	—	—	—	—	—	200	
Вирнаръ	20	—	—	—	—	—	—	—	180	200	
Топалъ	—	—	—	—	1080	—	—	—	—	1080	
Вили	—	20	—	—	140	—	—	—	—	160	
Тумба	—	—	—	—	210	—	—	—	—	210	
Сармусакли	—	—	—	—	1120	—	—	—	—	1120	
Довица	—	—	—	—	1500	—	—	—	—	1500	
Взаникъ	—	125	—	—	1120	—	—	—	—	1245	
Субашъ-Кьой	—	15	—	—	820	—	—	—	—	835	
Соколъ	—	—	—	—	180	100	—	—	—	280	
Патрикъ	—	—	—	—	45	—	—	—	—	45	
Мамленъ	250	—	—	—	—	—	—	—	—	250	
Дряново	340	—	—	20	—	—	—	—	—	360	
Горня-Чуска	—	—	—	—	—	240	—	—	—	240	
Дервешенъ	180	—	—	—	—	—	—	—	—	180	
Кара-Кьой	400	—	—	—	—	—	120	—	—	520	
Зелъково	120	850	—	80	1775	—	—	—	—	2825	
Катушца	1100	—	—	—	—	—	—	—	—	1100	
Сиржево	1680	—	—	—	—	—	—	—	—	1680	

Сѣрска каза

В. каза

Населени мѣста	Българи		Турци	Черкези	Гърци	Турци христ.	Власи	Евреи	Цигани	Всичко	Забѣлка
	Християни	Мюсюлмани									
Алистратикъ	3600	—	500	—	15	—	400	—	—	4515	
Карлуково	1500	—	660	—	—	—	30	—	—	2190	
Враменди	200	—	—	—	—	—	—	—	—	200	
Росилово	—	—	350	—	—	500	—	—	—	850	
Калалотъ	2500	—	—	—	—	—	—	—	—	2500	
Егри-Дере	1080	—	100	—	—	132	60	—	—	1372	
Горени	950	—	—	—	—	—	—	—	—	950	
Вратеница	210	—	—	—	—	—	—	—	—	210	
Граченъ	420	—	—	—	—	—	—	—	—	420	
Пършово	—	—	150	—	—	—	—	—	—	150	
Мандилково	690	—	125	—	—	—	70	—	—	885	
Търстеница	320	—	—	—	—	—	—	—	—	320	
Драчево	300	—	—	—	—	—	—	—	—	300	
Долна-Чуска	380	—	100	—	—	120	—	—	—	600	
Тумба	200	—	—	—	—	—	—	—	220	420	
Таносъ	—	—	—	—	—	—	—	—	65	65	
Хоровице	—	—	—	—	130	—	100	—	—	230	
Рахово	—	—	300	—	—	550	—	—	—	850	
Вяхца	—	—	150	—	—	260	—	—	—	410	
Порна	—	—	180	—	—	450	—	—	—	630	
Толосъ	—	—	—	—	—	150	—	—	50	200	
Доксатъ	250	—	—	—	—	—	—	—	—	250	
Чоково	—	—	190	—	—	—	—	—	—	190	
Шилиносъ	—	—	—	—	720	—	—	—	—	720	
Петелиносъ	—	—	—	—	—	—	—	—	250	250	
Чепелдже	—	—	10	—	—	—	—	—	60	70	
Загушъ	—	—	440	—	—	—	—	—	—	440	
Кобалище	350	—	360	—	—	—	—	—	30	740	
Чалъ-Башъ	—	—	1162	—	—	—	—	—	—	1162	
Вакавъ-Чифликъ	150	—	50	—	—	—	—	—	—	200	

Зхненска каза

Всичко това население пада въ три кази: Демиръ-Хисарска, Сѣрска и Зхненска.

Демиръ-Хисарска каза.

Тая каза се състои отъ три нахии: Полска, която заема полето около Д.-Хисаръ, Поройска — въ политъ на Бѣланица и Кара-Дагъ и Демирджи — по сѣвѣрнитъ склонове на Али-Ботушъ и Сенгелъ. Селата на втората нахия не приведохме въ таблицитъ, защото сж по дѣния брѣгъ

¹⁾ ²⁾ и ³⁾ Сж отъ Драмска каза, а ⁴⁾ отъ Зхненска каза.

на Струма. Общо, казата брой 51,470 жители. По процентъ: българитѣ сж 61, турцитѣ 28, власитѣ 4, циганитѣ 3, а гърци има само въ града 350 души. Съ исключение на кара-ташкитѣ махли, населението живѣе въ малки и голѣми села. Кжцитѣ въ полето сж отъ кирпичѣ или плѣтени стени безъ дворове и сиромашки; ония по хълмоветѣ обикновенно каменни, здрави, гиздави и покрити, прѣимуществено, съ керамиди. Главнитѣ производства сж землѣдѣлческото и скотовѣдческото. Пазари ставатъ въ Д.-Хисаръ и Долни-Порой. Въ казата сжществуватъ двѣ топли бани: при исхода на Рупелското дефиле, близо до ж.-пжтната станция и при Марикостено близо до р. Бистрица.

Гр. Демиръ-Хисаръ (Валовица) е разположенъ между Сентелската планина и Шарлията, на исхода на долината и по двата брѣга нар. Бѣлица. Растоянието до желѣзо-пжтната станция е единъ, а до Сѣръ четири часа. Града брой: 744 кжщи, 6 джамии, 1 черква, 207 дюкяна, 31 хана, 1 баня, 23 воденици, 10 фурни, 43 ковачи, 41 дюлгери, 21 кондурадгии, 2 сарачи, телеграфо-пощенска станция, болница, казарма, устроена съ помощитѣ отъ населението на сума 1000 лири. Града е обкржженъ съ градини. Климата е приятенъ. Гражданитѣ се занимаватъ съ землѣдѣлиѣ, търговия табаклъкъ и други занятия.

Казата произвежда (Салнаме 903 год.):

Жито	2,500,000	оки	Данжцигѣ възлизатъ:
Ечемикъ	2,000,000	"	
Ржжъ	1,500,000	"	Доходъ отъ десѣтъка 798,144 гроша
Овесъ	500,000	"	Данъкъ върху овцетѣ 492,145 "
Царевица	5,000,000	"	" " свинетѣ 11,795 "
Памукъ	600,000	"	Десѣтъкъ отъ ашионъ 4,375 "
Сусамъ	200,000	"	
Орисъ	150,000	"	
Тютюнъ	150,000	"	

А споредъ Салнамето отъ 92*)

Пшеница	1,800,000	оки	Орисъ	10,000	оки
Ржжъ	1,000,000	"	Грозде	3,000,000	"
Овесъ	1,000,000	"	Сусамъ	370,000	"
Ечемикъ	1,500,000	"	Ленъ и конопъ	110,000	"
Царевица	2,900,000	"	Тютюнъ	50,000	"
Просо	160,000	"	Памукъ	105,000	"

*) Сборникъ Народни умо верения, книга X, 1891 год. ст. 538.

Говеда	9,660	глави	Вълна и козина	82,000	оки
Коне и магарета	4,500	"	Мѣдъ	85,000	"
Дребенъ добитѣкъ	194,008	"	Восѣкъ	10,000	"
			Пашкули	8,000	"

Всичкия излишъ, който е доста голѣмъ, се изнася за Сѣръ и Цариградъ като масло, сирене, храни, добитѣкъ и пр.

Сѣрска каза.

Сѣрската каза заема голѣмъ дѣлъ отъ Сѣрското поле, частъ отъ источнитѣ склонове на Круша-Планина и частъ отъ западнитѣ склонове на Бозъ-Дагъ, Шарлията и Капаклийца. Казата се дѣли на двѣ: Сѣрска каза и Нигритска нахия. Послѣдвата, селата на която не изброихме, е разположена по политѣ на Суха-Планина и Сѣрското поле, на западъ отъ Тахиносъ и Струма. Самата Сѣрска каза се дѣли на четири кола: Баница колу, Сармусакли колу, Ова колу и Бараклж-Джума колу. По голѣмата частъ отъ селата на послѣдния колъ сж разположени по политѣ и хълмоветѣ на Круша-Планина, за това и липеватъ въ таблица, която приведохме по горѣ.

Казата брой: 107,684 д. население; отъ тѣхъ по процентъ: 38 сж бжлгари, 27 турци, 25 гърци, 2 евреи и 4 цигани. Съ исключение на юруцитѣ по Круша-Планина населението живѣе въ малки и голѣми села. Въ полето кжцитѣ сж кирпичени, или съ плѣтени стени, обикновенно безъ дворове; по хълмоветѣ пѣкъ каменни и здрави. Главно производство е землѣдѣлческото и на първо мѣсто памукътъ. Пазари ставатъ въ Сѣръ, Нигрита и Бараклж-Джумая.

Гр. Сѣръ е разположенъ по политѣ на послѣднитѣ ниски хълмове на Шарлията, въ единъ жгълъ на Сѣрското поле. Тукъ Баницката рѣка, носѣща името Сѣрвица, напоява множество градини, които обграждатъ града отъ врѣдъ. Нѣкога Сѣръ е билъ трѣрдѣ цвѣтущъ градъ, въ него е ставалъ единъ отъ най-прочутитѣ панапри въ Турция. Сега той е доста западналъ; чаршия а му е полузатворена, ханищата запусѣли и занятията съспани. Града брой: 4416 кжщи, 41 хана, 2123 дюкяна, 32 джа-

мии. 15 текета, 11 медресета, 14 мюсюлмански и 9 християнски училища, 2 книжарници, 21 черкви, 2 хаври, 25 воденици мелящи по 250 голѣми кила, 5 водни фабрики по 300 кила, 25 хлѣбарници, 1 военна болница, 1 грацка болница, 1 грѣцка болница, помѣщения за два пѣхотни полка, една кавалерийска казарма, много чешми, единъ воененъ складъ, голѣмъ правителственъ домъ и пр. Улицитѣ на града сж тѣсни, криви и доста нечисти. Зданията, съ рѣдко изключение, сж вехти и много отъ тѣхъ полуразрушени. Чаршията на много мѣста е покрита като безистенъ. Тукъ се намира единъ керванъ-серай, съграденъ отъ камѣкъ и тухли, съ кубета, а вхтрѣ нѣколко чохаджийски дюкяна.

Сѣръ е центъръ на санджака и сѣдалище на мюте-сарифа. Мютесарифина располага съ единъ табуръ жандармерия (3-й сѣрски) отъ 4 роти и 2 ескадрона, въ сила: 23 офицера, 306 пѣхотни и 99 конни жандарми и всички разпрѣдѣлени по цѣлия санджакъ. Освѣтъ това, въ санджака има 9 полицейски комисари и 24 полицейски меумури, тоже разпрѣдѣлени по казитѣ.

Сѣръ отстои на 1300 м. отъ желѣзопѣжната станция, до която води прѣвъзходно шосе, 12 часа пѣтъ отъ Орфано и 18 отъ Солунъ.

Града се занимава съ търговия и платнарство. Сѣрскитѣ аладжи, отъ града и казата, сж прочути на далечъ.

Казата произвежда и разважда *):

Жито	8,272,000	оки		
Царевица	9,356,000	"	Биволи и пр.	88,490
Ечмякъ	11,016,000	"	Волове и пр.	60,050
Ражь	3,099,600	"	Коне и пр.	20,460
Овесъ	300,000	"	Магарета	6,300
Просо	384,000	"	Мъски	4,700
Тютюнъ	138,000	"	Камили	150
Памукъ	600,000	"	Овци и пр.	251,000
Сусамъ	260,000	"	Кози и пр.	137,500
Афионъ	3,000	"		
Маково семе	200,000	"		

*) Сборникъ за народни умотворения, кн. X, 94 год.

Грозде	12,500,000	оки	Споредъ салнамето отъ 903 год. до-
Пашкули	20,800	"	хода въ казата вѣвлява:
Медъ	18,000	"	Отъ дребенъ добитѣкъ 849,621 гр. 10 п.
Восѣкъ	1,500	"	свини . . . . . 16,390 "
Вълна	150,000	"	дѣсятѣка . . . . . 2,493,112 "
Козина	30,000	"	
и др.			

Зжхненска каза.

Зжхненската каза заема басейна на р. Панега (Лиса-Чай) и р. Драматипа до Тахиносъ, между Кушиница, Сѣрски Бозъ-Дагъ и Шудеръ-Планина, като граничи на истокъ съ Драмския санджакъ, а на западъ съ Сѣрската каза. Тя брои 55 села, 29 отъ които изброихме по рано, и притежава едно население отъ 42,407 души, което по процентъ прѣдставлява: 38 българи, 24 турци, 32 гърци, 2 власи и 3 цигани. Главно производство е земледѣлческото; най-много се изнася: памукъ, тютюнъ, вино, платна, малко храни, овощия и др. Пазари ставатъ въ Зеляхово и Алистратикъ.

Градеца Зеляхово е центъръ на казата и е разположенъ на склона на Бозъ-Дагъ на едно живописно мѣсто далечъ 4 часа отъ Сѣръ, 6 отъ Орфано и 1 1/4 отъ желѣзопѣжната станция при с. Порна. Въ градеца текатъ множество чешми и единъ шадраванъ, водигъ на които образуватъ една малка рѣчица съ нѣколко полусру-тени воденици. Зеляхово брои: 535 къщи, 8 хана, 90 дюкяна, 7 фурни, 3 магазини, 8 брашнени воденици, 1 часовникъ, 1 черква, 3 джамии, 2 училища грѣцки, 2 турски, поща и телеграфъ, една казарма и пр.

Въ казата, на границата съ Драмския санджакъ, при мостоветѣ Шешъ-Такъ и Куригосъ сж съградени двѣ здрави кевгирени малки казарми, а оная при Анджиста е напълно поправена. Въ казата има 40 воденици за брашно.

Казата произвежда и разважда (Салнаме 903 год.):

Памукъ 2,500,000	оки (за Солунскитѣ фабрики и странство.)		
Жито	7,000,000	оки	Сусамъ 150,000
Царевица	1,000,000	"	Анасонъ 300,000
Ражь	200,000	"	Варива 80,000
Ечмякъ	3,000,000	"	Тютюнъ 759,884
Овесъ	60,000	"	Вино 168,504

А споредъ салнамето, отъ 92 година *):

Жито	3 660,000	оки	Едръ добитъкъ	5,157	глави
Ечмикъ	1,728,000	"	Дребенъ, рогатъ добитъкъ	153,041	"
Царевина	969,304	"	Коня, катъри и магарета	5,084	"
Ржикъ	661,500	"	Свини	540	"
Овесъ	59,500	"	Пчели	4900	кошара
Памукъ	1 200,000	"			
Тютюнъ	262 200	"			
Сусамъ	175,000	"			
Грозде	4,128,000	"			
Афионъ	40	"			
Платно	40,000	аршина			
Вълна	45,000	оки			
Ковина	7,000	"			

Населението по склоноветъ и полетъ на Кушиница-Планина, отъ р. Драматица до морето и отъ Струма до Правишкото блато.

Населени мѣста	Българи	Бълг. мюсюлм.	Турци	Гърци	Гърци Помаци	Гърци	Цигани	Белгичи	Забѣлка
Витачице	100	—	175	1100	—	—	—	1375	Зжн. каза
Кормице	—	—	250	600	—	50	—	900	
Кюпъ-Кюй	100	—	250	1000	—	—	—	1350	
Черленъ	—	—	200	160	—	—	—	360	
Анасташа	260	—	—	—	—	—	—	260	
Правица	—	—	275	1330	—	—	—	1605	
Гадюльово	—	—	300	2500	—	—	—	2800	
Здравикъ	—	—	—	200	—	—	—	200	
Ваница	—	—	—	—	—	—	16	160	
Волчица	—	—	90	300	—	—	—	39	
Шемолтозъ	—	—	—	1200	—	—	—	1200	
Кацакъ	—	—	—	280	—	—	—	280	
Анджиста	180	—	250	300	—	—	—	730	
Доксамбосъ	—	—	—	60	—	—	120	180	
Раменци	—	—	—	190	—	—	—	190	
Луковица	—	—	—	1400	—	—	—	1400	
Гоанниче	—	—	—	130	—	—	—	130	
Ени-Кюй	—	—	—	230	—	—	—	230	
Кючекъ	—	—	—	400	—	—	—	400	
Золумъ	—	—	200	—	—	—	—	200	
Старо-Сяръ	—	—	145	—	—	—	—	145	
Мкрбайка	—	—	—	200	—	—	—	200	
Чиносъ	—	—	320	—	—	—	—	320	
Долуиси	—	—	—	280	—	—	—	280	
Правица	—	—	1250	1100	—	—	1200	3550	Прав. каза
Дрѣничъ	—	—	400	—	—	—	—	400	
Мешели	—	—	160	—	—	—	—	160	
Палихоръ	—	—	450	500	—	—	—	950	

*) С борникъ за народни умотворения, кн. X, 94 година.

Населени мѣста	Българи	Бълг. мюсюлм.	Турци	Гърци	Гърци Помаци	Гърци	Цигани	Белгичи	Забѣлка
Никшиялъ	—	—	—	850	—	—	—	850	Прав. каза
Дрѣново	—	—	250	—	—	—	—	250	
Бостанджии	—	—	400	—	—	—	—	400	
Османли	—	—	300	—	—	—	—	300	
Елиджикъ	—	—	250	—	—	—	—	250	
Авли-Кюй	—	—	—	180	—	—	—	180	
Кулаца	—	—	100	—	—	—	—	100	
Рехимли	—	—	240	—	—	—	—	240	
Четекли	—	—	320	—	—	—	—	320	
Оамокъвъ	—	—	1000	—	—	—	—	1000	
Мошиялъ	—	—	900	1300	—	—	—	2200	
Кусорошъ	—	—	—	780	—	—	—	780	
Есерли	—	—	125	—	—	—	—	125	
Атаръ	—	—	80	—	—	—	—	80	
Чизликъ	—	—	—	—	—	—	66	66	
Будохоръ	—	—	20	45	—	—	—	650	
Сара	—	—	125	—	—	—	—	125	
Кариялъ	—	—	150	400	—	—	50	600	
Ени-Кюй	—	—	—	5	—	—	—	85	
Бобленъ	—	—	15	400	—	—	—	550	
Орфано	—	—	20	—	—	—	—	20	
Толанъ	—	—	350	—	—	—	—	350	
Дене-Каранъ	—	—	250	—	—	—	—	250	
Мурсатли	—	—	200	—	—	—	—	200	
Демирли	—	—	360	—	—	—	—	360	
Велиджияръ	—	—	200	—	—	—	—	200	
Лестера	—	—	—	300	300	—	—	600	
Кучкаръ	—	500	—	—	—	—	—	500	
Дрезна	—	—	—	350	—	—	—	350	
Чиста	—	—	—	85	—	—	—	85	
Фтиръ	—	—	—	110	—	—	—	110	

Правишка каза.

Правишката каза заема пространството отъ Правишкия валтатъкъ (блато) до устието на рѣка Струма (Чай-Ази) и отъ гребена на Кушиница-Планина до брѣговетъ на Бѣло-Море. Отъ Кжнали-Калеси, която е на границата между Кавалската и Правишката кази, до Орфано разстоянието е десетъ часа, а онова отъ градеца Правица до

морето два —. Въ тия си разбир, отъ Кушиница до морето казата се населява отъ 18,366 д. жители, които по процентъ се раздѣлятъ: българи 3, турци 49, гърци 39 и цигани 9. Главно, населението заема великолѣпната долина и поле Илджиларъ. Приморскитѣ нѣколко села образуватъ отдѣлна нахия съ сѣдалище на мюдюръ въ с. Ле тера. Сѣобщенията съ Кавала и Драма ставатъ съ кола. Шосета не съществуватъ. Пътя отъ Правища за Драма минава по политѣ на Кушиница-Планина, подъ старата крѣпостъ Гоиранъ прѣсича Правишкия валталъкъ на салъ и върви на сѣвѣръ за Драма. А пътищата отъ Правища за Ени-Кьой и послѣ за Сѣръ, или за Чай-Ази сѣ обыкновенни пътеки, съвършено удобни за движение съ коне.

Гр. Правища е далеко отъ Драма на югъ 6 часа, а отъ Кавала на западъ 3 —. Прѣвъ него протича една малка рѣчица, която извира на 5 минути далечъ отъ града и пои мисирлицитѣ до вливането си въ Правишкото блато. Града брои 585 къщи, 103 дюкяна, 105 магазини, 15 кафенета, 2 джамии, 1 месчець, 3 текета, 1 медресе, 2 гръцки училища, 1 баня, 21 хана, 8 фурни, 2 воленици, 1 черква, поща и телеграфъ. Една отъ воленицитѣ меле денонощно по 1000 кила. Въ града съществуватъ множество чешми и около 100 кладенци. Въ Правища, както и въ всѣки казалийски градъ, живѣятъ редицѣ юзбашии, мюлязими и табури кятибъ (дружиненъ писаръ).

Занятия и производство.

Въ цѣлата каза има: 5 мастори, 20 ковачи, 20 дюлгери, 25 хлѣбара, 30 кондураджи, 100 бакали, 10 папукчари, 13 калайджии, 2 тюфекчии, 250 ткача на чулове, 800 рогозинари и 10 налбанти. Въ казата се произвежда: тютюнъ, памукъ, сусамъ, жито, ечемикъ, анасонъ, царевича, ржжъ, зейтинъ и изобилно: кестени, орѣхи, смокини, миндали, грозде и всѣкакви други овощия. Въ село Кусороць се приготвяватъ ежегодно около

100,000 човали за тютюнъ, а въ с. с. Никитиятъ, Палихоръ, Гоиранъ, Дрѣвничъ и Дрѣново повече отъ 190,000 рогозки за дюшеме и за тютюновитѣ денкове.

Общо, земледѣлческото производство достига цифрата 4,428,700 оки.

Населението отъ Драмския Востъ-Дагъ до морето, между Кавала, прохода Гюреджикъ и р. Мѣста.

Населени мѣста	Българи	Бѣл. помаци	Турци	Гърци	Власи	Цигани	Всичко
Гюреджикъ	500	—	—	—	—	—	500
Волакъ	1130	—	—	—	—	—	1130
Боболецъ	240	245	—	—	—	7	492
Плѣвня	2140	—	—	—	—	—	2140
Височанъ	1150	—	250	—	—	12	2152
Дрѣново	380	—	220	—	—	—	600
Просѣченъ	1600	—	800	—	480	50	2930
Туркохоръ	132	—	40	—	—	—	172
Ески-Кьой	—	650	250	—	—	—	900
Султане	—	—	339	—	—	—	339
Кара-Кавакъ	—	—	550	—	—	—	550
Драма	350	—	6300	1500	300	440	9040
Чатаджа	—	—	800	1750	—	—	2050
Доксатъ	120	—	850	900	120	200	2190
Едренеджикъ	500	—	—	450	—	50	1000
Фотилово	60	—	—	—	—	120	180
Чай-Чифликъ	55	—	—	—	—	60	115
Сивендрикъ	40	—	—	—	—	50	90
Азисъ-Бей	—	—	—	—	—	36	36
Караджали	80	—	—	—	—	67	147
Бешиносъ	—	—	—	—	—	150	150
Санджакъ-Чифликъ	40	—	—	—	—	20	60
Лачица	—	—	—	—	—	25	25
Кутрилово	—	—	—	—	—	35	35
Мехмедъ-Бей	25	—	—	—	—	48	73
Рахче	—	—	480	—	—	—	480
Берекетли	—	—	220	—	—	—	220
Джари	—	—	100	—	—	—	100
Вашлакъ	—	—	—	—	—	50	50
Пириджикова	—	250	250	—	—	—	500
Кънали	—	300	300	—	—	—	600
Ески-Кавала	—	850	—	—	—	—	850
Кавала	—	—	5000	3500	—	1000	9500
Кюсе-Елиясъ	—	—	360	—	—	—	360

*) Въ това число влизатъ: 50 черкези, 150 евреи, 150 разни и османлици и цигани.

**) Въ това число влизатъ: 400 евреи, 400 цигани и 200 разни.

Населени мѣста	Българи	Бъл. помаци	Турци	Гърци	Власи	Цигани	Всичко
Йорепъ-Дере	—	—	280	—	—	—	280
Хореше	—	—	400	—	—	—	400
Корита	—	540	—	—	—	—	540
Кокала	—	770	—	—	—	—	770
Кжзели	—	—	400	—	—	—	400
Напцли	—	—	500	—	—	—	500
Куртли	—	—	600	—	—	—	600
Суючюкъ	—	—	450	—	—	—	450
Мухалъ	—	—	500	—	—	—	500
Курдже	—	—	450	—	—	—	450
Зигошъ	—	—	1100	—	—	—	1100
Севиянъ	—	—	800	200	—	—	1000
Чинаръ	—	—	80	—	—	—	80
Кууджа	—	—	100	—	—	—	100
Чапранличъ	—	—	—	—	60	—	60
Бадемличъ	—	—	—	—	30	—	30
Белчика-Чифликъ	—	—	—	—	45	—	45
Каланбакъ	—	—	300	—	—	—	300
Ода-Чифликъ	—	—	202	—	—	—	202
Еди-Пяри	—	—	700	—	—	—	700
Меджоларъ	—	—	50	—	—	—	50
Борепъ	—	—	400	—	120	150	670
Бунаръ-Баши	—	—	120	—	—	—	120
Исе-Ялиларъ	—	—	40	—	—	—	40
Геджедикъ	—	—	108	—	—	—	108
Кавакли	—	—	280	—	—	—	280
Димирджи-Авренъ	—	—	370	—	—	—	370
Яси-Авренъ	—	—	250	—	—	—	250
Пазарларъ	—	—	180	—	—	—	180
Чалъ	—	—	45	—	—	—	45
Каясли	—	—	180	—	—	—	180
Аралли	—	—	332	—	—	—	332
Дийзмакли	—	—	234	—	—	—	234
Буджакъ	—	—	450	—	—	—	450
Караларъ	—	—	950	—	—	—	950
Риховица	—	—	1050	—	—	—	1050
Равна	—	—	550	—	—	—	550
Миврошъ	—	—	250	—	—	—	250
Добро-Садъ	—	—	280	—	—	—	280
Корталаръ	—	—	130	—	—	—	130
Калбучаръ	—	—	232	—	—	—	232
Орманли	—	—	250	—	—	—	250
Робешъ	—	—	117	—	—	—	117
Дейилеръ	—	—	120	—	—	—	120
Тахута	—	301	—	—	—	—	301
Теклево	—	217	—	—	—	—	217

Населени мѣста	Българи	Бъл. помаци	Турци	Гърци	Власи	Цигани	Всичко
Драчица	—	368	—	—	—	—	368
Кючюкъ-Кьой	—	—	356	—	—	—	356
Лѣвотинъ	—	188	—	—	—	—	188
Загоричъ	—	720	—	—	—	—	720
Нусретли	—	—	900	—	—	—	900
Кара-Буджакъ	—	—	270	—	—	—	270
Ула-Бекъ-Ташъ	—	—	450	—	—	—	450
Козлу-Кьой	—	—	900	—	—	—	900
Ратникъ	—	—	192	—	—	—	192
Тухалъ	—	—	157	—	—	—	157
Краница	—	224	—	—	—	—	224
Джирновица	—	610	—	—	—	—	610
Пепелашъ	—	520	—	—	—	—	520
Шиница	—	—	241	—	—	—	241
Ковица	—	—	410	—	—	—	410
Сидерово	—	195	—	—	—	—	195
Барщенъ	—	220	—	—	—	—	220
Страня	—	284	—	—	—	—	284
Воцица	—	220	—	—	—	—	220
Перухъ	—	320	—	—	—	—	320
Хажръ	—	—	304	—	—	—	304
Пасрево	—	120	—	—	—	—	120
Кара-Гьозъ	—	—	260	—	—	—	260
Бюреклеръ	—	—	30	—	—	—	30
Лиянъ	—	144	—	—	—	—	144
Берчица	—	850	—	—	—	—	850
Букъ	—	—	400	—	—	—	400
Вайрамли	—	—	250	—	—	—	250
Кжсъ-Вогу	—	—	200	—	—	—	200
Кжъ-Бунаръ	—	—	200	200	—	—	400
Ашикларъ	—	—	125	—	—	—	125
Халебъ	—	—	150	—	—	—	150
Мурадджикъ	—	—	150	—	—	—	150
Качъ-Уларъ	—	—	90	—	—	—	90
Мустафа-Уларъ	—	—	120	—	—	—	120
Газилеръ	—	—	150	—	—	—	150
Дари-Ова	—	—	100	—	—	—	100
Муратли	—	—	200	—	—	—	200
Караманли	—	—	150	—	—	—	150
Баракли	—	—	320	—	—	—	320
Сирин-Шабанъ	180	—	450	—	150	—	780
Кургу-Хумаюнъ	—	—	125	—	—	—	125
Су-Сугари	—	—	100	—	—	—	100
Катуница	—	—	150	—	—	—	150
Оранджиларъ	—	—	90	—	—	—	90
Када-Ова	—	—	125	—	—	—	125

Населени мѣста	Българи	Въз. помаи	Турци	Гърци	Власи	Цигани	Всичко
Тунлеръ	—	—	75	—	—	—	75
Бски-Сари-Шабанъ	—	—	300	—	—	—	300
Бекчели	—	—	400	—	—	—	400
Кеносъ	—	—	475	—	—	—	475
Кюпрю-Баши	—	—	360	—	—	—	360
Ова-Чифликлеръ	—	—	—	—	—	405	*)405
Инджелеръ	—	—	175	—	—	—	175
Бекдемипъ	—	—	830	—	—	—	830
Чобанли	—	—	125	—	—	—	125
Кара-Кадали	—	—	90	—	—	—	90
Куру-Дере	—	—	1560	—	—	—	1560
Бойну-Къзълъ	—	—	125	—	—	—	125
Караджа-Коюнъ	—	—	930	—	—	—	930
Кадеръ	—	—	200	—	—	—	90
Караджиларъ	—	—	620	—	—	—	620
Дете-Дагъ	—	—	160	—	—	—	160
Домошли	—	—	360	—	—	—	360
Бши-Къой	—	—	220	—	—	—	220
Бски-Къой	—	—	200	—	—	—	200
Кюселеръ-Баали	—	—	75	—	—	—	75
Емреван	—	—	175	—	—	—	175
Кюселеръ-Изиръ	—	—	90	—	—	—	90
Олуджакъ	—	—	210	—	—	—	20
Сепетчилеръ	—	—	130	—	—	—	30
Колджаларъ	—	—	125	—	—	—	125
Куладжикъ	—	—	100	—	—	—	100
Караджа-Ова	—	—	80	—	—	—	80
Елканли	—	—	150	—	—	—	150
Караджикъ	—	—	215	—	—	—	215
Надерли	—	—	260	—	—	—	260
Узунъ-Къой	—	—	900	—	—	—	900

Драмска каза.

Драмската каза заема пространството между р. Панега, Правишкото блато, гребена на Бозъ-Дагъ до р. Мѣста. Къмъ казата е придадена частъ отъ помашката полузависима, съ патриархално управление нахия Чечъ, разположена по лѣвия брѣгъ на Мѣста. Главно населението заема: басейнитъ на р. р. Куру-Дере, Драматца, полето и лѣвата доловина на басейна на р. Панега; останалото заема склоновете и хълмовете на Бозъ-Дагъ и Родопитъ.

*) 3 сѣдѣла: Чобанли.

Общо, казата брои 106 села, съ едно население отъ 55,877 души, които по процентъ се раздѣлятъ: българи 34, турци 46, гърци 8, власи 20 и цигани 6. Полскитѣ села въ казата произвеждатъ главно: жито, ечемикъ, ржъ овесъ, памукъ, оризъ и разни храни, а високитѣ мѣста, прѣимуществено, тютюнъ. Главния износъ въ казата е тютюна. Тютюна на с. Нусретли прилича по своята приятностъ, на Скечанския. Пазари ставатъ въ Драма и Просѣченъ.

Гр. Драма е разположенъ по политѣ на Бозъ-Дагъ въ една широка долина, която се разстила на югъ и западъ въ едно слабо хълмисто плодородно поле. Рѣчките, които протичатъ по крайщата на града сж обрастнали въ зеленина и укичени съ множество кафенета. Драма брои: 1596 къщи, 7 джамии, 7 месчети, 3 медресета, 3 текета, 2 черкви, 450 дюкяни, 205 магазини, 26 хана, 4 хотела, 2 бани, 33 фурни, 6 марангози, 12 ковачи, 3 часовникари, 10 сараѣи, 39 кундурджии, 2 мутафчии, 4 мъжки и 1 женско турски училища, 2 гръцки —, 1 болница, поща и телеграфъ*), 1 читалище, 3 фабрики за брашно (всѣка меле дневно 100 голѣми кила), 7 воденици (всѣка 60 голѣми кила), 40 чешми, 1 шадраванъ, изворътъ на който се намира на два часа далечъ отъ града.

Драма е билъ укрѣпенъ околорѣстъ съ стени, които днесъ сж прости развалини. Климаталѣтъ не е добъръ, защото испаренията на Правишкото блато и сушенето на тютюна по махалитѣ причиняватъ всевъзможни трески.

Гр. Драма е сѣдалище на мютесарифъ и единъ отъ първитѣ вътрѣшни търговски градове въ Солунския видаетъ. Града отстои 5 часа отъ пристанището Кавала и 1 километръ отъ желѣзопътната станция.

Мютесарифина разполага съ три роти и единъ ескадронъ жандармерия (4-й драмски жанл. баталионъ) въ съставъ: 16 офицера, 155 пѣши и 33 конни стражари разпрѣдѣлени по казитѣ на санджака. Освѣтъ това по казитѣ има 14 полицейски комисари и меѣмури.

*) Приходитѣ на пощата и телеграфа възлизатъ на 77,178 гр. и 25 пари а разходитѣ — 33,112 гр. и 5 пари. Салнаме 903 год.

Казата произвежда:

Жито	2,873,400	оки	
Ечмиѣ	753,200	"	Доходитѣ на казата възлиза на:
Царевица	2,477,950	"	Десятѣкъ отъ хранитѣ 985,718 гр.
Просо	27,060	"	Отъ дребенъ добитѣкъ 947,813 "
Бурчакъ	12,860	"	Отъ разни произведения 495,010 "
Ржжъ	683,420	"	
Фасулъ	1,890	"	Ако сѣдимъ по данѣка, дребния до-
Леща	6,010	"	битѣкъ възлиза цифрата 200,000 гл.
Памукъ	14,850	"	
Тютюнъ	3,248,710	"	
Сусамъ	36,300	"	Казата се слави и съ изобилие
Овесъ	113,750	"	на едѣръ добитѣкъ, обаче салнамето
Орисъ	135,800	"	отъ 903 год. не указва количеството му.

Кавалска каза.

Кавалската каза заема частъ отъ приморскитѣ ниски хребти на Бозѣ-Дагъ и граничи на севѣръ съ Драмската, на истокъ съ Сарж-Шабанската, на западъ съ Правинската кази и на югъ съ морето. Тя брои 26 населени мѣста съ 20,465 души жители*), които по процентъ се раздѣлятъ: българи (мухамедани) 15, турци 60, гърци 18, евреи 2, цигани 5.

Гр. Кавала е разположенъ на бѣломорския брѣгъ на единъ носъ, който образува едно малко хубаво пристанище въ Кавалския заливъ. Града прѣдставлява второто главно дебуше слѣдъ Солунъ, за износъ на добитѣкъ тютюнъ, храни, сурови материали и пр. и за вносъ на разни манифактурни и други прѣдмети и вещества. Града брои: 2894 къщи, 594 дюкяна, 349 магазини, 14 хана, 32 фурни, 1 хотела, 2 бани, поща и телеграфъ, 2 болници. Града е обкръженъ съ стѣни; водата, источниците на която сж 2 часа далечъ отъ града, е прѣкарана по единъ твърдъ старъ водопроводъ съ виоки и едри мостове. Града постоянно се увеличава и се възобновява; повече отъ 600 дюлгери работятъ за въздигане на здания.

Въ града има една малка казарма и складъ за редифски баталионъ.

*) Споредъ Салнамето отъ 903 год., числото на жителитѣ въ казата възлиза на 25,683, а онова на града — 16,742. Това е твърдъ за вѣрване, понеже града ежегодно постоянно се увеличава.

Казата произвежда:

Жито	357,117	оки	
Ечмиѣ	490,800	"	Дохода отъ дѣсятѣка възлиза на
Царевица	1,554,010	"	270,117 гроша.
Просо	5,200	"	Данѣка върху дребния добитѣкъ до-
Бурчакъ	3,900	"	стига 378,207 гроша. Това послѣд-
Ржжъ	43,420	"	ното показва че скотовѣдството е
Фасулъ	9,700	"	добрѣ развито.
Картофи	18,200	"	Копринарството и винодѣлието не
Лѣща	1,750	"	сж распространени въ казата.
Памукъ	96,750	"	
Тютюнъ	250,017	"	
Сусамъ	27,575	"	

Сарж-Шабанска каза.

Сарж-Шабанската каза заема пространството недалеко отъ станцията Букъ до морето и отъ р. Мѣста до границитѣ на Кавалската каза. Тя брои 61 села съ 15,721 жители*), повечето отъ които населяватъ послѣднитѣ ниски хребти на Драмския Бозѣ Дагъ, а останалитѣ Сарж-Шабанското поле.

Сѣдалище на казалийското управление е мѣстото Ханларъ — ново въздигнато село слѣдъ учрѣдяване на казата, носяще името Сарж-Шабанъ, далечъ три часа отъ пристанащето Кереметли и дванадесетъ отъ гр. Драма. Жителитѣ на нови Сарж-Шабанъ сж чиновници, еснафистранници и 33 къщи мухаджири. Градеца се увеличава постоянно и брои: 1 правителственъ домъ, поща и телеграфъ, 1 джамия, 1 турско училище, 1 черква, 11 хана, 1 хотелъ, 1 воденица, 11 кафенета, 210 дюкяна, 10 магазини и 2 чешми. Климата е лошъ.

Казата притежава 180,000 дюлюма работна земя и се произвежда както въ сѣбднитѣ кази. Тя е прочута главно съ прѣвъзходния си тютюнъ, какъвто нѣма подобенъ въ цѣлия Балкански полуостровъ. Както въ всѣки казалийски центъръ така и въ Сари-Шабанъ живѣе единъ юзбашия, 1 молязимъ, 1 табуръ кятибъ и 2 полицаи.

*) А споредъ Салнамето отъ 903 год. 17,633 души.

Капата произвежда:

Тютюнъ	600,000	оки	Ашара достига	330,990	гроша.
Жито	377,348	"	Данъкъ върху дребния добитъкъ		
Ечмикъ	2,617,944	"	възлиза на 682,891 гроша, което по-		
Ражъ	269,040	"	кава, че кавата е богата съ овце		
Овесъ	37,872	"	и кози.		
Царевица	2,748,976	"			
Просо	607,420	"			

Населението по источнитъ поли и хълмове на Пиринъ отъ Разлогъ до Али-Ботушъ, Черна-Гора, Шудеръ и Драмски Бозъ-Дагъ.

Населени мѣста	Българи	Бъл. помаци	Турци	Власи	Цигани	Всичко
<i>Басейна на елискитъ рѣчки:</i>						
Кара-Кьой	1400	—	—	—	—	1400
Търлисъ	1560	—	520	24	—	2104
Старчища	1700	—	520	45	—	2265
Долно-Броди	800	—	770	—	—	1570
Елисъ	280	—	730	—	—	1010
Зърново	1950	—	170	—	—	2 20
Куманчъ	750	—	—	—	—	750
Въземъ	750	—	522	15	—	1287
Вѣлотинци	1800	—	—	120	—	1920
Вълково	—	550	—	—	60	610
Перица	—	—	300	—	—	300
Гущерякъ	—	—	200	—	—	200
<i>Басейна на рѣка Буланжъ:</i>						
Ловча	1300	—	—	—	—	1300
Парилъ	300	—	—	—	—	300
Тешово	1200	—	120	—	60	1380
Лажки	300	—	110	—	30	440
Гайтаниново	1000	—	—	—	—	1000
Петерликъ	90	—	300	—	—	390
<i>Источнитъ склонове на хребта Св. Тодоръ до рѣката Буланжъ:</i>						
Ливадица	450	—	—	—	—	450
Бутимъ	400	—	—	—	—	400
Блатченъ	—	—	200	—	—	200
Черяшево	1100	—	100	—	—	1200
Лозна	—	219	—	—	—	219
Горна-Лжавица	—	—	500	—	—	500
Ракищенъ	—	620	—	—	—	620
Бесленъ	—	300	—	—	—	300
Топленъ	—	360	—	—	—	360

Населени мѣста	Българи	Бъл. помаци	Турци	Власи	Цигани	Всичко
<i>По политъ и сѣловетъ на Пиринъ:</i>						
Горна-Сангартя	250	—	45	—	—	295
Долна-Сангартя	420	—	360	—	—	780
Садово	288	—	113	—	—	401
Ляски	695	—	—	—	—	695
Лялово	—	*)625	—	—	—	625
Копривленъ	—	—	340	—	—	340
Мусомъ а	523	—	100	—	—	623
Неврокопъ	850	—	5000	190	**)175	6215
Ючъ-Дурукъ	560	—	—	—	—	560
Давъ-Чифликъ	620	—	—	—	—	620
Средна-Чифликъ	150	—	—	—	—	150
Борджоза-Чифликъ	70	—	—	—	—	70
Замъ-Чифликъ	90	—	—	—	—	90
Новъ-Чифликъ	165	—	—	—	—	165
Папачъ-Чаиръ	—	—	—	294	—	294
Банчанъ	410	—	—	—	—	410
Лажница	—	400	—	—	—	400
Корница	—	680	—	—	—	680
Бръзница	—	850	—	—	—	850
Кръменъ	1220	—	—	—	—	1220(?)
Обидимъ	1400	—	—	—	—	1400(?)
<i>Разлогъ:</i>						
Добриница	1540	240	—	—	45	1825
Бласко	6500	—	—	—	—	6500
Баня	9 0	550	—	—	—	1510
Мезомия	3200	1460	80	30	200	4970
Бачево	650	570	—	60	65	1345
Недобърско	780	—	—	—	—	780
Горно-Драглище	1200	—	—	—	—	1200
Долно-Драглище	620	—	—	—	—	620
Годлево	800	—	—	—	—	800
Вѣлица	2700	550	—	50	—	3500
Якоруда	2500	1900	—	—	90	4490
Колби-Бабякъ	—	3600	—	—	—	3600
Софанъ	—	—	—	360	—	360
Кара-Мандра	—	—	—	150	—	150
Елешница	1650	—	—	—	—	1650

Неврокопска каза.

По пространство, Неврокопската каза е най голѣма въ Македония; по формата си, тя прилича на елипса съ

*) Гърци помаци **) 110 съ тѣхъ евреи.

дължина около 70 к. м. отъ р. Безбогъ до Чечко включително и съ широчина повече отъ 50 к. м. отъ Али-Ботушъ до българската граница. Освѣтъ Неврокопското, Елиското полета, както и частъ отъ Доспатската висока поляна, Гайтаниновската и Лжквичката котловини, населението заема и хълмиститѣ склонове на Пиринскитѣ и Родопскитѣ хребети. Казата се дѣли на петъ кола: Демирджи колу, Орта колу, Дервентъ колу, Доспатъ колу и Чечъ. Последния е нахия и прѣдставлява полузависимъ помаклъкъ, е повече отъ 11,000 души, управляючи се отъ наслѣдственъ паша-помакъ. Селата отъ Чеча, Доспатъ колу и ония по лѣвия брѣгъ на Мѣста отъ Орта колу и Дервентъ колу не сж изброени въ таблицата печатана по-горѣ. Населението отъ Чеча и Доспатския колъ обитава малки села и махали, а останжалитѣ въ сгруппирани голѣми и малки села. Казата брой: 124 населени пунктове съ 77,645 души, които по процентъ се раздѣлятъ: българи 80, турци 15, власи 1 и цигани 1.

Въ Неврокопската каза вирѣятъ: жито, ечмикъ, овесъ, ржжъ, царевича и разни зърнени храни, както и тютюнъ, ябълки, круши и други овоция и зеленчукъ. Тютюновия износъ достига до стойностъ отъ 40,000 лири Винарството и копринарството, колко и да сж разпространени, не представляватъ голѣми доходи. Въ казата сжществуватъ около 500 разбоя (станове), чрѣзъ които се приготвяватъ ежегодно: 10,000 топа памучни платна, по 12—20 гроша топа, около 10,000 аршина аба, аршина по 5—10 гр., и 4,000 метра дебела аба за кепета. Ежегодно въ казата се изработватъ около 30,000 гребени, парчето отъ 2—8 гроша. Всички тия стоки, въ по-голѣмата си частъ, се изнасятъ изъ казата. Въ казата сжществуватъ 16 чарка, които изработватъ 75,000 разнородни джски и 35,000 разни дърва за градежъ. Въ Неврокопско ставатъ три панаира: Неврокопски — за стока и добитъкъ съ джиро 8,000 лири, Търлиски — стоки и добитъкъ съ джиро 3,000 лири и Дереве-Панаиръ съ джиро 1,500 лири.

Гр. Неврокопъ е разположенъ въ долѣтъ на Неврокопската рѣкчица, тъкмо тамъ кждѣто тя получава двата си главни притока. Обграденъ отъ високитѣ послѣдни хребети на Пиринъ, града неможе да се вижда отъ далечъ; на югъ се издига върхъ Тепе, а на западъ стрѣмнитѣ ескарпи на доброполскитѣ тераси. Града изобилва съ вода и чешми, които протичатъ прѣзъ голѣми дворове обрасли съ овощни дървета. Неврокопъ е най-важенъ вътрѣшенъ търговски градъ слѣдъ Сѣръ и отстои на 14 часа отъ Драмската желѣзопътна станция и 25 часа отъ Кавалското пристанище.

Града брой: 1434 къщи, 598 дюкяна, 21 хана, 12 джамии, 4 месчета, 7 текета, 2 черкви, 3 училища, 15 воденици, 22 фурни, 3 бакърджии, 10 семерджии, 4 дърводѣлци, 12 обуцари, 15 кондураджии, 2 сарачи, 10 ковачи и 300 майстори—дюлгери въ града и казата; правителственъ домъ, казарми, воененъ складъ и болница.

Два часа далечъ отъ Неврокопъ сжществуватъ три минерални бани, приходитѣ на които се събиратъ за поддържане турскитѣ училища.

Казата произвежда:

Жито	4,000,000	оки	Лукъ	2,000	оки
Ржжъ	7,000,000	"	Тютюнъ	800,000	"
Ечмикъ	525,000	"	Ябълки	100,000	"
Овесъ	126,000	"	Круши	8,000	"
Царевича	5,500,000	"	Сливи	3,000	"
Орисъ	150,000	"	Миндали	2,000	"
Просо	9,000	"	Орѣхи	50,000	"
Бурчакъ	5,000	"	Кестени	5,000	"
Нохудъ	500	"	Грозде	1,350,000	"
Фасулъ	100,000	"	Восъкъ	20,000	"
Лѣща	4,000	"	Ленъ	6,000	снопи
Картофи	80,000	"	Конопъ	4,000	"
Кромидъ	50,000	"			

Дохода отъ данъка върху овцетѣ възлиза на сума: 883,749 гроша, което показва, че овцетѣ не сж по малко отъ 200,000 глави.

Споредъ Салнамето отъ 92 год.:

Храни	23,010,600	оки	Восъкъ	9,750	оки
Вино	600,000	"	Едръ добитъкъ	8,730	глави
Пашкули	6,400	"	Дребенъ добитъкъ	186,890	оки
Медъ	78,000	"			

Разлогъ.

Разложката котловина прѣдставлява плоскостъта на едно продълговато поленце, до което се долѣпватъ послѣднитѣ ниски хълмчета на високитѣ Пирински, Рилски и Родопски хребети. Това поленце нѣкога е било, вѣроятно, дъно на езеро, водитѣ на което скоро сж се промушили между Родопитѣ и Пиринъ, като сж образували днешното легло на р. Мѣста. Почвата въ дъното на котловината е наносна и богата съ хранителни за всѣка растителност материали, обаче, поради голѣмата абсолютна височина, която притежава Разлогъ (770 м.) както и поради откритостъта му за севѣро-источнитѣ вѣтрове, културната растителност тукъ е доста бѣдна. По своята изолуваностъ, Разлогъ прѣдставлява естествена крѣпостъ, силна само поради природнитѣ прѣпятствия, която я заграждатъ отъ вредъ. Завладяването на Разлогъ отъ българитѣ въ една война, съ самостоятеленъ планински отрядъ, ще облекчи умаловажаването и обхождането защителнитѣ линии въ Струмската долина; а въ съвокупнитѣ дѣйствиа съ още по голѣми планински отряди и по другитѣ посоки, може да се угрожава и Рупелското дефиле, което справедливо трѣбва да се смѣта за единъ важенъ стратегически обективъ въ долината на р. Струма.

Разлогъ брои: 12 села, 2 влашки колибарски поселения и помашкитѣ колиби. Бабякъ, съ едно население отъ 23.350 д., които по процентъ се раздѣлятъ: българи 96, власи 2 и цигани 2. Бабяшкитѣ колиби заематъ огромно пространство между р. р. Драганица и Златарица паралелно на границата, по ридовѣтъ на Родопитѣ, които тукъ сж значително ниски (1400—1500 м. абс. в.).

Административенъ центъръ на Разложката каза е гр. **Мехомия**, обаче, селото Банско има въ всѣко отношение прѣвъзходства надъ него.

Банско е разположено върху единъ коноидъ, нанесенъ прѣзъ траенето на вѣковетѣ отъ р. Глазна. Прѣзъ него протичатъ многобройни вади, които напояватъ сел-

скитѣ градини и ливади. Може да се каже, че Банско прѣдставлява една градина, оросявана цѣла година съ прѣдостатъчно вода. То брои около 950 къщи и жителитѣ му сж изключително българи. Въ Банско има желѣзна воденица, която въ денонощието меле 2,000 кила жито.

Мехомия е разположена въ срѣдата на Разложкото поленце, въ подножието на ниския хълмъ Тепси-Тепе. Тя брои: 943 къщи, 1 казарма, 1 поща и телеграфъ, 1 болница, 1 баня, 20 воленици, 10 фурни, 5 кундуралжии, 10 ковачи, 1 сарачъ и пр.

Поща и телеграфъ въ Разложко има още и въ с. **Якоруда**, където има и казарма за 200 д. войници.

Земледѣлческото производство е по-ограничено въ сравнение съ онова въ другитѣ кази. Казата притежава 343,000 дюлюма ниви, 62,000 д. ливади и 3,000 д. градини. Въ Якоруда, Банско и Мехомия има 20 табакхани, които приготвяватъ сахтияни и мешинъ за казата и за износъ. Въ цѣлата, каза има 46 чарка, които сѣкатъ ежегодно повече отъ 150,000 джски, както и 6 тепавици. Въ казата се работятъ: килими, постелки (сѣждагета), кепета, чорапи, аба и шаякъ; послѣдния достига цифрата 100,000 аршина, повечето за износъ въ другитѣ кази.

Отъ земледѣлческитѣ продукти Разлогъ изнася голѣми количества: *фасулъ, картофи, конопъ и ленъ*.

Данѣка върху овцетѣ възлиза на сума 278,228 гроша

" " свинетѣ " " " 19,485 "

Дѣсятъка върху хранитѣ и др. " " 629,484 "

Тия данни показватъ че дребния добитѣкъ достига до 60,000 глави, а другитѣ производства не сж незначителни.

Рупчоска каза (Тѣмржшъ)

Не ще бѣде лишно, ако въ края на тая глава дадемъ малкаръ и нѣкои кратки свѣдения за Рупчоската каза, още повече, че тя принадлежи къмъ Драмския санджакъ и че *къмъ нея водятъ твърдѣ важни конски пѣтища*, единия отъ които сега се работи на шосе безъ постилка.

За съжаление, Рупчоската каза е днесъ въ рѣцѣтъ на турцитѣ; тя нѣкога бѣше подъ властѣта на източно-румелий-

ското управление. Нейното значение е твърдѣ голѣмо, главно поради обстоятелството, че я дѣлата се намира въ басейна на р. Кричимъ, въ силно входящия жгълъ на граничната линия къмъ България. Колкото и да се умаловажава, до нѣкъдѣ, естественното значение на Рупчоската каза (Тѣмрѣшъ), отъ съществуването на Батакъ и Чепеларе, обаче, Тѣмрѣшъ все прѣдставлява единъ сериозенъ плацдармъ за турцитѣ, отъ кѣдѣто, ако не могатъ напълно да се прѣкъснатъ съобщенията София—Одринъ, все могатъ да се привлекатъ значителни сили, които ще отслабнатъ настѣпателната армия къмъ Одринъ.

Въ военно отношение загубата на Тѣмрѣшъ за България, като резултатъ отъ съединението, е цѣло поражение. Владението на Тѣмрѣшъ би ни усигорило една благоприятна стратегическа инициатива въ посоките на движението и въ цѣлитѣ за достигане. Въ такъвъ случай II-та стратегическа зона на севѣрния турски фронтъ изгубва и послѣднитѣ си шансове.

Заградецъ отъ всѣкъдѣ съ планини, Рупчосъ (Тѣмрѣшъ) ороидрографически принадлежи къмъ България; той съставлява единъ дълъгъ басейнъ-долъ, въ който р. Кричимъ събира своитѣ води. Р. Кричимъ тече около 48 к. м. по срѣдата на Рупчосъ, 16 километра като граница между България и Турция и само 20 километра въ Българско.

Казата брой: 18,924 д. жители българи мюсюлмани и 24 българи християни. Населението живѣе въ села, махали и колиби, които всички общо съставляватъ около 24 общини: Осиково, Илянджи, Барутино, Балабанъ, Балжкъ-Кѣсѣ, Беденъ, Илджѣ, Брежа, Плетваръ, Триградъ, Чиряково, Чавдаръ-Махле, Дьовленъ, Доснатъ, Грѣхотино, Кайнъ-Чалъ, Гевгюйранъ, Кюстеджикъ, Могила, Еввили, Черяшево, Тѣмрѣшъ, Лѣсново, Михалково и Наснанъ.

с. *Дьовленъ*, което се намира по срѣдата на Рупчоската котловина-долъ и кѣдѣто се свързватъ конскитѣ пѣтища Неврокопъ — Тѣмрѣшъ и Драма—Тѣмрѣшъ, е административенъ центъръ на Рупчоската каза. То брой: 256 къщи, 1 джамия, 2 месчета, 1 медресе, 1 фурна, 8 дюкѣна, 3 кафенета, правителствено здание за управлението, 1 казарма за 500 души, 1 складъ, 1 барутенъ погребъ, 1 здание отъ 9 стаи за офицеритѣ, 1 помѣщение за 30 души вѣстови, 1 баня, 1 болница съ 7 стаи и една конюшна за 100 обозни коне, 1 телеграфо-пощенска станция.

Телеграфо-пощенски станции има още и въ с. с. Тѣмрѣшъ и Барутино, кѣдѣто тоже има войски (гранични).

Казата произвежда: ржъ, овесъ, ечмикъ, царевича, малко жито, фасулъ и лѣща. *Джѣмъ* отъ хранитѣ вѣзлиза,

споредъ салнамето на солунския вилаетъ отъ 903 год. на сума 346,587 гр. 20 пари, което показва, че производството не е така незначително, както може да се помисли человекъ. Отъ казата се изнася само аби, кечета, воскъ и медъ. Вълненитѣ и козинитѣ материи се продаватъ не само въ околнитѣ кази, но главно за Цариградъ, Смирна и Босна. *Джѣмъ* върху овцетѣ вѣзлиза на около 299,928 гр.; което показва, че скотовѣдството сравнително количеството на населението е добръ развито.

Глава VI.

Пѣтни съобщения.

Опрѣдѣление на пѣтищата въ Турция. — Пѣтища отъ Бѣло-Море до България между р. р. Струма и Мѣста. — Пѣтища, които водятъ облически къмъ България. — Напрѣчни пѣтища. Желѣзо-пѣтна линия Солунъ — Деде-Агачъ.

Въ пространството което описваме, както и въ цѣла Македония пѣтнитѣ съобщения стоятъ на низъкъ уровеньъ. Причината на това не е непроходимостта на страната, както може на пръвъ погледъ да се помисли; напротивъ тая турска провинция, както и въобще-цѣла Турция, би могла да се покрие съ прѣкрасна шосейна мрежа, стига обаче, държавата да се проникне както отъ нуждитѣ на населението, така и необходимоститѣ на собствената си защита. Но, Турция до прѣди двѣ-три години твърдѣ малко се е грижила за поддържане на съществуващитѣ пѣтища, а още по-малко за увеличаване на съобщителната мрежа. Шосета, въ тая смисълъ както въобще се разбира, почти липсватъ, или ако ги имѣ, тѣ сѣ твърдѣ ограничени, ремонтирането и поддържането на които не става, както по нашитѣ държавни шосета отъ постояненъ посееенъ персоналъ.

По своята конструкция, естествена или искусствена, пѣтищата въ Турция ще трѣбва да раздѣлимъ:

- 1) Желѣзопѣтни линии,
- 2) Шосета съ постелка,
- 3) Шосета безъ постелка
- 4) Естествени коларски пѣтища (джаде),

- 5) Естественни конски пътища (джаде),
6) Конски пътеки,
и 7) Пъпачки пътеки.

Прѣз послѣднитѣ нѣколко години събитията, които така силно урониха прѣстижа на турската империя, принудиха турскитѣ власти, особено военнитѣ —, да се заематъ съ направата на една солидна пътна мрѣжа за съобщение и усигоряване отбраната на държавата. Днесъ вече Турция е довършила частъ отъ тия прѣдприятия, други скоро ще довърши, а трети тепърва ще започва, съобразно плановѣтѣ и изучаванията, които сж вече старателно съставени.

Прѣди да минимъ по-нататѣкъ, наложително ще е да направимъ характеристика на пътищата по тѣхната конструкция, както по горѣ ги класифицирахме.

I. — *Железницитѣ* притѣжаватъ нормална широчина; устроени сж отъ чужди компании съ разни капитали и разни срокове 55 и 99 години, съ държавна субсидия и безъ —.

II. — *Шосета съ постелка*. Това сж обикновенитѣ по насъ шосета въ размѣръ до 8 метра въ широчина, съ канави за стичане на водата и съ каменни стеники, тамъ къдѣто това ще е нужно. Постояненъ персоналъ за поддържане на шосето, кантонерки и пр. липсватъ. Ремонтирката става, обикновено, при нѣкои извънредни събития ангария отъ населението, макаръ че сега закона прѣдписва пътната повинностъ да се събира въ пари. На повечето отъ мостовѣтѣ, главно вилаетскитѣ —, пътницитѣ плащатъ отъ 10 пари до грошъ на специаленъ прѣкупвачъ, който пъкъ заплаща на вла-тѣта известна сума годишно, за поддържане и възобновление на моста, за училищата или за мухаджиритѣ. Въ описваемото пространство шосето станция Д. Хисаръ — Джума-и-Баля, за което ще говоримъ на своето мѣсто, прѣдставлява единъ образецъ. То сега скоро се довърши; мостовѣтѣ му сж дървени съ циментирани каменни устои, до като се получатъ желязнитѣ части и греди поръчани въ странство (в. Асръ).

III. — *Шосета безъ постелка*. Това сж изучени, отъ инженери, прѣимуществено военни —, и трасирани пътища, т. е., платното е изработено, като е прокарано по най-удобнитѣ за пътъ и по най-важнитѣ за шосета мѣстности. Широчината имъ, среднѣ, прѣдставлява 5 метра (25 пелі). За канави, мостове, подпирателни стѣни, ископи и насипи не може да се каже нищо сега; това остава да се помѣнява отдѣлно за всѣки пътъ. Тия шосета сж прѣкарани възъ основата на нѣкой естественъ пътъ или съвсѣмъ по нова посока. Населението и властѣта нарича тѣхъ, обикновено, „аскеръ джаделеръ“. Такива, въ пространството, което описваме имаме:

1) *Шайтанъ-Кюпрю — Кръсна — Сѣнокосъ — Соколо — Обѣсенникъ — Ливалитѣ — Прѣдѣлската долина — Мехомия* = 36 километра (недовършено). 2) *Сали-Аговъ мостъ — Брѣзница — Пехчево* = > 20 к. метра (свършено). 3) *Неврокопъ — Баничанъ — Корница — Брѣзница — Арами-Бунаръ — Добринище — Баня — Мехомия* = > 45 к. метра (свършено). 4) *Драма — Папасъ-Кюпрю (р. Мѣста) — Дьовленъ* = < 130 к. метра (недовършено, работи се) 5) *Мѣлникъ — моста при Марно-Поле — Петричъ* (изученъ и проекта утвърденъ).

IV. — *Естественни коларски пътища*. Това сж пътища, които населението съ течение на врѣмето си е прокарало. Тѣ сжществуватъ като коларски пътища до толкова и до тогава до когато сж проходими. Поддържането имъ става по нуждитѣ или прѣдприемчивостѣта на населението. Мостовѣтѣ сж слаби, селски, рѣдко правителствени. Обикновено, тия пътища не прѣдставляватъ една дълга линия и повечето сж локални. Напримѣръ: повечето отъ пътищата въ Елиската котловина и поле сж коларски, продълженията имъ, обаче, къмъ Сѣръ сж конски, макаръ че нѣкогашъ кола сж пътували по нѣкои отъ тѣхъ. Неподдържани или непоправяни послѣднитѣ сж станали негодни за кола.

V. — *Естествени конски пътища*. Това сж постояннороботни конски пътища, които населението нарича „джадета“, естествено конструирани прѣзъ миналото. Широчината

имъ не надминава 3—4 крачки. Тия пхтища изобилватъ въ пространството, което описваме, главно, не защото мѣстността е невъзможна за шосета, а исклучително поради нехайството на турското правителство да подобри и урѣди съобщенията.

VI.—*Конски пхтеки*. Това сж прями и кжси посоки за съобщения прѣзъ гребена на планинитѣ, по нискитѣ и високитѣ сѣдловини. По Пиринъ тия пхтеки носятъ, обикновенно, името *винарски пхть*. Тѣ се посѣщаватъ лѣтъ, слѣдъ като се стопятъ, снѣговетѣ. По тѣхъ вървятъ пешаци и товарни коне съ бурило вино, по 80 оки товаръ. Нѣкога, прѣдъ комитскитѣ врѣмена, пхтуванията сж били по-голѣми, сега почти никакви. Едвамъ видимото имъ платно, около гребена на планината, показва, ако сждимъ по изтрититѣ камъни тукъ тамъ, вѣковѣчно съобщение по тѣхъ. До всичкитѣ чаркове, даже близо до гребена на Пиринъ, вървятъ добри конски пхтеки, които или прѣскачатъ гребена, или се сливатъ съ нѣкой винарски пхть, или се губятъ. Трѣбва да наблегна, ако читателя не е схваналъ добръ, че Пиринъ е доста проходима за коне планина и непроходимитѣ скали сж не особено много дългитѣ склонове отъ гребена до Струма и Мѣста, нестрѣмностнитѣ долове на многобройнитѣ пирински рѣки позволяватъ движението съ конь на твърдѣ много мѣста.

VII.—*Пгшачки пхтеки*. Това сж пхтеки, които се дѣлятъ отъ пхтищата или вървятъ по склоноветѣ и гребена на планинитѣ. Тѣ на нѣкой мѣста едва се познаватъ и единъ не свикналъ съ планинитѣ човѣкъ, безъ *водачъ* би се сплѣлъ въ тѣхната мрѣжа или би се заблудилъ всрѣдъ често мжнопопозволящата за ориентиране планинска мѣстность. По много такива пхтеки възстанницитѣ не веднажъ сж прѣкарвали товарни коне, при това нощно врѣме.

Слѣдъ всичко това трѣбва да кажа, че турската властъ, за да запази сигурното пхтувание на пхтницитѣ, още слѣдъ освобождението на България, бѣше устроила

малки жандармски караулки по главнитѣ конски, коларски пхтища и шосета, които и до сега още сжществуватъ. Тая охрана послѣднитѣ години се възложи на войската, и днесъ вече и при всѣки що-годѣ важенъ мостъ сжествува казарма за взводъ или полурота, безъ да говоря за проходитѣ, планинскитѣ сѣдловини и села, въ които квартирува аскеръ за запазване обществената тишина, както ще видимъ въ специална глава въ втората частъ на настоящия ми трудъ.

Послѣ това кжсо въведение ний лесно можемъ вече да пристѣпимъ къмъ описание пхтнитѣ съобщения на пространството, което ни занимава.

Описваемото пространство по своитѣ ороидрографически и други свойства принадлежи: до Пиринъ къмъ втора, а отъ Пиринъ до сѣрбската граница и нататѣкъ къмъ третата зона на севѣрний стратегически турски фронтъ. Колко и да сж се промѣнили съобщенията и условията, особено съ направата на желѣзницата Солунъ-Деде-Агачъ, колкото и да сж е приближилъ центра на борбата къмъ срѣдината на турско-българската граница, това дѣление*) не е лишено отъ здравъ смисълъ и ний ще го имаме прѣдъ видъ въ понататѣшното изложение. Тия послѣдни редове трѣбваше да напиша, за да не бжде читателя въ недоумение, като срѣщне по нататѣкъ помѣняване на стратегически зони.

Пхтища отъ Бѣло-Море между р. р. Струма и Мѣста до България.

I. Орфано — Сѣръ — Демиръ-Хисаръ — Куле-Чифлий — Левуново — Крупникъ — Симитлий — Джума-й-Балъ — Кочариново.

Селото Орфано, което се намира близо до брѣга на Бѣло-Море, както видѣхме по-рано, прѣдставлява едно

*) Дѣленieto заемаме отъ военната география на Ахмедъ Джемаль, който дѣли Турция на три стратегически зони: I — Черно-Море — с. Силбикюмъ, II — Отъ с. Силбикюмъ — гребена на Пиринъ, III — Отъ Пиринъ до Черна-Гора.

бѣдно запусѣло селще отъ 20-тина жители турци. Нѣкога, въ древността, тукъ е сѣществувалъ цвѣтуция градъ Амфиполисъ, а прѣзъ срѣднитѣ вѣкове важния пристанищенъ градъ Орфано, който подъ турското владичество е билъ съспанъ, като не е можалъ да се съвземе и до днесъ. Мѣстото на Орфано полегка, полегка е било заето отъ Солунъ и Сѣръ за дълго изгубилъ частъ отъ голѣмата си важность на търговски и воененъ центръ. Сега въ устието на Струма сѣществува селцето Чай-Ази, при което спиратъ ладии и има митнически караулъ. Въ бъдаще, слѣдъ прочистване на пристанището, тукъ, може би, ще се възлигне твърдѣ важенъ портъ, който прямо ще свързва столицата на България съ Бѣло море по най-късия пѣть. безсѣмнение желѣзенъ. Орфанския заливъ, като най-близка бѣло-морска точка отъ Сѣръ, има своята голѣма важность, защото пѣтьтъ, описванието на който пристѣжваме притѣжава всичкитѣ прѣимущества на една операционна линия, водяща къмъ твърдѣ важни стратегически пунктове, главно, Мизийското плато.

Отъ Чай-Ази до Сѣръ водятъ два пѣтища: единия по дѣсния брѣгъ на Струма и Тахиносъ, прѣзъ Нигритската нахия; другия по лѣвия брѣгъ, далечъ отъ блатистото устие на р. Драматика, прѣзъ Зххненската каза. Първия до градеца Нигрита е естественъ конски пѣть, малко практикуванъ, а отъ тамъ до Сѣръ коларски —, трае 15 часа; втория е естественъ коларски пѣть, минава Струма при с. Ени-Кьой на салъ, върви по политѣ на Кушиница планина, прѣскача р. Драматика на слабъ дървенъ мостъ при с. Здравикъ и върви по полето до Сѣръ, като трае всичко 12 часа. Трѣбва да отбѣлѣжа, че селото Орфано остава на юго-истокъ отъ с. Ени-Кьой на разстояние 1 часъ; че езерото Тахиносъ се минава съ малкъ корабъ по посоката с. Петелиносъ, на пѣтя Зеляхово — Нигрита, който пѣть върви напрѣчно на двата пѣтища Чай-Ази — Сѣръ, лишенъ отъ всѣко значение.

Отъ Сѣръ, който е възелъ на много съобщения, едно шосе съ постилка взима западно направление, слѣдъ

три часа достига р. Струма. минава послѣдната на здравъ дървенъ мостъ (195 метра дългъ и 4 — широкъ) и като вземе юго-западна посока, върви до Солунъ въ продължение на 15 часа.

На 4 к.-метра отъ Сѣръ. по Солунското шосе, близо до чифлика Кавакли, се отдѣля къмъ севѣро-западъ едно полу-шосе, полу-естественъ коларски пѣть, който върви по политѣ на Шарлията и пристига до гр. Демиръ-Хисаръ за 4 часа. Пѣтя е удобенъ за движение на всичкитѣ родове войски; мостове по него не сѣществуватъ.

Отъ Демиръ-Хисаръ, кѣдѣто пѣтя минава р. Бѣлица на лобѣръ старъ камененъ мостъ, шосето за 1 часъ достига желѣзо-пѣтната станция Д.-Хисаръ, на линията Солунъ — Деде-Агачъ. Самата станция е залѣнена до стрѣмнитѣ спускове на хребета Чона, който сѣставлява твърдѣ важна частъ отъ Сенгелската планина. Тя е разположена въ исхода на Рупелското дефиле и може да се счита за най-важенъ пунктъ въ цѣлото Сѣрско поле. По своето мѣстоположение и по своята конструкция, Демиръ-Хисарската станция въ врѣме на война ще прѣдставлява първата и най-важната продоволствена база задъ послѣдната отбранителна линия*) въ Струмската долина.

Тукъ пристигатъ нѣколко пѣтища отъ полето, главни отъ които сѣ:

1) Коларски пѣть отъ царския мостъ Орлякъ на Струма (шосе Сѣръ — Солунъ) прѣзъ Долня-Джумая до станцията;

2) Коларски пѣть отъ здравия Али-Пашовъ мостъ на Струма прѣзъ полскитѣ села до станцията. Тоя пѣть почва отъ Кукушъ и е конски до моста;

и 3) Конски и коларски пѣть отъ Поройската нахия, който минава на салъ Струма близо до желѣзопѣтния мостъ и достига станцията.

Отъ Демиръ-Хисарската станция, право на севѣръ, до гр. Джумая и границата започва най-важната частъ

*) Сенгелъ, Али-Ботушъ, Прѣсѣкъ, Св. Петка, Калопотски-Дервентъ.

на шосето. Тая частъ прѣдставлява вече едно първоразрядно шосе, което турцитѣ работятъ отъ 5 години насамъ. По врѣмето на изработванието си, то се дѣли на три части:

1) Отъ Джумая до Сали-Аговъ мостъ, въ исхода на Крѣсенското дефиле;

2) отъ Демиръ-Хисарската станция до рѣчквата при с. Левуново;

и 3) отъ рѣчквата при с. Левуново до Сали-Аговъ мостъ.

Послѣдната третина едва прѣди два мѣсца е била привършена. Шосето се е работило въ разни врѣмена не съ повече отъ 1000 души. Работата се е наблюдавала отъ Джемаль-Бей, майоръ отъ генералний штабъ, и други още двама вилаетски висши чиновници. Платното на пътя било е прѣмѣстено на много мѣста; водостопи, канали стѣнки, насипи, ископи сж били направени, а при рѣкитѣ и деретата сж въздигнати врѣмевни дървени мостове до пристигание на желѣзнитѣ материяли, които сж били заржчани въ Европа.*) Тия материяли по настоящемъ сж пристигнали вече въ Турция и, вѣроятно, скоро шосето ще се снабди съ свършенно здрави мостове. По тоя начинъ, шосето станция Демиръ-Хисаръ — Джума-й-Баля ще прѣдставлява нѣщо изрядно въ Европейска Турция; и ако се поддържа както трѣбва, турцитѣ ще могатъ да се възползуватъ отъ долината на Струма по-добрѣ и повече отъ колкото по-рано, когато „единъ табуръ отъ Солунъ до Джума-й-Баля пристигаше едва за една седмица“.**)

За нещастие прѣзъ послѣдното землетръсение, което особено силно е било въ долината на Струма, въ Крѣсенската влисура отъ ескарпитѣ на долътъ сж се откъртили много канари и сж затрунали пътя на много мѣста. Обаче, това нѣма да остане така, скоро ще се прочисти, макаръ, че по свѣдѣния, които тия дни добихме, като

*) По свѣдения на Солунскитѣ вѣстници, главно, Асръ (Вѣкъ) и по свѣдения събрани отъ най-вѣрни источники.

**) Мемаликъ Османиевъ махмудъ джогграфия-й-аскери Стр. 76.

че ли турцитѣ слѣвъ съгласението съ България сж се отдали на свойственния си кефъ и сж запуснали пътя.

Отъ Демиръ-Хисарската станция шосето върви по стрѣмнитѣ поли на Селгелската планина и веднага, за-влиза въ Рупелската тѣснина, при моста на желѣзопътната линия. Тукъ има салъ и единъ конски пътъ се отдѣля за гр. Петричъ, както и за с. Вятърна и нататѣкъ къмъ Дойранъ. Шосето нататѣкъ върви по удобоходимия Рупелски проходъ, подпирано на нѣколко мѣста съ стѣни, на други изсѣчено въ скалиститѣ ескарпи на самото дефиле и за 1 1/2 ч. достига с. Рупелъ, отъ кждѣто тѣснината става значително по-широка въ своя кръгозоръ. Отъ с. Рупелъ шосето продължава все близо до лѣвия брѣгъ на Струма и слѣдъ 2 часа (10 к. м.) достига моста на р. Пиринска-Бистрица, при Куле-Чифликъ. Моста е довършенъ миналата година; той е на здрави сваи и съ солиленъ дървенъ материалъ, които за дълги години ще го запазятъ отъ буйното течение на Бистрица, която влачи пѣськъ и каманакъ и си мѣни често коритото. Тукъ се отдѣля пътъ, който скоро се разклонява за Мѣлникъ, Неврокопъ, Елиската котловина и пр.

Отъ Куле-Чифликъ нататѣкъ шосето върви, испърво, по едно свършенно равно поле, достига селето Марно-Поле, отъ кждѣто се отдѣля пътъ за Петричъ прѣзъ здравъ едръ дървенъ мостъ на р. Струма, завършенъ тая година, минава нѣколко незначителни подъоми и спускове и достига за 3 1/4 ч. (16 к. м.) с. Левуново.

До тукъ пътя е почнатъ да се работи още отъ 1316 година т. е. отъ 5 година насамъ.

Отъ с. Левуново до Сали-Аговъ мостъ, въ исхода на Крѣсенското дефиле, на едно протяжение около 28 к. м., шосето, съ слаби подъоми и спускове, върви все по-близо и по-близо до Струма по една почти равна културна мѣстность. Тоя участъкъ е билъ довършенъ едва прѣди мѣсець.

При Сали-Аговъ мостъ пътя се раздѣля на двѣ:

главното шосе върви по лѣвия брѣгъ на рѣката до Крѣсенския мостъ, кждѣто минава на дѣсния брѣгъ и достига въ с. Крупникъ, въ началото на Крѣсенското дефиле; а едно друго шосе, безъ постилка, прѣсича моста, върви за село Брѣзница и заминава за Пехчево (20 к. м.). Второто шосе отдѣля коларски пѣтъ, който върви по дѣсния брѣгъ на Струма, до като се съедини съ главното шосе при Крѣсенския мостъ. За забѣлѣзване е тука, както ще стане дума по-нататкъ: 1) при р. Гьоргийца отъ шосето се дѣли пѣтъ за Влахи—Бѣтица—Мехомия и 2) при Шайтанъ-Кюпрю—шосе безъ постелка за с. Крѣсна—Сѣнокосъ—Соколо—Обѣсенникъ—Ливадитѣ—Мехомия.

Пѣтя по Крѣсенската клисура не прѣдставлява вече тия неудобства както по-рано. Платното е подновено и съвършено поправено. Шосето тукъ трае около 15 к. м.

Отъ Крупникъ до Симитлий, на едно протяжение отъ 7 к. м., шосето върви по една съвършено равна мѣстность съ откритъ кръгзоръ. Тукъ се отдѣлятъ пѣтица и пѣтеки, които, слѣдъ като минатъ Струма въ бродъ или салъ, отиватъ за Градево, Ораново, Сърбиново и Попова-Глава. Единъ конски пѣтъ отива за Тросковскитѣ висоти, който въ случай на война ще може да се направи възможенъ за полска артилерия.

Шосето, слѣдъ като напусне с. Симитлий, върви по долината, която скоро се стѣснява, и на петъ километра застига желѣзничния дървенъ мостъ, кждѣто пѣтя минава на лѣвия брѣгъ, върви още 7 к. м. и излиза на Джумайското поле. Тая тѣснина е много по-лѣсно проходима отъ колкото Крѣсенското дефиле.

Нататкъ шосето, като върви по склона на послѣднитѣ Рилски хълмове и по полето, застига Джумая слѣдъ 4 к. м., минава прѣзъ града по здравъ дървенъ мостъ и слѣдъ едно протяжение отъ 6 к. м. низъ хълмиста културна мѣстность пристига до Бараковския мостъ на турско-българската граница.

Отъ р. Гьоргийца до Бараково, на едно протяже-

ние отъ 49 к. м. — първата третина отъ шосето, сѣ направени, освѣнъ старитѣ, още 9 нови мостчета.

Шосето станция Д.-Хисаръ—Бараково прѣдставлява дѣсния флангъ на третата зона отъ сѣвѣрния стратегически турски фронтъ. По дължина, то се равнява на 105 к. м. Въ сравнение съ посоката Скопие—Куманово—Крива-Паланка—Деве-Багъръ, описваемото шосе надминава съ единъ переходъ (33 к. м.), разлика, очевидно, не го-лѣма. Тия обстоятелства говорятъ доста много за стратегическата важность на шосето, което описахме.

Сетнѣ, като имаме прѣдъ видъ: построяването на едно шосе отъ Ст. Струмица до гр. Струмица, изучаванията на пѣтя Струмица—Пехчево, които вече сѣ завършени и проекта утвърденъ, направата на шосето Пехчево—Брѣзница—Сали-Аговъ мостъ, поправкитѣ на пѣтя Джумая—Бѣло-Поле—Царево-Село и трасирането на шосето Шайтанъ-Кюпрю—Крѣсна—Сѣнокосъ—Соколо, лѣсно е да се доде до заключение, че и турцитѣ отдаватъ голѣмо значение на дѣсния флангъ отъ третата си зона. Тукъ напрѣчнитѣ съобщения сѣ подобрени и увеличени, което ще спомогне да се утолѣми и осигури свѣрзката между отрядитѣ, които биха настѣпили отъ Струмица прѣзъ Пехчево, Царево-Село за границата и отъ Демиръ-Хисаръ прѣзъ Крѣсна пакъ за границата. Отъ друга страна посоката Куманово—Егри-Паланка е паралелна на сѣрбската граница и не прѣтѣжава напрѣчни добри съобщения къмъ юго-истокъ. Тия и много други съображения показватъ, че центра на удара се приближава къмъ Струмската долина.

II. Кавала — Драма — Гьореджикъ — Зърново — Вѣлево — Садово — Копривленъ — Неврокопъ — Баничанъ — Корница — Брѣзница — Добриница — Бана — Мехомия — Яеоруда — Аврамъ-Овасъ — Бана-Чепинска — Ладжене.

Гр. Кавала въ старитѣ епохи дълго врѣме е билъ важенъ търговски и воененъ портъ. Той е билъ обграденъ съ сѣни, които почти напълно сѣ запазени и до

днесъ. Отъ него сѣ водили важни пътища къмъ изворитѣ на Мѣста и долината на Марица, защищавани отъ цѣлъ редъ етапни крѣпости. Главната артерия е минавала прѣзъ Филипи, Драма, Неврокопъ, Якоруда, Цѣпино, като е отдѣляла клонове: отъ Драма за Сѣръ на западъ за Дьовленъ, Тѣмрѣшъ, край „Касако-Кале“, за долината на Марица на и токъ, и отъ Неврокопъ единъ за Дьовленъ и единъ за Батакъ — Пещера.

Почти по сѣшитѣ посоки и днесъ къмъ България водятъ пътища, които по своята важностъ заслужаватъ внимание, макаръ и второстепенно. Спорѣдъ в. Асръ, турцитѣ скоро ще пристѣпятъ къмъ едно солидно поправяне пътя ст. Драма за Неврокопъ, а спорѣдъ Солунското вилаетско салнаме, отъ двѣ години насамъ се работи шосе безъ постилка отъ Драма прѣзъ Чеча за Дьовленъ — Тѣмрѣшъ. Всичко това показва, че турцитѣ съзнателно се стрѣматъ да подобрятъ и създадатъ съобщения въ втората зона на сѣвѣрния си стратегически фронтъ, главното назначение на който не ще бѣде, както се вижда, да спомага само за една пасивна отбрана. Колкото и да е невъзможно разгвѣнянето на голѣми военни маси тукъ, все-таки мирнитѣ дѣйствия на турцитѣ особено зорко трѣбва да се слѣдятъ. Отъ онова що се каза по-рано въ заглавието Рупчоска каза, както и отъ настоящитѣ редове може да се заключи, че за сега турцитѣ глѣдатъ, главно да осигурятъ защитата на едно слабо свое мѣсто.

Прочее, гр. Кавала притѣжава значение като продоволствена база и като портъ, кѣдѣто турцитѣ биха стоварили, вѣроятно, частъ отъ своитѣ малозайски войски.

По конструкция, пътя Кавала — Драма — Неврокопъ — Мехомия — границата ще трѣбва да раздѣлимъ на петъ части:

1) Кавала — Драма, шосе съ постелка поправено прѣди една година и то отъ Дикили-Ташъ до Драма;

2) Драма — Неврокопъ, шосе съ и безъ постилка, ще се поправа;

3) Неврокопъ — Мехомия, шосе безъ постелка;

4) Мехомия — Якоруда и малко по нататѣкъ, естественъ кодарски пътъ;

и 5) Останалата частица до границата, естественъ конски пътъ.

Отъ Кавала шосето държи сѣвѣро-западно направление, въскача сѣдловинката при Ески-Кавала, около 200 метра висока, спуща се въ Драмското плодородно поле, прави малки завивания, минава с. Доксатъ и застига гр. Драма въ продължение 6 часа (31 к. м.). Прѣзъ всичкото траение на пътя отъ дѣсно се начеватъ варовититѣ хълмове на южнитѣ Бозѣ-Дагски разклонения, а отъ лѣво, отъ Кавалската висота до мѣстността Дикили-Ташъ, кѣдѣто се намиратъ развалинитѣ на стария градъ Филипи, се разстилатъ блатиститѣ крайща на Правишкия-Валталъкъ.

Слѣдъ направата на желѣзницата Солунъ — Деде-Агачъ, значението на Драма въ военно и търговско отношение значително се е увеличило. Отъ нея водятъ пътища за Сѣръ, за Тѣмрѣшъ, за Калапотския дервентъ,* за Правище, за Букъ и за посоката която описваме. По своето положение, както и по своето производство Драма ще прѣдставлява главната продоволствена база за войскитѣ, които биха дѣйствували въ басейна на Мѣста и въ околността на Тѣмрѣшъ.

Отъ Драма шосето за Неврокопъ взима западно направление по една слабовъднеста културна мѣсностъ, минава надъ с. Просѣченъ и достига р. Сушица, която протича по Гюреджикския прохолъ, — протяжение 12 к. метра. Тукъ шосето минава маловолната рѣчичка, върви низъ тѣсния скалистъ тукъ-тамъ проходъ, прѣскача на двѣ мѣста още водата и при тига до Дервентската стражарница, отъ кѣдѣто пътя надуца долѣтъ на дефилето и почва да върти по склона на Кара-Чамъ (Шу-

* Отъ шосето Драма — Неврокопъ се отдѣля къмъ с. Кобалище пътъ за с. Калопатъ и отъ тамъ прѣзъ Калапотския дервентъ за Елиската возовина. По тоя пътъ минаватъ кола, само че на мѣстността „Чючю-рето“ до калапотскитѣ лозя движението е твърдѣ трудно.

дерски хребетъ). До тукъ пътя трае 4 часа. Следъ това настъпва каменлива почва, шосето става неисправно и за да избѣгне крутитъ подьоми, прави чести кѣси завой, обграденъ отъ шума, папратъ и рѣдко ниви, като за $2\frac{1}{2}$ часа достига с. Гюреджикъ, стояще 5 к. м. далечъ. Отъ селото, пътя за 20 минути се подига до една ниска сѣдловина, отъ кждѣто се вижда Елиското поле, като върви върѣдъ джбови горички, храсги и ливади. Нататъкъ, шосето бърже се спуща къмъ стражарницата Акъ-Су за $\frac{1}{2}$ часъ, върви по полето и достига въ с. Зърново за единъ часъ. До стражарницата Акъ-Су пътя вие по склона на хребета, подпиранъ (пътя) на нѣкои мѣста съ стѣни, на други заграденъ съ каменни стѣлбове-перила. До Зърново общо пътя трае $8\frac{1}{2}$ часа.

Отъ Зърново шосето върви по Бѣлотииската долина край Зърновската рѣка, която скоро прѣскача въ бродъ, завива по источнитъ поли на варовитото малко върхче Келъ-Тепе и пристига въ страни отъ с. Вълково за 1 часъ. Нататъкъ, шосето продължава по Вълковското поле, прѣваля незначителния ридъ Папазъ-Чаиръ*) и слиза къмъ брѣговетъ на р. Буланжкъ. Отъ тукъ шосето съ нѣколко леснопроходими подьоми и спускове застига с. Садово, взима западно направление, върви по една слабовѣлнообразна мѣстность и пристига въ с. Копривленъ, което е расположено въ единъ отъ жглитъ на Неврокопското поле. Отъ Вълково до Копривленъ пътя трае $3\frac{1}{2}$ часа и прѣзъ всичкото врѣме върви прѣзъ културни пространства, обраснали тукъ-тамъ съ шума и гора. Отъ Копривленъ шосето, поправено миналата година, върви низъ полето и за повече отъ $2\frac{1}{2}$ часа достига гр. Неврокопъ.

Общо, шосето Драма—Неврокопъ трае 16 часа (62—63 к. м.); платното му на нѣкои мѣста е развалено, а на нѣкои досущъ безъ постилка; движението съ кола е възможно по цѣлото му протяжение; мостове има твърди

*) Не високата поляна надъ Неврокопъ, при сѣдловината Бабата, т. е. не Неврокопския Папазъ-Чаиръ.

малко и тѣ сѣ слаби. Единъ голѣмъ дървенъ мостъ е билъ направенъ прѣди година на мѣстностьта Чобанъ-Чешме въ Гюреджикския дервентъ. Понеже това шосе скоро ще се поправи, естествено, то значително ще се подобри.

Гр. Неврокопъ прѣдставлява възелъ на доста много съобщения. Тукъ пристигатъ или отъ тукъ вървятъ пътища: за Сѣръ, за Демиръ-Хисаръ, за Каланотския дервентъ, за Куле-Чифликъ, за Мѣлникъ, за Демиръ-Капия, за Доспатската алпийска поляна, за Дьовленъ, за Букъ и за Разлогъ.

По свсето положение Неврокопъ пада въ третата отбранителна линия,*) като доста важна клѣтка отъ стратегическата шахматца. Неговата сила се намира на югъ въ зоната, между него и г. г. Д.-Хисаръ, Сѣръ, Драма и с. Букъ.

Отъ Неврокопъ за Мехомия водятъ два пътища: военното джаде, което минава по край Баничанъ, прѣзъ Корница, Брѣзница, мѣстностьта Арами-Бунаръ, с. Добриница, Банско—Мехомия или Баня—Мехомия, и отъ Неврокопъ по долѣтъ на Мѣста, прѣзъ Къзъ-Дервентъ, Добриница и по единъ отъ двата пътя за Мехомия.

Първия пътъ, както се каза по рано, е шосе безъ постилка, започнато да се работи прѣди петъ години. По него можатъ да се движатъ кола, макаръ и съ доста голѣми трудности. Населението се съобщава съ кола само въ Разлогъ и отъ Неврокопъ до с. Брѣзница.

Втория е обикновенъ конски пътъ, въобще леснопроходимъ, съ изключение на нѣколко мѣста, кждѣто движението е тежко, даже рисковано.

Първия пътъ, т. е., военното джаде е направено възъ основата на една стара пътека съ нѣкои измѣнения. Работата е извършена по планъ и подъ надзора на во-

*) „1-а отбранителна линия границата.

2-а Крѣсенското устие, Пехчево и Кратово.

3-а Неврокопъ, Петричъ, р. Стрѣмешница и гр. Струмица, Щипъ, с. Клисели, Куманово и по назадъ Скопие.“

Мемаликъ османлиѣ махусъ Джография-и-аскери. Стр. 78 и 79.

енни инженери. Избирането на так посока е зависяло, изключително, от тактически и стратегически съображения. По право, шосето е трябвало да мине по долътъ на Мѣста въ близост до селата, върху платното на старото джаде обаче тукъ той би се лишил и отъ най-нищожнитѣ тактически прѣимущества, а бидейки паралеленъ на границата и далечъ елва на единъ переходъ (18—25 к. м.), на война лѣсно би могаль да се окупира, даже, отъ малки партизански войскови отряди, съ продоволствена база България, и по тоя начинъ цѣлия Разлогъ да бѣде откъснатъ, а слѣдователно и лѣсно прѣвзетъ. Ето защо шосето е прѣкарано по источната Пиринска тераса, която притежава доста силни отбранителни пунктове срѣщу нападения отъ севѣръ и севѣро-истокъ.

Отъ Неврокопъ, изпърво, шосето се протяга по полето край политѣ на Пиринъ, послѣ, скоро завивана севѣро-западъ, върви низъ хълмиста културна мѣстность, минава край село Баничанъ, слѣдъ нѣколко незначителни подъема и спускове прѣсича с. Корница и съ нѣколко завивания легко пристига въ с. Брѣзница за 3½ часа. До тукъ населението се сношава съ кола. Въ това протяжение, само между послѣднитѣ двѣ села се намира дървенъ мостъ безъ устои, доста здравъ.

Отъ с. Брѣзница пътя продължава на севѣръ, прави едно значително подигане и почва да върви по хълмистата тераса, която на много мѣста е културна. Пътя е удобнопходимъ и за 2 часа достига мѣстото Арами-Бунаръ, въ землището на с. Крѣменъ. Тукъ се кръстосва пътя Крѣменъ—Чарковецъ, който върви на горѣ и се съединява съ високитѣ пътеки и пътища на Пиринъ, водящи, къмъ манастирскитѣ мандри, къмъ с. Пиринъ, къмъ Демиръ-Капия, къмъ Тодорово, къмъ Добринишкия винарски пътъ и пр.

Отъ Арами-Бунаръ за ½ часъ пътя завива край Обидимския говедарникъ, слиза на р. Ретиже и минава рѣката на дървенъ мостъ, който е разположенъ всрѣдъ една лѣка, облечена съ ливади и обрасла съ борчета и

букъ. Отъ моста пътя съ нѣколко завивания за 20 минути се изкача на една широка сѣдловина, върви край незначителни чукари ½ часъ и послѣ единъ спускъ, пакъ толкова продължителенъ достига р. Безъ-Богъ, която минава на здравъ дървенъ мостъ. Нататѣкъ, пътя върви по лѣвия брѣгъ на Безъ-Богъ около 20 минути, послѣ се издига облически по единъ хребетъ, прѣвзалава къмъ добринишкия долъ съ единъ стрѣменъ спускъ, върви край Добринишката рѣка и застига селото въ продължение всичко на 1½ часъ.

Отъ Добринище, пътя се раздвоява: шосето, което е поправено миналата година, върви прѣзъ незначително-хълмисти мѣста, минава с. Баня и достига Мехомия за 2 часа, а единъ клонъ се отбива за с. Банско и послѣ пристига пакъ въ Мехомия, почти за такъво също врѣме. И по двата тия пътища на рѣкитѣ сж устроени кевгирени мостове съ дървена постилка, въ размѣри отъ 16—20 метра въ дължина.

Общо пътя трае 11—12 часа, 46—48 к. м.

Гр. Мехомия*) прѣдставлява възелъ на нѣколко конски пътища и пътеки, които водятъ къмъ Мѣлникъ, Джумая, Рилския манастиръ, Самоковъ, Баня и Лхджене. Главното и най-работното конско джаде, което води за България по долината на р. Мѣста е прѣзъ Якоруда, Аврамови колиби за Лхджене (Баня-Чепинска), отъ което и собственно се дѣлятъ повече отъ посокитѣ, които погорѣ помѣнахме.

Отъ Мехомия джадето, като коларски пътъ, върви на истокъ по незначително-хълмиста мѣстность, прѣскача рилскитѣ рѣкички на добри мостове и за 2 часа достига Бѣличкото поленце; слѣдъ това, пътя върви край р. Мѣста по тѣсната ѣ долина на протяжение 7 километра, минава на лѣвия ѣ брѣгъ, излиза на Якорудското поле и пристига въ Якоруда, всичко слѣдъ 3 часа. Отъ Якоруда

*) С. Баня се явява като по-централенъ възелъ въ Разлогъ. Баня и Мехомия, 4 к. м. далечъ едно отъ друго, сж най-важнитѣ пунктове въ Разлогъ, спорѣдъ Ахмедъ Джамалъ.

нататък пътя върви по поленцето, което все повече и повече се стъснява, минава на дъсния бръг на Мъста и достига за $1\frac{1}{2}$ часъ до третъ рѣки (Бѣла-Мъста, Черна-Мъста и Дращаница). Отъ Мехомия до третъ рѣки пътя едва ли се подига повече отъ 160 метра въ височина и почти по цѣлото протяжение е възможенъ за кола.

Джадето напуца вече севѣро-источната си посока, завива на истокъ, почва да възлиза по долътъ на р. Дращаница, прѣстига за $3\frac{1}{2}$ часа въ Аврамъ-Овасъ и прѣвалява границата, като заминава за Бая-Чепинска и Ладжене.

Тая посока прѣдставлява най-добрия конски път между Разлогъ и Чепинско, които сж двѣ клѣтки отъ географико-стратегическата шахматца почти съ еднаква военна стойност. Останкиѣ на редъ крѣпости въ Чепинско показватъ, че и въ старо врѣме това джале не е било лишено отъ важностъ. По него Александръ Великий е прѣдприелъ първия си походъ къмъ Дунава съ цѣль да всели респектъ въ поданниѣ народи къмъ себе си слѣдъ смъртта на баща си;* по него сж вървѣли често българскитѣ и грѣцкитѣ войски**). прѣзъ паметниѣ българо-грѣцки войни; пакъ по него и турцитѣ не рѣдко сж вървѣли,***) щомъ е трѣбовало, по прѣданията на старата система за управление, да се угнетява духътъ на раята.

Отъ Разлогъ за България водятъ още пътища и пътеки, които, обикновено, се отдѣлятъ отъ джалето и отъ които по главни сж:

1) *Мехомия — Бачево — подн жието на Ай-Гидикъ за Илийна рѣка въ България.* Тая пътека е твърдѣ важна; тя върви по билото на южно-рилския контрѣфорсъ Ай-Гидикъ — Исмайлица — Русалийскитѣ гробища — Капатникъ — Прѣдѣлъ. Отъ нея се отдѣлятъ пътеки за с. Осеново, за Бакъръ-Тене, за Попова Глава, за с. Бистрица, а на истокъ за Бѣлица,

*) „Къжъ прѣгледъ на походитѣ на Александра Великий“. Подполковникъ Максимиланъ Поръ-фонъ-Вартембургъ. Гл. В. Ж.-ъ, година XI, кн IX.

**) „Военная Географія и статистика Македоніи.“ Бендеревъ.

***) „Македония. Етнография и Статистика.“ В. Кънчовъ.

за Недобърско и за Бачево. Трѣбва да забѣлѣжа, че тя на много мѣста едва се познава, както много планински пътеки, за това и движението по нея трѣбва да става непрѣменно съ *водачи*, макаръ, че ориентирането тукъ е за опитния войникъ доста лесно. Тя командува надъ Разлогъ и Джумайско; дръзъ нея може да се обхване първата отбрана на Крѣсна, да се застрашава цѣлия Разлогъ и да се прѣвземе Прѣдѣла.

Собствено главната пътека започва отъ Прѣдѣла, въскача на Капатника и продължава съвършено легко по широкото било, като минава въ подножието на малки голи върхове до границата. По нея могатъ да се движатъ коне, даже и кола на годѣми протяжения горѣ по платото.

2) *Мехомия — Годлево — Недобърско, или Мехомия — Драглищата* и послѣ прѣзъ Русалийскитѣ гробища по платото за подножието на Ай-Гидикъ; или отъ Мехомия за с. *Бѣлица* и отъ тамъ една пътека прѣзъ Ай-Гидикъ за Илийна рѣка, друга прѣзъ *Демиръ-Капия* за *Бѣлий-Искъръ* и *Самковъ*.

3) с. *Бѣлица* — *Кадийнъ гробъ* — *Илийна рѣка* или *Бѣлица* — р. *Чемерна* — *Демиръ-Капия* — *Бѣлий-Искъръ*.

4) *Якоруда* — *високата сѣдловина Налбантъ* — *Бѣлий-Искъръ*.

5) Отъ джадето Мехомия — Ладжане се отдѣлятъ още три пътеки, които водятъ отъ Мъста: за Юрушки-Чалъ и долината на Бѣлий-Искъръ, за Чамъ-Курия, за Радойлъ; сжщо така се отдѣлятъ пътеки прѣзъ Бабашкитѣ колиби за Чепинско.

Подробното описание на тия планински пътеки би заело твърдѣ много страници, безъ да може да се каже всичко. *Главното е, че пътуванieto по тѣхъ трѣбва да става съ водачи, които ще посочатъ, често, и други посоки за движение, даже съ товарни коне.*

Неврокопъ — Къжъ-Дервентъ — Добринище — Бая — Мехомия.

Тоя пътъ отъ Неврокопъ до Цирополскиѣ ханища, на едно протяжение отъ 8 к. м., прѣдставлява шосе съ

постилка твърдѣ удобно за движение. Нататъкъ, той за-
влиза по Кжзъ-Дервентъ, като върви по лѣвий брѣгъ
на р. Мѣста, близо до нея или високо надъ водата по
едно платно избѣчено на нѣкои мѣста въ скалитѣ, на
други ровливо или каменливо, а на трети съвършено
удобно за движение. Слѣдъ 22 к.м. вървение низъ тѣс-
нината, пътя напуца рѣката, завива на западъ и за 1 1/2
ч. достига село Добринище, отъ кждѣто води колареки
пътъ до Мехомия. Самата тѣснина на много мѣста се
разширява, на други се стѣнява съ твърдѣ стрѣмни
скали, а на трети по самото ѣ дѣно образува гиздави
малки полена нарѣчени *Лжжи*. Ескарпитѣ на Пирин-
скитѣ и Ролопскитѣ висоти сж гористи, тукъ тамъ голи,
стрѣмни, а нѣкждѣ и скалисти. Културни земи и лозя се
срѣщатъ чакъ до Добринище. Движението по тоя пътъ
не е приустановено и киралжитѣ взиматъ разстоянието
Неврокопъ — Мехомия за 11 часа. Въ прохода сжще-
ствуватъ останкитѣ на три стари кули: Цирополска, Мо-
мина-Кула и Крѣменска, разположени по дѣсия брѣгъ и
високо надъ рѣката на твърдѣ стрѣмни, скалисти ридини,
отъ кждѣто каменомѣтнитѣ машини или простото тър-
каляние на камъни е било достатъчно да се заприпи
пътъ. Сега аскера, който пази безопасността на дефилето
живѣе въ була при Крѣменскитѣ ханища.

Пѣтища, които водятъ облически къмъ
България.

1 Съръ — Неврокопъ — Граница.

1-о Съръ — Неврокопъ.

Отъ Съръ за Неврокопъ водятъ два пѣтища:

1) Съръ — Даутлий — Д. Броди — Старчища — Въземъ — Либахово —
Копривленъ — Неврокопъ, или Старчища — Зърново и нататъкъ
по Драметото шосе до Неврокопъ.

Това джиде е естественъ конски пътъ дълъгъ около
80 к.м. и трае 21 часъ. Нѣкога по него сж пѣтували

кола, което и сега би било възможно, стига да се на-
правятъ нѣкои кжси поправки, особено по склоноветѣ
на Бабина-Гора.

Отъ Съръ съ единъ сериовенъ подьомъ пътя се издига
1/4 к.м. по склона на Капаклийца, и като прави постѣ
нѣколко завои съ бавно подигане по една гола и камен-
лива тукъ тамъ почва за 2 часа достига с. Даутлий.
Слѣдъ това, джадето завива на истокъ, постѣ на севѣръ
и за 1 1/2 ч. достига билото на Капаклийца, отъ кждѣто
пътъ прѣвзаява къмъ долѣтъ на р. Врунди и за 1 часъ
достига до нейнитѣ води. Тукъ пътя минава старъ каме-
ненъ мостъ и за 2 часа достига Бродскитѣ ханища, кж-
дѣто се разклонява на двѣ: единия трѣгва за Ели-
ското поле, а другия за Кара-Кѣйската котловина. Вто-
рия минава прѣзъ с. Горно-Броди, разположено въ края
на котловината (Г.-Бродската), прѣвзаява гребена на Черна-
Гора къмъ Бѣли-Прѣсекъ и се съединява съ пътя Съръ
— Баница — Кърчово и пр.

Първия отъ Бродскитѣ ханища прѣскача рѣката на
мостъ и почва да върти и се искачва по склона на Ба-
бина-Гора, на билото на която пристига слѣдъ 20 ми-
нути. Отъ тукъ пътя върви по хълмиста и отворита мѣст-
ностъ и за 2 часа пристига въ с. Д.-Броди, като минава по
склона на хребета и като държи севѣро-источно напра-
вление. Нататъкъ, пътя завива на истокъ, и като се държи
доста високо надъ Долно-Бродската рѣчица по склона
на Черна-Гора достига за 2 часа въ с. Старчища. Отъ
Бабина Гора до Старчища пътя не притежава сериозни
спускове, мѣстността на повечето протяжение е работна
водата е изобилна и зимно врѣме става твърдѣ много
калъ.

Отъ Старчища пътя се раздвоява: единия клонъ върви
за с. Зърново по полето за 1 1/2 ч. и отъ тамъ по шосето
Драма — Неврокопъ; другия хваща политѣ и склоноветѣ
на Стъргачъ-Планина, и като оставя Келъ-Тене въ дѣсно,
върви по една вълнообразна мѣстностъ въ продължение
3 1/2 часа до с. Въземъ. Отъ с. Въземъ пътя продължава

по хълмиста мѣстност между Стъргачъ и Петерлякитѣ висоти, достига за повече отъ часъ с. Либяхово, минава р. Буланжкѣ въ бродъ и за 40 минути се искачва на сѣдловината „Кенди“. Нататѣкъ, пътя върви край горички и храсталаци, спуща се по склоноветѣ на Лялювскитѣ висоти и достига до с. Копривленъ за 1 часъ. Отъ тукъ вече върви, както се каза по-рано, шосе до Неврокопъ.

Тоя пъкъ е най-удобния за движение отъ Съръ за Неврокопъ, но той е най-дългия (21 часъ). Той заобикаля твърдѣ много, но за туй пъкъ само по него може да се движи полска артилерия, слѣдъ като се направятъ нѣкои арѣбни поправки.

2) Съръ — Баница — Кара-Кьой — Гайтаниновски ханица — Копривленъ — Неврокопъ.

Между Съръ и Неврокопъ този пъкъ е най-късия 66 к.м., 16—17 часа. До Кара-Кьой е конски, а по-нататѣкъ възможно и за кола.

Отъ Съръ пътя излиза между лозята на севѣръ, като се издига по единъ ридъ на Капаклийца, и като върви паралелно на Баничката рѣка до мѣстността Св. Недѣля, на западъ отъ с. Даули. Тукъ пътя се разклонява на двѣ: единия клонъ отива за с. Баница по тѣсния долъ на Баничката рѣка, межю Шарлията и Капаклийца, а другия — за описаното по-рано джаде. До с. Баница, кждѣто се пристига за $3\frac{1}{2}$ часа, пътя прави твърдѣ много завивания, върви по доста стрѣмни подьоми и спускове, минава работни пространства и прѣди да стигне селото прѣскача по камененъ турски мостъ на дѣсния брѣгъ на рѣката. Нататѣкъ, пътя върви по лѣното на Баничката тѣснина, прѣсича вторъ камененъ мостъ и като се подига постепенно достига сѣдловината Сарж-Яръ за 2 часа. Тукъ се отбива конска пътека за с. Кърчово. Отъ Сарж-Яръ съ единъ слабъ наклонъ пътя върви съвършено легко по билото на Капаклийца, като остава отъ дѣсно Горно-Бродската, а отъ лѣво Кърчовско — Крушовската котловини; послѣ достига стражарницата Св. Петка, минава напѣрки Кърчово-Бродската сѣдловина, застига Кара-

Кьойската гора, отъ кждѣто на протяжение 4 к.м. почва да се спуща къмъ с. Кара-Кьой. До тука пътя трае 4 часа. Прѣди да се влѣзе въ селото пътя минава Кара-Кьойската рѣка по камененъ мостъ. Нататѣкъ, пътя върви низъ Търлиската котловина по работни слабо-вълнисти пространства, прѣвалява единъ, относително, нискъ ридъ, който съединява Али-Ботунъ съ Стъргачъ, пристига чешмитъ Челиковица, върви край р. Буровица върдѣ Гайтаниновската котловина и достига ханицата за 2 часа (11 к.м.). Отъ тукъ пътя върви по „Калдържма“ (останки отъ старъ пъкъ) и за $\frac{3}{4}$ часа достига билото на Лялювскитѣ висоти. Слѣдъ туй, наставка вълнообразна мѣстност, наведена къмъ Неврокопското поле, и пътя за $1-1\frac{1}{4}$ ч. съ нѣколко завивания достига с. Копривленъ.

3) Съръ — св. Иванъ — с. Лакосъ — Узунджата — с. Старчица и пр.

Излиза отъ Съръ и съ трудни подьоми прѣвалява къмъ манастира Св. Иванъ въ долината на р. Врунди; послѣ минава с. Лакосъ върви по тѣснината на р. Врунди и отъ Шайтанъ-Кюпрю завива на изтокъ, вѣскача на широката сѣдловина Узунджата и се спуща къмъ първия Сърски пъкъ прѣди да пристигне село Старчица.

2-а Неврокопъ — Граница.

Пътищата, които излизатъ отъ долината на Мѣста за границата вървятъ по Родопитѣ, които прѣдставляватъ едно ниско съ огромни протяжения плато, прорѣзано съ дълбоки долове и кръстосано съ високи хребети съ най-лабиринтни очертания. Суровата имъ природа не е могла да привлече друго племе, освѣнъ българското, до нѣмай-къдѣ привързано къмъ почвата, която обитава. Макаръ, че въ тѣхъ липсватъ рѣчните проломи и нискитѣ планински сѣдловини искусственната рѣка на човѣка би могла да кръстоса планината съ нѣколко коларски пътища отъ севѣръ къмъ югъ, още повече, че нѣкъдѣ населението употребява двуколката. За сега, освѣнъ строящето се шосе безъ постилка Драма — Дьовленъ, други коларски пътища низъ Родопитѣ къмъ Мѣста не съществуватъ,

макаръ че тѣ въ горната си повърхност прѣдставляватъ пространни лѣснопроходими протяжения.

1) Отъ Неврокопъ единъ естественъ конски пѣтъ трѣбва низъ полето, минава р. Мѣста на дългъ, слабъ, дървенъ мостъ, върви $\frac{1}{2}$ часъ по наведеното къмъ рѣката поле и почва да се покача по нискитѣ ридове на Родопитѣ, като държи източно направление, къмъ с. *Долно-Дрянново*. Пѣтъ върви низъ работни пространства притѣжава каменисто платно, прѣди да стигне селото прави единъ сериозенъ подъомъ и за 4 часа влиза въ Д.-Дрянново. Нататѣкъ, пѣтъ бавно се подига по Дрянновския ридъ, достига мѣстността *Кара-Кая*, на $\frac{1}{2}$ к.м. въ страна отъ с. *Сатовица*, прави още единъ труденъ подъомъ, възлиза по *Чаирджикъ* (хребетъ) и пристига на Доспатската дълга поляна, всичко отъ Неврокопъ до Чаирджикския ханъ за 8 часа. Поляната е заета отъ колибитѣ на Доспатскитѣ помаци и се сѣе съ ечмикъ, ржъ и царевича. Пѣтъ прѣсиче за половинъ часъ полето, стига митницата при колибитѣ Малъ-Тепе и почва да се искача по гранични хребетъ, който спрямо околността изглежда елва ли по високъ отъ 500—600 метра. За $1\frac{1}{2}$ часа пѣтъ прѣсича границата на високата сѣдловина *Соуджакъ* и твърдѣ скоро слиза на Беглишкото хълмисто плато — котловина, като върви за с. *Батакъ*.

Общо, пѣтъ Неврокопъ границата, не е трудно, ходимъ, както въобще може да се помисли. Кола по него би могла да мине само слѣдъ твърдѣ сериозни поправки. Той трае всичко 10 часа и прѣдставлява най-късия пѣтъ отъ Неврокопъ до България. Достъпенъ е за двуколнитѣ, които се употребяватъ на нѣкои мѣста по Родопитѣ.

2) Отъ Неврокопъ излиза и другъ конски пѣтъ, който върви прѣзъ моста на р. Мѣста за с. *Гърменъ* и по билото на единъ хребетъ, безъ да минава селата Лѣцентъ, Горно-Дрянново, достига кръстопѣтя *Саукъ-Чешме**)

*) Тука се прѣсичатъ пѣтъ, който съединява съ пѣтъ Долно-Дрянново—Крушево—Доспатската поляна и нататѣкъ, до като се съединяватъ пакъ и минатъ границата като единъ пѣтъ.

прѣсича плиткия долъ на р. Бистрица, възлиза на Кара-Орманъ и слиза на Доспатската поляна при митницата и Горно-Доспатскитѣ ханове. Послѣ, пѣтъ по полето и по склона на хребета достига сѣдловината Соуджакъ и минава за Батакъ; или взима севѣро-западно направление срѣщу течението на Доспатската рѣка, съвършено леко прѣскача границата и слиза въ долгъ на *Собанъ-Дере* за *Ладжене*.

3) Отъ Неврокопъ още единъ пѣтъ води за границата, който минава прѣзъ Рупчоската каза и по който, обикновено, ставатъ съобщенията между тая каза и града.

Тоя пѣтъ върви прѣзъ с. с. *Джбница* и *Барутино*, отъ кждѣто единъ клонъ право на севѣръ заминава за Батакъ; послѣ, върви прѣзъ с. *Кара-Булакъ*, като минава край Касакското кале, на срѣдинята между Барутино и послѣдното село. Отъ Кара-Булакъ се отдѣля пѣтъ пакъ за Батакъ. Слѣдъ това, пѣтъ пристига въ с. *Дьовленъ*, административенъ центръ на Рупчоската каза и възелъ на нѣколко пѣтища:

а) Пѣтека на севѣръ за Батакъ, кждѣто турцитѣ на военно врѣме трѣбвало, споредъ Ахмедъ Джемалъ, да наблюдаватъ съ подвижни отдѣления (сеньоръ мюферезелеръ), да не би българитѣ да прѣсѣкхтъ съобщенията на Тѣмрѣшъ.

б) Пѣтека на югъ за Драма, прѣзъ хребета Каинъ-Чалъ, както ще се помѣне по-нататѣкъ.

в) Пѣтека на юго-истокъ за Папмакли, а отъ тамъ, спорѣдъ Ахмедъ Джемалъ, надъ Скеча за Кара-Агачъ. По тоя пѣтъ макаръ, че постоянно ставали съобщенията съ морето, но понеже вървялъ низъ планинска мѣстность, не билъ пригоденъ и билъ трудно-ходимъ.

г) Пѣтека на истокъ прѣзъ с. Беденъ за Чепеларска околия. Тоя пѣтъ можалъ да се защитава нѣколко врѣме (Ах. Джемалъ) при Беденъ срѣщу противника, идящъ отъ Пловдивъ, прѣзъ Чепеларе и Ладжа-Дере (Широка-Лѣка).

Отъ Дьовленъ, Неврокопския пѣтъ върви на севѣ-

ро-истокъ, минава с. с. *Михалково, Плитваръ, Осиково*, достига *Тжмржиз* по една твърдъ прѣсѣчена мѣстность и по пхтекиѣ къмъ Устино, Брѣстовица, Перушица, Дерменъ-Дере слиза въ Тракийската равнина.

2-о Драма—Дьовленъ—границата.

Тоя пхтъ, шосе безъ постилка, е започнатъ да се работи още прѣди 3—4 години и до сега, вѣроятно, е завършенъ или скоро ще бѣде завършенъ.

Отъ Драма единъ конски пхтъ прѣзъ селата Куюче, Краница, Микрушъ или прѣзъ Шейхе, Махледжикъ, Микрушъ минава за Джирновица, Борникъ и моста на рѣка Мѣста, Папасъ-Кюпрю. Нататъкъ, по басейна на р. Мождель-Дере, прѣзъ Чеча до с. Каинъ-Чалъ, отъ кждѣто пхтя се дѣли: единъ се въскача на хребета Каинъ-Чалъ и прѣзъ с. с. Налблии, Балабанъ и Грѣхотино пристига въ Дьовленъ, другъ прѣзъ една ниска сѣдловина върви за Иланджикъ и Кара-Булакъ и трети—за с. Чавдаръ, Иланджикъ, Кара-Булакъ.

Шосето минава, вѣроятно, прѣзъ Чавдаръ, Иланджикъ, Кара-Булакъ, Дьовленъ и спорѣдъ турскитѣ свѣдения щѣлъ билъ да бѣде 130 к. м., която дължина изглѣжда, че е твърдѣ много. Въобще, това ново шосе е твърдѣ важно и заслужава да се изучи въ най-голѣмитѣ му подробности.

Напрѣчни пхтища.

По своето положение Пиринската планинска система може да послужи като упора на дѣсния флангъ отъ Македонския операционенъ турски фронтъ и като щитъ на линията Сврѣ—Джумая. Въ такъвъ случай планинскитѣ сѣдловини на системата добиватъ извѣстно значение, а напрѣчнитѣ съобщения отъ долината на Струма, къмъ оная на Мѣста и обратно—сериозна важность.

1-о Джумая—Бистрица—Разлогъ.

Тая пхтека върви отъ Джумая на истокъ по долѣтъ на р. Бистрица, паралелно на границата и за 3 часа остига крайната махала на с. Бистрица, Дъбрава. По-

слѣ, тя върви още часъ по долѣтъ и почва да възлиза по склона на Исмайлица съ единъ труденъ подъомъ. Слѣдъ два часа, пхтеката възлиза на платото на Южно-Рилския контрфорсъ, върви още толкова и почва да се спуща къмъ с. Недобърдско, кждѣто пристига всичко за 8—10 ч. отъ Джумая. Тая пхтека, прѣди още да напустне долѣтъ, се разклонява на много посоки: къмъ чарковетѣ, къмъ Осеново, къмъ Влашкитѣ колиби, къмъ границата; а на платото на нѣкои мѣста даже се губи. Движението по нея трѣбва да става съ водачъ. До чарковетѣ тя е конски пхтъ съ каменливо платно, което прѣчи на движението; нататъкъ, тя е проста пхтека, по която може да върви товаренъ конь.

2-о Джумая—с. Градево—Прѣдѣлъ—Мехомия.

Отъ Джумая, пхтя върви низъ културна мѣстность съ единъ бавенъ подъомъ къмъ върхчето Попова-Глава, кждѣто достига за 3½ часа. Пхтя е добръ, подъома легкъ, освѣнъ при приближаване на върхѣтъ; при все това, до тукъ, въ случай на нужда, може да върви кола безъ затруднение. Нататъкъ, пхтя се спуща къмъ село Градево съ значителна стрѣмнина и съ едно платно изядено отъ водитѣ, по които причини кола невъзможно е да върви. Слѣдъ единъ часъ спускане, пхтя слиза до Градевската рѣка при Кара-Али ханъ, завива на истокъ и върви вече по тѣсния долъ на р. Валевица, обрасълъ въ гори. За 1½ ч пхтя достига аскерската кула Мързеница, а още 1 часъ и ханищата на Прѣдѣлската сѣдловина. До тукъ пхтя е невъзможенъ за кола, а нататъкъ до Разлогъ пхтуванието трае 2 часа и кола може да върви. Тоя пхтъ е естественъ конски—, работенъ—по-голѣмата частъ отъ съобщенията на Разлогъ съ България ставатъ по него, както и карание на стока отъ Джумая за Драма.

3-о Симитлийски-Чифликъ—Махала Поргошъ—върхъ Обѣсенникъ—за Прѣдѣла и Мехомия.

Отъ Чифлика пхтя върви по долината на Градевската рѣка, прѣди да пристигне с. Градево, завива на

юго-истокъ и почва да се въскача къмъ махалата Поргошъ, всичко за 2 часа. Нататъкъ, пътя вие по склоноветъ на Пиринъ, минава край върхчето Обѣсенникъ и се насочва по удобна мѣстность за Прѣдѣля и Мехомия. Тоя пътъ, отъ Обѣсенникъ нататъкъ, върви по проектираната посока Кръсна—Сѣнокосъ—Обѣсенникъ—Прѣдѣля—Мехомия, както ще стане дума малко по-долѣ. Важността му се състои въ това, че само по него може да мине кола отъ долината на Струма въ Джумайско за Разлогъ. По него прѣди 12 години сж. прѣкарали съ кола една жѣлѣзна каса и други материали отъ Сѣръ за Банско.

4-о. Шайтанъ-Кюпрю—с. Кръсна—с. Сѣнокосъ—Куманичъ—Соколо—Обѣсенникъ—Валевица—Прѣдѣля—гр. Мехомия.

Тоя пътъ е проектиранъ да се направи на шосе безъ постилка и до с. Сѣнокосъ още прѣди 2 години е довършенъ. До тукъ населението се сношава съ кола.

Отъ моста на Кръсненската рѣкичка, наричанъ Шайтанъ-Кюпрю, по който минава шосето Демиръ-Хисаръ—Джума-й-Баля се отдѣля полудовършеното шосе за Мехомия, като се издига още отъ началото съ единъ стрѣменъ подьомъ до терасата, кждѣто сж разположени Кръсненскитѣ селца и махали. Подьома трае повече отъ часъ, а до с. Кръсна пътя върви всичко $1\frac{1}{2}$ часъ. Нататъкъ шосето върви за Сѣнокосъ, като вие тукъ-тамъ за да избѣгне голѣмитѣ стрѣмнини и достига селото за $1\frac{1}{2}$ часъ. Послѣ пътя, не шосиранъ вече, продължава да вие край доловетѣ на терасата и за 1 часъ достига Сърбинскитѣ ханища. Отъ хановетѣ съ два сериозни подьома пътя за 1 часъ достига мѣстността Куманичъ, завива до върхчетата Соколо водоравно още за $\frac{1}{2}$ часъ и пристига до в. Обѣсенникъ, отъ кждѣто продължава за ханищата Прѣдѣль по склона на Пиринъ всичко за 2 часа.

Тоя пътъ се нарича винареки—, по него ставатъ зимно врѣме съобщенията на Разлогъ съ Мѣлникъ и Петричъ. Той е важенъ и въ военно отношение, защото върви къмъ твърдѣ важни командующи висоти—върхове, които могат да послужатъ при отбраната на Струмската

долина и безъ които защитата на Кръсненското устие става досущъ проблематична.

По него съ кола работятъ до Сѣнокосъ и отъ Обѣсенникъ до Разлогъ. По послѣдния участъкъ вървятъ кола за дърва, сѣно и пр.

Отъ Кръсна се отбива единъ пътъ за Влахи, който слѣдва по посоки, както ще видимъ по-долу.

Отъ *Арнаутската махала* (Сѣнокосъ) се отдѣля пътека, която води по долѣтъ на рѣкичката Злата за високата сѣдловина (примка) *Злата*, отъ кждѣто по единъ отъ притоцитѣ на Бѣла-Рѣка достига мѣстността Говедарника и в'едно съ пътеката Влахи—Ѣтипица върви за Мехомия. Тая пътека, както и слѣдующата могат да послужатъ за движение съ коне, първата полегко, и могат да насочатъ единъ отрядъ отъ Разлогъ да обходи първата отбрана на Кръсна.

5-о. Сали-Аговъ мостъ—Влахи за Разлогъ или за Спано-Поле—Мѣлникъ, или за Спано-Поле—Разлогъ.

Сали-Аговъ мостъ е кръстопътъ на Струмското шосе съ шосето Пехчево—моста, отъ кждѣто единъ конски пътъ по долината на р. Гьоргийца заминава за с. Влахи. Отъ послѣдното село пътя прѣсича хребета *Бабитъ* и слиза по склона на Невче за р. Гьоргийца. Нататъкъ, пътя върви нѣколко врѣме по рѣката и се раздѣля на двѣ:

1) Единия заминава край *Старитъ-Чаркове*, издига се до искусственната вада *Хаджи-Димитръ* по *Градари*, достига до езерата на Гьоргийския върхъ *Мурадъ-Върхъ* и край Бѣлата-Карпа излиза на *Спано-Поле*, отъ кждѣто може да се замине за Мѣлникъ или за Разлогъ. Тая пътека може да се минава и съ коне.

2) Другия върви по дѣсния притокъ на р. Гьоргийца, който иде отъ долѣтъ при Елъ-Тепе, и подъ *Датковъ-Върхъ* се раздѣля:

а) единъ върви по рѣката до езерата подъ Елъ-Тепъ, прѣскача примката на югъ отъ *Елъ-Тепе* и се спуща къмъ Разлогъ;

б) другъ се покача къмъ сѣдлото *Витиница* и се спуща по *Бѣла-Рѣка* за *Мехомия*. Съ малки поправки на стотина крачки подъ самата примка възможенъ за коне.

в) и трети се покача право на севѣръ за хребета *Невча* и прѣзъ мѣстата *Кешинг-Мандра*, *Неврозумъ* прѣскача примката *Злата* и слиза по *Бѣла рѣка* за прѣдидущата пжтека.

Всички тия пжтеки могатъ да се използватъ и за движение съ коне. Нѣкои отъ тѣхъ ще иматъ нужда отъ слаби поправки. Тия посоки сѣ важни, защото отъ *Разлогъ* съ малки отряди помагатъ да се обхожда и обхваща всѣка защита въ *Крѣсенско*.

6-о. Гр. *Мѣлникъ*—с. *Роженъ*—*Петрова-Църква*—с. *Лопово*—*Старо-Лопово*—*Тритѣ-Рѣки*—*Демиръ-Кания*—*Палазъ-Гьолъ*—*Стара-Манастирска-Мандра*—с. *Добриница*.

Отъ пжтя *Мѣлникъ*—Г.-*Спанчово* при с. *Роженъ*, което стои на единъ часъ далечъ отъ градътъ, се отдѣля конски пжтъ, който покрай чешмата *Петрова-Церква* минава 1 к.м. на западъ отъ влашкитѣ колиби *Лопово* и достига сѣдловината *Демиръ-Анъ*, кждѣто е било *Старо-Лопово*. Пжтя има постояненъ подъомъ, до сѣдловината, трае $4\frac{1}{2}$ часа и върви, прѣимуществено, низъ гористи мѣста. Влашкитѣ колиби се населяватъ само лѣтъ. Отъ *Демиръ-Анъ* пжтя легко слиза за $\frac{1}{2}$ часъ до *Тритѣ-Рѣки*, притоци на *Пиринска-Бистрица*. Нататѣкъ, върви по долътъ между *Тритѣ-Върха* и *Дебелия-Ридъ*, като достига за $2\frac{1}{2}$ часа високото сѣдло *Демиръ-Кания*, отъ кждѣто слиза по единъ каменакъ къмъ *Попово-Езеро* за 1 часъ. После, минава още край двѣ езера, прѣскача р. *Ретиже* на лѣвия брѣгъ, достига мѣстото *Говедарника* за 1 часъ и върви по терасообразния хълмистъ склонъ на *Пиринъ* за *Добриница* още $4\frac{1}{2}$ часа.

Този пжтъ е проходимъ; само около *Демиръ-Кания* пжтуванието е трудно. По него сѣ вървяли по рано, пжкъ и сега вървятъ, кираджии съ коне съ вино по 80 оки товаръ. Той работи отъ 20 юний до октомврий. Отъ него подъ в. *Мангъръ* се дѣли пжтека, която изначало е доста

— лоша и която върви за с. *Крѣменъ*, като достига джадето *Неврокопъ*—*Мехомия* при мѣстността *Арами-Бунаръ*. По послѣдната пжтека возятъ дървета на влакъ съ волове и е доста работна.

7-о. *Мѣлникъ*—с. *Сушица*—с. *Шатрово*—*Еленъ-Върхъ*—*Аи-Колакъ*—*Бѣговица*—*Мочоро*—*Мозговица*—*Мозговичка-Мандра*—*Чаиро*—*Прѣвалъ*—*Глазна*—с. *Банско*.

До с. *Шатрово* пжтя е селски и върви по билото на хребета, идящъ отъ *Еленъ-Върхъ*, като минава низъ почти голи работни пространства за 3 часа. Нататѣкъ, той доста стрѣмно се издига по склона на *Сухия-Върхъ*, минава примката *Еленъ*, спуща се по склона на хребета *Катаро* и достига *Аи-Колакъ*, кждѣто се съединява съ *Бождовския* пжтъ. Послѣдния иде отъ с. *Бождово*, минава край *Пиляфа* и е тоже добъръ.

Отъ *Аи-Колакъ* пжтя се спуща на *Крива-Рѣка*, после достига р. *Бѣговица*, прѣскача рида *Мочоро* и достига чарка *Мозговица*, изгоренъ отъ турцитѣ. Тукъ пжтя е добъръ и сериозни подъоми липсватъ. Нататѣкъ, той минава сѣдловината *Чаиро* и почва да се издига къмъ *Прѣвало*, отъ кждѣто прѣвалява за р. *Глазна*, всичко за 3 часа. После пжтя върви край р. *Глазна* и за 5 часа достига въ *Разлогъ*.

Тоя пжтъ (*Мѣлникъ-Банско*) трае около 15 часа и е по-добъръ, и по-работенъ отъ прѣдидущия.

8-о. *Куле-Чифликъ*—*Катуница*—Г.-*Спанчово*—по хребета *Кобила*—сѣдлото *Бабата*—*Палазъ-Чаиръ*—*Неврокопъ*.

До с. Г.-*Спанчово* пжтя върви въ страни отъ дѣсния брѣгъ на р. *Бистрица*; до тукъ населението пжтува съ кола; той е добъръ и бавно се повдига. Нататѣкъ, пжтя минава на лѣвия брѣгъ на р. *Бистрица* и слѣдъ единъ сериозенъ подъомъ възлиза на билото и по склона на хребета *Кобила*, идящъ отъ върхъ *Добро-Поле*, като достига сѣдловината *Бабата* за $3\frac{1}{2}$ часа. До тукъ, на едно протяжение отъ 30 к.м., пжтя се издига всичко 1000 м. въ височина, като се държи все паралелно на рѣкитѣ.

Отъ Бабата пътя върви 4 к. м. по широката тераса. Папазъ-Чаиръ, достига влажикитъ колиби, спуща се бавно до с. Ючъ-Дорукъ и по едно дефиле слиза въ Неврокопъ всичко за $3\frac{1}{2}$ часа, като се снишава 600 м. въ височина.

Отъ Папазъ-Чаиръ за Неврокопъ, собствено, слизатъ три пътища: 1) Папазъ-Чаиръ—Юрчукитъ Колиби—Довъ-Чифликъ—Неврокопъ 2) Папазъ-Чаиръ—Срѣдня-Чифликъ—Неврокопъ и 3) описания.

По тоя пътъ ставатъ съобщенията отъ Петричко и Мѣлничко за Неврокопъ. Той е конски и удобенъ за движение. Кола биха могли да минатъ по него само слѣдъ сериозни поправки и въ такъвъ случай неговата важность би се увеличила двойно, тъй като ще се яви, като продължение на вътрѣшния стратегически пътъ Щипъ—Струмица—Неврокопъ—границата.

9-о. Куле-Чифликъ—Катуница—Калиманци—Голешеве—Парилъ—Гайганиново—Лялово—Копривленъ.

Отъ Куле-Чифликъ до с. Катунци пътя върви, както се каза по-горѣ, низъ работни мѣстности далечно отъ р. Пиринска-Бистрица. При послѣдното село завива на истокъ, прѣскача рѣката въ бродъ и при тига въ с. Калиманци всичко за 3 часа. До тукъ е възможно пътуването съ кола. Нататъкъ, настава конски пътъ, който върви край Голешевската рѣчица, която скоро напуца и по склона на Сухия-Ридъ съ лежки подьоми достига каменния мостъ надъ Голешеве. После минава по моста и достига въ с. Голешеве, всичко още за $2\frac{1}{2}$ ч. Отъ тукъ пътя съ постепененъ подьомъ върви по лѣвия брѣгъ на рѣката, наричана вече Суха-Рѣка, по склоноветъ на Али-Ботушъ и за $2\frac{1}{2}$ часа достига примката Парилъ (около 1000 м. абс. в.). Прѣди да пристигне сѣдловината, една пътека се отбива при мѣстността Нѣвцитъ за Тешово—Мосомица—Неврокопъ.

Отъ Примката пътя слиза за 1 часъ въ с. Парилъ, по единъ каменливъ грунтъ и по една открита мѣстность. Отъ селото излизатъ конски пътища за Тешово, за Ловча, за чешмитъ Челиковица на сѣреко-неврокопското джаде и за с. Гайганиново, а отъ тамъ за ханицата на сѣщото джаде.

Клона *Пъвецитъ* — Тешово — Мосомица — Неврокопъ за $\frac{1}{2}$ часъ прѣскача сѣвѣрно друга сѣдловина, слиза за 1 часъ въ с. Тешово, върви водоравно по склона на Моторочкитъ върхове, прѣскача нѣколко рѣчици на дървенъ и камененъ мостове и слѣдъ единъ сериозенъ подьомъ спуща се въ долътъ на Мосомишката рѣка, като пристига въ с. Мосомица за 3 ч. а. Нататъкъ, по склона на върхъ Тепе и по полето пътя за единъ часъ стига въ Неврокопъ.

10-о. Демиръ-Хисаръ—Крушово—Кара-Кьой и нататъкъ по Сѣрското джаде.

Тоя пътъ върви по долътъ на р. Бѣлица, който въ источната си половина прѣдставлява една котловина. Изначало, той се подига въ продължение на 1 часъ, до като достигне каменния мостъ на Двѣтъ-Скали, по единъ твърдъ лошъ грунтъ. Нататъкъ, той слѣдва край лѣвия брѣгъ на рѣката Бѣлица до Юрчуката воденица, подъ с. Цървица. Скоро пътя минава по старъ камененъ мостъ на дѣсния брѣгъ на рѣката и по-лекоходимъ пристига въ Крушово, всичко за около $4\frac{1}{2}$ часа.

Отъ Крушово пътя почва да се подига по склона на Али-Ботушъ и хребета Дрисла, минава край чешмитъ Акъ-Бунаръ и за $2\frac{1}{2}$ часа достига сѣдловината Бѣлъ-Прѣсѣкъ, отъ кждѣто слиза за Кара-Кьой по Сѣрското джаде.

Отъ Крушовската котловина вървятъ много пътеки по всички страни, главно къмъ билото на Али-Ботушъ и Сенгелската планина. Една отъ тѣхъ минава подъ Царевъ-Върхъ, върви за Св. Петръ и прѣзъ Моторочкитъ колиби слиза въ Ючъ-Дорукъ и въ Неврокопъ.

Посокитъ Неврокопъ—Демиръ-Хисаръ прѣдставляватъ важность, защото по тѣхъ би могли да се обхождатъ и обхваща Рупелската отбранителна линия.

11-о. Желѣзо-пътна линия Солунъ—Демиръ-Хисаръ—Стръ—Драма—Букъ—Деде-Агачъ.

Отъ Солунъ желѣзницата минава прѣзъ Кукушката и Дойранската кази, прѣвземава низката сѣдловина Дова-Тепе, върви прѣзъ Поройската нахия и пристига на же-

лѣзния мостъ на Струма, въ исхода на Рупелското де-филе. Нататъкъ, тя върви низъ Сѣрското поле, минава не далечъ отъ Сѣръ, продължава още по полето, завива на истокъ, завлиза по долината на Драматика, промушва четири тунела подъ Алистратикъ и излиза на Драмското поле. Послѣ, минава подъ Драма, почва да се покача по хълмиститѣ отроги на Бозъ-Дагъ, достига селото Берчица и начева да прѣвалява къмъ Мѣста до ст. Букъ. Нататъкъ, върви по лѣвия брѣгъ на Мѣста, промушва се прѣзъ петнадесетъ тунела, минава край с. Окджиларъ и завива за Скеча и нататъкъ до Деде-Агачъ.

Въобще, по цѣлата линия има: 1388 желѣзни мостове и мостчета съ обща дължина 4946 метра; 35 тунела съ обща дължина 5658 метра.

Тая линия е правена отъ иностранна компания, сунсидирана отъ турското правителство съ 15,500 л. на километръ, които прѣди двѣ години били намалени на 10,931 л. Нейний срокъ ще трае 99 години, начиная отъ 1310 (сега е 1322) г. Основний капиталъ на дружеството билъ 15 милиона лева. Дължината ѝ отъ Солунъ до Деде-Агачъ е 444 к. м., а съ военнитѣ желѣзници при Кара-Суле—Деде-Агачъ и Бадома—Деде-Агачъ 500 к. м. и 589 метра

Дружеството располага съ подвиженъ материялъ: 29 машини, 81 пѣтнически вагони, 20 фургоны, 708 товарни вагони. Пѣтнически тренове вървятъ всѣки день. Прями тренове за Цариградъ вървятъ въ Понедѣлникъ, Срѣда, Петъкъ, а пристигатъ въ Солунъ въ Вторникъ, Четвъртъкъ и Сбота. Смѣсени тренове вървятъ до Деде-Агачъ три пѣти въ седмицата и толкова пристигатъ въ Солунъ.

Тукъ слѣдватъ разстоянията отъ Солунъ до станциитѣ съ обозначение разряда на послѣднитѣ:

Солунъ — 39 к. м.; Саламаново, 4; — 43 до Сари-Гьоль, 3; — 63 до Крундирци, 3; — 72 до Дойранъ, 3; — 84 до Акхиджалий, 4; — 98 до Порой, 4; — 121 до Хаджи-Бейликъ, 4; — 131 до Демиръ-Хисаръ, 3; — 147 до Просеникъ, 3; — 163 до Стръ, 2; — 186 до Порна,

4; — 207 до Анджиста, 4; — 220 до Отелигосъ, 4; — 223 до Драма, 2; — 248 до Нусретли, 4; — 270 до Букъ, 4; — 284 до Ъни-Кьой, 4; — 314 до Окжиларъ, 4; — 328 до Скеча, 3; — 344 до Кжзълджа-Кьой, 4; — 320 до Нарли-Кьой, 4; — 375 до Гюмюджика, 3; — 392 до Демиръ-Бейли, 4; — 406 до Кюсе-Мезидъ, 4; — 443 до Хърка-Кьой, 4; — 445 до Бадома, 4; — 373, до Фереджикъ, 3; — 444 до Деде-Агачъ, 2; — 841 до Цариградъ.

Тая желѣзница има важно военно значение; тя свързва Тракийския съ Македонския военни театри и като напрѣченъ пѣтъ твърдѣ много ще облегчи прѣмѣстване на войскитѣ за най-рѣшителния пунктъ и моментъ.

12-о! Сѣръ—Алистратикъ—Драма—Букъ.

Отъ Сѣръ едно полушосе, единъ полу-естественъ коларски пѣтъ върви на истокъ по скловетѣ на Сѣрския Бозъ-Дагъ и по долината на Драматика достига Драмското поле и гр. Драма. Отъ Сѣръ прѣзъ с. Сармусакли до с. Порна пѣтъ прѣдставлява добро шосе, а нататъкъ прѣзъ с. Ряхово до ханницата при Акджиста почти полуразвалено. Послѣ вече на-става пакъ добро шосе, което възлиза къмъ с. Алистратикъ, върви по хълмиста мѣстность, достига моста Шештакъ на р. Панега и по Драмското вълнисто поле пристига въ Драма. Пѣтъ има протяжение до тукъ около 62 к. м. и трае 12 часа. Това шосе прѣди нѣколко години е било поправяно, а отъ тогава насамъ малко се е поддържало; та често по-роитѣ отъ Бозъ-Дагъ сж го разваляли като го правятъ трудно-проходимъ съ кола.

Освѣнъ шосето, отъ Сѣръ за Драма върви и другъ пѣтъ, прѣимущественно, конски.

Отъ Драма нататъкъ, пѣтъ минава като коларски до с. Нусретли по южнитѣ хълмове на Бозъ-Дагъ, послѣ достига с. Берчица и се спуска къмъ с. Букъ като кон-ски пѣтъ. Тоя пѣтъ върви повечето врѣме паралелно на желѣзницата и трае около 45 к. м.

18-о. Орфано—Правица—Кавала—Сарж-Шабанъ.

Отъ Орфано нѣколко конски пѣтеки, легки за движение, вървятъ прѣимущественно по бассейна на Илджадере за Правица, като достигатъ въ града срѣдно за 10 часа. Нататѣкъ единъ коларски пѣтъ върви край Правинското блато, застига с. Вапилакъ и не слѣдъ много се съединява съ шосето Драма—Кавала, като върви за послѣдния градъ. Пѣтя Правица—Кавала трае 3 часа около 16 к. м.

Отъ Кавала нататѣкъ, едно добро шосе върви по крайбрѣжието и склона на послѣднитѣ отроги на Бозъ-Дагъ, постѣ по Сарж-Шабанската нисменна равнина, достига с. Сарж-Шабанъ, скоро минава р. Мѣста на здравъ дървенъ мостъ и се насочва за гр. Скеча.

Разстоянието Кавала—Сарж-Шабанъ е около 28 к.м., а до моста 34—.

Приложение:

ТАБЛИЦА

за разстоянията между казалийскитѣ и нахійскитѣ центрове въ Сърския и Драмския санджаки, въ часове. (Солунско салнаме 1903 год.).

Населени мѣста	Сарж-Шабанъ	Кавала	Лефтера	Правица	Белинъ	Просѣченъ	Драма	Залихово (Залихово)	Неврокопъ	Разлогъ	Джума-Горна	Мѣлишъ	Петричъ	Порой	Демиръ-Хисаръ	Нигрита	Съръ
Съръ	24	17	14	11	24	18	12	4	16	28	30	10	10	11	4	6	—
Нигрита (Сърска каза)	30	23	20	17	20	18	17	8	22	34	36	16	16	10	8	—	—
Демиръ-Хисаръ	28	21	18	15	28	17	16	8	14	26	26	6	6	7	—	—	—
Порой (Д.-Хис. каза)	35	28	25	22	35	24	23	15	21	33	25	14	10	—	—	—	—
Петричъ	34	27	24	21	34	23	22	14	15	25	16	4	—	—	—	—	—
Мѣлишъ	34	27	24	21	37	22	24	14	9	22	14	—	—	—	—	—	—
Джума-й-Бали	54	47	44	41	38	33	32	34	20	8	—	—	—	—	—	—	—
Разлогъ	40	34	38	38	34	25	28	48	12	—	—	—	—	—	—	—	—
Неврокопъ	28	22	25	22	18	13	16	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Залихово (Залих. каза)	18	13	7	9	20	7	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Драма	12	6	9	6	12	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Просѣченъ (Драм.каза)	15	9	12	9	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Белинъ (Чечъ нахия)	18	18	21	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Правица	7	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Лефтера (нах. въ Прав.)	12	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Кавала	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Сарж-Шабанъ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

ЧАСТЬ ВТОРА.

Тактически етюдъ

върху борбата на турцитѣ съ възетанницитѣ.

Глава I.

Дислокация на турския аскеръ въ пространството между р. р. Струма и Мѣста.

„.... Что касается до маневра, связаннаго съ переходомъ отъ приготовленій къ дѣйствіямъ, то онъ всецѣло уничтожился невозможностью быстрого сосредоточенія, потому что не только войска, которые можно было прѣдназначить для его выполненія, были разбросаны на безконечно большомъ числѣ пунктовъ, но еще надо было съ остревѣніемъ бороться за то, чтобы вырвать эти войска изъ тѣхъ мѣстъ, гдѣ они находились при объявленіи войны; едва только ихъ хотѣли взять изъ пунктовъ размѣщенія, какъ тотчасъ же начинались самыя раздражительныя вопли перепуганнаго населенія; вопли эти поднимались къ небу и падали на землю тысячами петицій, слезно умолявшихъ не обнажать отъ войскъ того или другого пункта; „мюте-сарифы“, „каймакамы“, и въ особенности „мюдиры“, были тактиками этихъ частныхъ районовъ... И эти мюте-сарифы, каймакамы и мюдиры, жѣлаясь въ планы военныхъ операцій, въ большинствѣ случаевъ достигали того, что такой-то отрядъ оставался прикованнымъ къ данной мѣстности, такой-то баталіонъ оставался пришитымъ къ пункту своего расположенія, — и у главнокомандующаго отнималось все то, что онъ могъ бы употребить съ большою пользою при сосредоточеніи.“ 30 стр.

„Раздробленіе войскъ; разбросанность ихъ являлись настоящей бацilloй будущаго пораженія, и эта система раздѣленія силъ продолжалась до конца. Вотъ почему мы были разбиты по частямъ и по кусочкамъ! Въ эту войну, какъ и всегда впрочемъ, мы были заражены неисправимою маніей раздѣленія на отряды“. Стр. 27.

„Упущенные благоприятные случаи...“
Стратегическо-тактическій этюдъ Руско-Турецкой кампаній 1877—78 год. Генералъ Иззетъ Фуадъ Паша.

Слѣдъ руско-турската война духътъ у турцитѣ бѣше низко падналъ. Отчаяніето, което владѣеше муслюманскитѣ маси и управляющитѣ крѣгове бѣше толкова голѣмо щото не можеше да се прикрива отъ раитѣ, които много часове

бѣха вече прѣкаралѣ въ дѣтински бленове за свободата. Изникнаха тогазъ въ областъта, която описахме, рѣдица славни войводи, които съ едри дружини комити върлуваха по планинитѣ, живѣха по селата и гоняха аскера, обезумелъ отъ войната. Пиринъ бѣше царство на комититѣ и често голѣми райони въ неговитѣ недра прѣдставляваха цѣла автономия. Обаче, скоро турцитѣ се свързеха морално, схванаха положението и съ усиленѣ части пристъпиха къмъ тиранизиране възбудения духъ у раята. Устроиша се тукъ тамъ по селата казарми, установиха се отдѣлни бюлѳуци и табури, даде се обща амнистия и полегка, полегка намаляха дружинитѣ, които веселяха Пиринъ. Едни се прѣдадоха на мирни занятия, други се изсѣлиха въ България, а трети се изродиха въ обикновени арамии, врѣдни вече за българщината. Турцитѣ насочиха всичкитѣ си усилия да убиятъ духътъ у българския народъ. Прѣтушитѣ села на областъта, които даваха първитѣ борби за вѣрата и отечеството и въ които българското слово не бѣше никогажъ забравено въ свѣщенния олтаръ, скоро паднаха подъ двойния ударъ на турско-грѣцкия тероръ. Притисната, раята се пристори, че спи, за да се събуди още съ по голѣма сила, още съ по голѣма жизненностъ прѣвъ послѣднитѣ блискоизтекли години.

Велика е волята на българската раса, разположена къмъ мъдростъта чрѣвъ уроцитѣ на злочестината и чрѣвъ простотата на своитѣ нрави, силна е привързаностъта ѣ къмъ почвата на свѣщеннитѣ прадѣди, голѣмо е търпението ѣ, но още по-мощаще е бавното ѣ въздигане, което е удивително за единъ народъ, така много потисканъ отъ двойното фанариотско и мюсюлманско иго.

По единъ вселенъ страхъ отъ миналото, отъ който и чрѣвъ грѣцко-турската войта не можаха да се очистатъ, Турцитѣ, по силата на една османска военна недѣгавостъ, така блѣскаво илюстрирана отъ Изветъ Фуадъ Паша, когато пакъ прѣди десетина години забѣлязаха психическото брожение у българския народъ въ империята си, почнаха все повече и повече да ограждатъ съ аскеръ планинитѣ

въ Македония въобще, и Пиринъ въ частностъ. И днесъ вече, нѣма кѣтъче, смѣло може да се каже, надъ което да не кисне османския войникъ на шрекъ. Обаче, разхвърленъ на дребни частици, аскера ее оказа немощенъ прѣдъ възстанническитѣ байраци, които зимѣ и лѣтѣ се развѣватъ въ недрата на македонскитѣ висоти. Распрѣснатъ на безчисленно множество пунктове, аскера бѣше слабъ на всѣко дадено мѣсто. Отъ тукъ и честитѣ жестоки поражения, които той прѣтърпя, или многобройнитѣ прѣдизвикателства, които той се приструваше, че не вижда. Можемъ ли иначе да тълкуваме фактитѣ, като гледаме какъ аскера сѣди по селата, проходите, сѣдловитѣ, мандритѣ желѣзницитѣ, мостоветѣ и пр. и пакъ възстанничитѣ, сравнително малочисленни, се борятъ, спиратъ съобщенията, даже нападатъ войската въ селата и правятъ фуражировки низъ схшитѣ пунктове, въ които и аскера квартирува. . . ? — Очевидно, разпрѣдѣлението на войската не почива на единъ солиденъ планъ, съобщенията не ставатъ съ всичката леснина на модернитѣ изобретения, безъ да говоря за чисто моралнитѣ причини, както ше видимъ по-нататкъ.

За запазване желѣзопѣтнитѣ съобщения турцитѣ сѣ принудени да разпрѣснатъ голѣмо количество войници по линиитѣ и мостоветѣ. Ако вѣрваме на в. Серветъ*) само въ Сѣрския и Драмския санджаки за едно най-скоро врѣме ще бѣдатъ устроени, ако до сега не сѣ направени, повече отъ 70 бараки**) за по 10—40 войника, което съставлява едно количество войска не по малко отъ 1500 д. и не повече отъ 2100, при едно разстояние 134 к. м. желѣзопѣтна линия, отъ Поройската нахия до р. Мѣста. До сега желѣзницата, въ пространството между Струма и Мѣста, се е називала приблизително пакъ отъ такъво количество аскеръ, кога повече, кога по-малко, съобразно врѣмето и състоянието на духоветѣ. Както по-рано така

*) № 1985, 26 януарий 1904 година.

**) Въ солунския санджакъ ще бѣдатъ устроени 128 бараки. В. Серветъ сѣций брой.

и сега (спорѣдъ в. Серветъ) мѣстата за аскерекитѣ команди сѣ били избирани отъ военнитѣ власти, обикновено, въ станциитѣ, селата, до мостоветѣ, тунелитѣ и на всички що-годѣ опасни мѣста сѣ единъ разсчотъ, така щото патрулитѣ да могатъ непрѣкъснато да циркулиратъ по цѣлата линия. По-рано расположението на тия команди бѣше на палатки, на квартири по селата и станциитѣ и въ малки казарми, каквито има при по-големитѣ мостове, а за напрѣдъ, както се вижда отъ казаното по-горѣ, — на бараки (колиби), приведени къмъ отбрана, както ще се изложи по-нататѣкъ. Съ една рѣчь, желѣзопѣтнитѣ сношения се пазятъ съ усилено старание и сѣ голѣмо количество войска. Въ морално отношение тия усиленіи мѣрки довеждатъ до тоя психологически резултатъ, че аскера почва да мисли какво комититѣ сѣ вѣздесѣщи и всемогѣщи т. е. къмъ прѣувеличаваніе стойността на възстаниитѣ, което често крайно врѣдно вѣдържа всѣка по-смѣла инициатива, макаръ, че опасността не е така голѣма, както си я прѣдставляватъ турцитѣ. Тукъ играе роля могѣществото на въображението, въ което чловѣкъ при борбата на всѣка кричка непоколебимо се убѣждава. *Да се ползуваме отъ въображението, безъ съмнѣние това ще трѣбва да съставлява отличителната черта на нашата национална тактика на война, особено, противъ турцитѣ.*

Не по-малко усиленіи сѣ и мѣрките за безопасността на обикновеннитѣ пѣтища. Въ всичкитѣ дефилета, по мостоветѣ, главно, по-големитѣ при ханищата и на всички опасни за пѣтувание мѣста турцитѣ отдавна още сѣ принудени да държатъ дребни гарнизони отъ 20—50 души. Тия мѣрки, ако въ арабийскитѣ врѣмена се оправдаваха, днесъ въ по-големата си частъ сѣ неумѣстни, защото комититѣ сѣвсѣмъ рѣдко слизатъ и върватъ по голѣмитѣ пѣтища. По-рано охраната на пѣтищата се възлагаше на жандармерията, която, както видяхме въ първата частъ на настоящия трудъ, само въ двата санджака (Сѣрекия и Драмския) възлиза на почетното число 461

члѣни, 132 конни стражари, при 39 офицери, съставляващи въ организационно отношение 2 дружини и 1 ескадронъ.

Съставена отъ твърдѣ много етнически разнородни елементи, Турция не можеше и не може никогашъ да избѣгне непоносимия товаръ на разпрѣснатитѣ си, сравнително, многобройни въоръжени сили. Тукъ се крие, между прочемъ главното, бѣдствие за турската империя и това ще е същественната причина за да рухне тая военна държава, крѣпена на плѣщитѣ само на единъ 11—12 милионенъ народъ, истощенъ вече отъ войнитѣ. Въ пространството между Струма и Мѣста, обикновено, квартируватъ и дислокиратъ: 1 дивизия низамъ (дѣйствующа), 1 дружина стрѣлкова, 1 бригада редиѣ (резервна) и 1 дивизия иляве, всички отъ 3-ия корпусъ. Дѣйствующата дивизия се състои отъ: Сѣрска (22) и Джумайска (33) бригади по два полка (41, 42, 65 и 66); щабоветѣ на полковетѣ сѣ въ Сѣръ, Джумая и Неврокопъ; 66-и полкъ е разпрѣснатъ по дружинно въ Неврокопъ, Тѣмрѣли, Дѣвленъ и Разлогъ; разпрѣснати сѣ така сѣщо и другитѣ полкове, както ще видимъ по-нататѣкъ. Щаба на редивската бригада се намира въ Сѣресъ; слабитѣ кадри на нейнитѣ батальони, както и вещевитѣ и орѣженнитѣ складове сѣ разпрѣснати по главнитѣ градове, както се забѣлява въ първата частъ. Сѣрската дивизия иляве се състои отъ още по-слаби кадри, които прѣвъ врѣме на възстанията 902 и 903 години бѣха мобилизирани; 1-ата ѣ бригада, сѣрската, брой: 1-я Сѣрски полкъ (1 и 2 Сѣрски, 3 и 4 Мѣлнички дружини); 2-я Авретъ-Хисарски полкъ (1, 2 и 3 Кукушки дружини и 4 Сѣрска); 2-а бригада иляве: 1-и Драмски полкъ (1 и 2 Драмски и 3 и 4 Кавалски дружини); 2-и Неврокопски полкъ (1, 2 и 3 Неврокопски дружини и 4 Драмска). Сѣрската иляве дивизия брой и 1 Сѣрски иляве ескадронъ, вѣроятно комплектуванъ отъ демиръ-хисарскитѣ и поройскитѣ черкези. Дѣйствующа кавалерия — 13 коненъ полкъ — квартируваше въ гр. Демиръ-Хисаръ, но се е прѣмѣстилъ въ Петричъ.

Въ зависимостъ отъ душевното състояние на раята и дѣйствиата на четитѣ, количеството на войницитѣ е бивало кога повече, кога по-малко. За потушване на възстанията бѣха мобилизирани повече отъ баталионитѣ на Сѣрската иляве дивизия и редивска бригада, които дѣйствуваха въ Джумайско, Петричко и по Пиринъ; трѣбва да забѣлѣжа веднага, че иляветата сж най-недисциплинираниѣ и най-злѣ обученитѣ турски войски, които просто прѣдставляватъ наплачъ неразбрана. А за подѣржане рѣдѣтъ, за прѣдотвратяване на бунтове и за осуетяване агитациитѣ на четитѣ огромната частъ отъ дѣйствующитѣ войници сж разположени и разпрѣснати на множество мѣста, както слѣдва по-долѣ.

Деветъ дружинни командири сж заети и упълномощени съ своитѣ баталиони да противодѣйствуватъ на евентуалнитѣ вълнения и да съкрушатъ четнишкото движение. Щабоветѣ на тия дружини се намиратъ въ Сѣръ, Мѣлникъ, Ощава-Крупникъ, Джумая, Мехомия, Неврокопъ, Старчища, Горно-Броди и Драма. Дружинитѣ испращатъ на постоянно или дълговрѣменно квартируване взводове, полуроти и цѣли роти по селата, важнитѣ възстанически посоки, по мандритѣ и пр. и пр. Всѣка една дружина охранява или се расплага въ единъ районъ, приблизително така: Сѣрската — пази южнитѣ склонове на Бозъ-Дага и Шарлията; Мѣлничката — мѣлничкия циркообразенъ амфитеатръ; Ощавската — Крѣсенската тераса; Джумайската — южнитѣ поли на Рила; Мехомийската — южнитѣ поли на Рила и источнитѣ на Пиринъ; Неврокопската — источнитѣ склонове на Пиринъ и западнитѣ Родопи до Доспатъ; Старчишката — Черна-Гора, Стѣргачъ и севѣрнитѣ склонове на Сѣрския и Драмския Бозъ-Дагъ; Горно-Бродската — Али-Ботушъ, Черна-Гора и севѣрнитѣ склонове на Шарлията и Бозъ-Дага; Драмската — южнитѣ расклонения на Бозъ-Дагъ и севѣрнитѣ на Кушиница и пр.

Като изхвърлимъ главнитѣ гарнизони Сѣръ, Демир-Хисаръ, Мѣлникъ, Джумая, Мехомия, Неврокопъ, Драма, които сж броели въ разни врѣмена разни количества

войска отъ частитѣ, които по-рано изброихме, аскеръ прѣвъзъ 903 година е имало:

Въ село Цѣрово 20 д., с. Бистрица 80 д., с. Ситлийски чифликъ 30 д., с. Осеново 40—100 д., мѣстность Кара-Алия 30 д., с. Градево 100 д., м. Обѣсенникъ 30 д., м. Попова-Глава 40 д., м. Капатникъ 60 д., Стърбински ханове 30 д., с. Стърбиново 40 д., с. Сѣнокость 50 д., с. Крѣсна 50 д., с. Ощава 40—100 д., с. Мечкулъ 40 д., с. Влахи 40 д., м. Клѣтище 30 д., м. Грънчарската скала 40 д., с. Градешница 30 д., с. Крупникъ 100—150 д., с. Плоски 100 д., с. Цалимето 50 д., с. Бождово 200 д., с. Шатрово 60 д., с. Спанчово 50 д., с. Храсна 100 д., с. Петрово 80 д., с. Мари-Костено 60 д., с. Ходжовъ-чифликъ 40 д., с. Райковци 30 д., с. Кула-чифликъ 100—200 д., м. Демиръ-Капия 40 д., с. Лопово 50—100 д., м. Сухи-Ридъ при с. Голешево 50 д., с. Горно-Броди 200—300 д., с. Крушево 100—150 д., с. Севгелово 60 д., с. Савякъ 30 д., Шарлията 100—150 д., с. Орѣхово 60 д., мѣнастира Св. Иванъ 40 д., с. Зърново 30 д., с. Волакъ 20 д., с. Гюреджикъ 80 д., с. Карлуково 50 д., с. Просѣченъ 100 д., с. Плѣвня 30 д., с. Скрижево 50 д., с. Въземъ 20 д., с. Старчища 200—300 д., с. Кара-Кьой 50 д., с. Търлисъ 40 д., с. Гайтаниново 60 д., с. Парилъ 30 д., с. Тешово 50—100 д., Папавъ-Чаиръ 100 д., с. Лажница 20 д., с. Корница 20 д., с. Обидимъ 80—100 д., с. Банско 100 д., м. Прѣдѣля 60 д., с. Якоруда рота, м. Ай-Гидикъ 100 д., м. Узуница 40 д., м. Семково 100 д., м. Бранище 40 д., м. Торица 20 д., м. Мочоро (Якорудско) 15 д., Аврамово 150—200 д., Крушово 100—150 д. и др. По лѣвния брѣгъ на Мѣста срѣщу Неврокопъ е имало въ с. Скребатно 50, с. Ковачевци 60, с. Осиково 30, с. Гърмене 30, с. Илипова 20 д. врѣменно.

Тукъ не влизатъ постоветѣ по границата отъ с. Бараково до Добро-поле, войскитѣ по желѣзницитѣ, по мостовѣтъ и по дефилетата, както и по мѣстността на

югъ отъ линията Солунъ — Деде Агачъ. Часть отъ горѣ-изброениѣ малки гарнизони сж постоянни, часть врѣ-мени или само прѣзъ лѣтния сезонъ. Трѣбва да забѣ-лѣжа, че освѣнѣ тѣхъ въ размирни и сериозни врѣмена сж се установявали взводове или полуроти и по други важни планински пунктове или въ нѣкои немирни села.

Малка часть отъ тия гарнизони се помѣщаватъ въ каменни казарми, други въ врѣменни бараки, често бли-дировани, трети по палатки и болшинство по кварти-ри низъ селата. Живота на тия дребни войски, тѣй ши-роко разхвърлени, е много тихъ; болшинството отъ тѣхъ, било поради своята задача, било поради своята малочи-сленность, е чудно почитателно спрямо мирното население. Войниците учение не правятъ. Тѣ се пазятъ съ часови, а нощя отчасти и съ патрули. Въ седмицата единъ или два пѣ-ти тѣ излизатъ на развѣдка по планината до извѣстенъ пунктъ и вечерята, обикновенно, се връщатъ. Това за-обикаляние се нарича „деврие“, често пѣти слѣдъ което войниците се връщатъ съ децимирани редове. При прѣ-слѣдване на нѣкоя чета, по общо разпорѣждане или по взаимни съобщения и съглашения, войскитѣ напущатъ гарнизонитѣ и настѣпватъ къмъ възстанниците за да ги обградятъ, обикновенно, безъ успѣхъ. Аскерскитѣ отдѣл-ни частици се командуватъ отъ единъ или нѣколко офи-цери. Хранението на войницитѣ става по подряденъ начинъ чрѣзъ щаба на дружината, която разпраца припаситѣ съ ко-не, както ще видимъ по-послѣ. При все това, въ много села жителитѣ трѣбва да доволствуватъ ненаситния аскеръ съ ейца, млѣко, сирение, гроздие и пр. и пр. безъ пари.

Ето това, на кратко, прѣдставлява въ отбранително отношение, срѣщу комититѣ, пространството между р. р. Струма и Мѣста. Тукъ не се каза всичко, но останалото азъ ще изложа въ съответствующитѣ глави, по та-къвъ начинъ, щото читателя, слѣдъ като прочете цѣлата книга, да може да си състави едно по-ясно и по-вѣрно понятие върху борбата на възстанниците съ аскера, коя-то така много удиви цѣлото челоуѣчество.

Безъ съмнѣние, особенния планински характеръ на Македония въобще и частно на пространството, което описахме въ I-ата часть, твърдѣ много благоприятствува за дрѣбни партизански дѣйствия; но, нѣма съмнѣние така ежщо, че при други войски възстанническитѣ дѣйствия никога не би взели такива широки размѣри. Прѣди всич-ко, една добра войска никога не би се разпрѣснала та-ка много, като става слаба почти на всеѣки даденъ пунктъ, на който можатъ да се развиятъ стѣлкновенията. Сетнѣ, добрата войска би притѣжавала по-голѣма тактико-strate-гическа спайка и би се ръководила отъ по-добъръ планъ за дѣйствие срѣщу ирегулярнитѣ борци. Най-послѣ, ге-лиографа, наблюдателнитѣ постове, летучата поща и, гла-вно, подвижнитѣ легки отряди биха били май-сжществен-нитѣ срѣдства за унищожението на четитѣ. Но, турцитѣ сж далечъ отъ този идеалъ и епиграфа, който турихъ на чело на настоящата глава, блѣстяще илюстрира неджгавоститѣ на Турция, така откровенно изложени отъ Изедъ Фуадъ наша.

Разпрѣснато тѣта на турската войска спомогна само да се държи въ покорность по голѣмата часть отъ бъл-гарското население, която е била, вѣроятно, и цѣлѣта на турската власть.

Глава II.

Подготовка, възстание и потушаванието му.

„Моралното подавление на противника е цѣлъ на всеѣка борба въ тактическо отношение“.

Както и трѣбваше да бже, въ Македония прѣзъ послѣднитѣ двѣ години се направиха нѣколко частични възстания на по-голѣми или по-малки пространства и съ повече или по-малко борци. Безъ да влизаме въ разби-рателство, кждѣ анархията е била по-голѣма и кждѣ по-литическитѣ ѣ резултати сж били по-чувствителни, въ настоящата глава ще се помѣчимъ да нарисуваме процеса, примѣрно, на едно възстание и начина за потушванието му. Това ще ни облекчи да можемъ да схванемъ по-ясно

сжитността на борбата по македонските висоти, главно, въ тактико-психологическо отношение.

Политическото брожение, което завладя цялото население въ Македония — тая класическа свѣщенна българска страна — прѣзъ послѣднитѣ 5—6 години, не можеше да не се изрази въ редъ кървави схватки съ управляващото племе. Населена отъ най-будната частъ на нашия народъ, тя е играла по своето географическо положение видна роля въ българската история въ старитѣ, новитѣ и най-новитѣ врѣмена. Въ сърдцето на Европейска Турция, тя неможеше по-рано да дигне знамето на българската свобода, макаръ, че тя по-рано дигна байрака на духовната борба. Като казваме това, не трѣбва да забравяме нещастнитѣ вълнения въ Македония слѣдъ Руско-Турската война, свирѣпствата на турцитѣ тогасъ, епохата на старитѣ комити, политиката на Турция да смаже българския духъ, коалицията на всички гадни сърби и гърци на полуострова противъ българизма и огромното количество на войски и жандармерия, които държи, обикновено, въ нея Турция. Защото, ако повече отъ тия реагирующа върху борбата фактори липсваха или бѣха по-слаби, високия духъ и самоотвержеността, които проявиха българитѣ въ Македония биха били достатъчни да се катурне османското иго по-рано, както и борбата по своята интензивностъ да задмине напредъ и напредъ всички бунтове на балканскитѣ народи противъ Турция.

Особения характеръ на условията, както и заплетеността на македонския въпросъ налагаха и особенъ начинъ въ политиката и тактиката на възстанието. Подето съ ентузиазмъ, движението се разви, за нещастие, верѣдъ съкрушителни партизанства и ниски амбиции на водителитѣ. При все това, народътъ, който дигна оружие противъ турската управа, успѣ да прѣмине безъ сериозни сътрѣсения къмъ най-рѣшителната фаза на дѣйствиата, къмъ възстанието, изъ което, нека прѣпийшемъ мнѣнието на чужденцитѣ, той излезе съ героизмъ, честъ и чудна привързаностъ къмъ пепелищата на родния край.

Движението се състои отъ два момента: периодъ на приготовленията и нежелателната борба съ аскера и периодъ на възстанията. Въ първия периодъ, който бѣше дълготраенъ, бавно но рѣшително се формираше тайната македонска войска, която, разпрѣсната по цялата страна въ дребни и по-едри четици, постоянно се усилваше както въ брой, така въ опитностъ и духъ. Назначението на тия четици бѣше да покровителствуватъ дребнитѣ оржжейни транспорти, да обучаватъ населението и, главно, да го калятъ съ частични кѣси мобилизации къмъ оная борба, която планомерно и съобразно душата на народа трѣбваше да се поведе. Тоя периодъ се отличи съ едно живо надпрѣварване, съ една пияна смѣлостъ и съ редъ рѣшителни сражения, при които населението взе едно отлично и самоотвержено участие. Сражението при с. Тросково прѣзъ 902 год. прѣдъ възстанието, онова при с. Жрбимо 903 г. прѣзъ мартъ, както и много-още други ясно свидѣтелствуватъ за високия духъ въ подготовителния периодъ. Въ едното на помощъ на приснопамятния Саевъ и Дончо войвода, обградени отъ значително количество аскеръ, съ буйна смѣлостъ се явяватъ въ тилъ на войската селски отдѣления и отдалеко още обръщатъ въ бѣгъ аскера; въ другото — на помощъ на войводата Дѣянъ Димитровъ, обграденъ отъ 80 души аскеръ, отъ всички близосѣдни села пристигатъ десетки, десетки въоржжени селени, които се насочватъ въ гърбътъ на турцитѣ и ги принуждаватъ къмъ бързо отстъпление.

Но, тоя периодъ понесе единъ голѣмъ недостатѣкъ; нему липсваше здрава военна мисль, което бѣше резултатъ на нискитѣ страсти на македонскитѣ вождове, особено ония, които напраздно, живѣйки въ България, титулиратъ себѣ си „вътрѣшни“ и които за нещастие броятъ въ своитѣ рѣдове, между добритѣ дѣйци, и доста упорити злодѣи, мошеници и ужасни неразборни социалисти. . . . .

Отъ друга страна, колко повече населението се усилваше въ своята подготовка и снабдяване, въ сжщата

степенъ турското правителство взимаше тихо и бавно контръ-мѣрки чрѣзъ хващането на събуденитѣ люде и заточаването имъ, чрѣзъ грубъ тероръ, чрѣзъ неофициални екзекуции и чрѣзъ разпрѣвяние на още повече войсковп частици по селата или планинитѣ въ гарнизонъ, както се описа въ прѣдидущата глава. Борбата, собственно подготовката ставаше все по-трудна и по-трудна. Но що може да устои противъ човѣшкия духъ? Що може да устои противъ една рѣшително настѣпающа войска? — Възстанията се обявиха едно слѣдъ друго съ упоритостъ, която очудва човѣка и съ рѣшителностъ която омая аскера и турската властъ.

Законъ на борбата е, този който има инициативата въ ржцѣтъ си, да нанася ударитѣ послѣдователно и безъ умора, защото най-накрая, оня който ги приема ще прѣувеличи тѣхното значение, ще се сломи духомъ и ще се почувствува въ безнадежностъ. Инициативата въ удара, това е главния лостъ за надвиванieto. Въ това отношение втория периодъ, т. е., обявяване на възстанията не може да заслужи никакъвъ укоръ било въ психологическо, било въ тактическо, било въ политическо отношение. Сжщността на тоя периодъ се съ-тои въ инициативата, която главнитѣ възстаннически ржководители никогa не испуснаха изъ ржцѣтъ си. Могуществото на революциитѣ се изразява въ тѣхната внезапностъ и резултатитѣ имъ трѣбва да се търсатъ, главно въ моралното подавление на противника, а никакъ не въ нанасяние материални загуби. Така погледнато, възстанията достигнаха своитѣ цѣли — да се всели страхъ у турската властъ, да се възвиси духътъ на-раята и да се спечелятъ съчувствията и искренната заинтересованностъ на всѣсвѣтската обществена съвѣсть.

Иалишно и неумѣстно би било да се простираме на широко върху организацията, подготовката и самото обявяване на възстание. Нужно ще бжде въ настоящата глава да се изложи само онова, което е въ свръзка съ послѣдующитѣ, или до колкото ги обяснява и прави ясни.

Прочее, слѣдъ като се опрѣдѣли датата на възстанието-районитѣ, които ще възставатъ набързо се приготвя, ватъ, организиратъ нови чети съ кадритѣ на старитѣ и съобразно плановитѣ, които за нещастие сж бивали винаги не добри и не почивающа на истинското оцѣнение действителността, се подемаатъ дѣйствиата, обикновено, прѣзъ нѣкоя нощъ. Възстанието е обявено. Тая внезапностъ, въ смисълъ на врѣме, и обширностъ, въ смисълъ на пространство, влияе опиянително върху възстанницитѣ и ужасно гнетуще върху духътъ на турцитѣ. До нѣкждѣ, това се обяснява съ силната впечатлителностъ на турчина, до нѣкждѣ съ обстоятелството, че той въобще малко е бивалъ наклоненъ да вѣрва въ моралната мощъ на-раята, която раболѣпници прѣдъ неговия тероръ. Както и да е, настава едно междуцарствие. Аскера въ недоумѣние и убийственъ страхъ се укрѣпва въ гарнизонитѣ, турцитѣ се прибиратъ въ селата си, пжтищата се лишаватъ отъ пжтници, пазари не ставатъ, телеграфнитѣ жици се кжсатъ, нападения винаги безуспѣшни отъ страна на възстанницитѣ се прѣдприематъ, съ една рѣчь, настава една по-силна или по-слаба анархия, която прие се да се нарече възстание. Царуватъ възсанницитѣ, и то съ едно възбуждение толкова по-силно, колкото по-голѣмички маси сж събрани, колкото по-мощно е влиянието на главния водителъ и колко по-прости сж задачитѣ за изпълнение, но тѣхнитѣ рждове още отъ изречитѣ минути почватъ да се топятъ, като лѣдъ на юлко слънце, главно въ морално отношение. Ирегулярнитѣ борци не притежаватъ цѣнни бойни качества. Тѣ нѣматъ постоянството и твърдостъта на регулярния войникъ. Тѣмъ липсватъ привычкитѣ и духътъ на независимостъта отъ семейството или въобще отъ земното. Тѣ сж лишени отъ всичко (обучение, строй, възпитание и пр.) освѣнъ отъ едно желание и единъ духъ, чудно силни сами по себѣ си, но слаби въ отношение на войската, който духъ, обикновено, се испарява прѣдъ грозотитѣ на борбата.

Въобще, първите моменти на анархията произвеждат силно впечатление; тѣ прѣдизвикватъ страхъ, даже паника, които сж заразителни, както въ турскитѣ маси, така и въ българскитѣ. Почватъ да циркулиратъ ужасно гнѣтущи извѣстия, страшни прѣувеличения на дѣйствиелността, което, вѣроятно, е характерично за всѣка една борба и което е специфично за турцитѣ. Съ една рѣчь, нека употребимъ единъ медицински терминъ, наставка една военна невралгия, която се очертава въ прѣувеличение събитията, силата на борцитѣ, качествата на тѣхнитѣ началници и въобще съ редъ легенди, почудновати отъ които рѣдко има истинни фантазии да рисуватъ. Отъ това, рѣчи го, хипнотично състояние на турскитѣ духове до пълната инертностъ и бездѣйствие остава една педя разстояние. И наистина, турцитѣ първите петъ-шестъ дена потопени въ колебание, страхъ и нерѣшителностъ не прѣдириематъ абсолютно никакви дѣйствия; само телеграфътъ, ако не е скѣсанъ, остава да работи за да прѣдаде страхътъ на нѣкой комендатъ или мюте-сарифъ въ вилаетския центръ или Цариградъ, кждѣто мѣлвата въздига слуховѣтъ до нетърпима трѣвога. Въ това отношение, телеграмитѣ отъ Битоля по случай възстанието въ юго-западна Македония сж достигнали най-големъ успѣхъ. — Цариградъ за мигъ се е почувствувалъ разстресенъ въ дѣното на своитѣ многовѣковни исторически основи, което показва до каква степенъ турцитѣ сж лишени отъ хладнокрѣвие и самообладание въ такива моменти.

Прочее, характеричното при потушване на възстание у турцитѣ е: да пристѣпятъ късно и нерѣшително къмъ дѣйствия срѣщу възстаналитѣ борци. Между другото, може би това е и една практика, която вѣковетѣ имъ сж наложили като тактика, защото най-добрия побѣдителъ срѣщу ирегулярнитѣ борци, е врѣмето, което скоро довършва своето влияние — разложението.

До започванията на дѣйствиата отъ страна на аскера, турцитѣ сж вече събрали горѣ-долѣ нѣкои свѣдѣния и сж се ориентирали до некадѣ въ положението. Захва-

щатъ тогасъ да пѣплатъ по пѣтищата отряди, дружина и повече, съ силни далечни авангарди, флангарди по развѣдка и за охранение и чрѣзъ съвокупнитѣ дѣйствия съ близкитѣ разпрѣснати гарнизони пристѣпва се къмъ потушване възбуждения духъ у раята и прѣслѣждане възстанническитѣ дружини. До пълното си успокоение, турцитѣ сж неимовѣрно вежливи и кротки, но щомъ мини опасността започватъ се жестокоститѣ, които удивляватъ челоуѣка по своята бруталностъ и по своята пълна немѣстностъ*). Започватъ се честитѣ солѣскания съ четитѣ и горение селата въ близостъ на които сж станали сраженията. Страната полека полека захваща да взима единъ печаленъ изгледъ; остава само аскера да вилѣе по селата, баши-бозука да граби по къщата и кучетата да виятъ съ тѣга върху сѣдбата на своитѣ стопани. А възстанницитѣ, прѣдъ чийто очи се върши всичко това, рѣдѣятъ и се топятъ като лѣдъ — едни пацатъ въ полето на честѣта, други се върнатъ около опустошенитѣ си села, трети се прѣдадатъ — оставатъ само закаленитѣ борци, само рѣшенитѣ да умратъ, които въ дребни и едри чети продължаватъ борбата до настѣпване на зимата или до своята смъртъ.

Такъвъ е, прочее, процесъ на всѣко възстание, та-къво е и неговото потушване.

Прѣди да мина нататѣкъ, остава ми да помѣна единъ случай, който общественото мнѣние и турцитѣ взиматъ, обикновенно, тоже за обявяване на възстание. Това е когато нѣкъдѣ на извѣстна мѣстностъ по нѣкои причини се концентриратъ повече чети и когато това се узнае отъ турската властъ, която веднага прави разпорѣждане да настѣпятъ и по-големѣ части изъ главнитѣ гарнизони. При такива случаи ставатъ често нѣколко по-големѣ солѣсквания, както напримѣръ, сраженията на четитѣ

*) За забѣлѣване е факта, че много смѣсени или съсѣдни турски и български села прѣдъ обявяване на възстание, въ мирно врѣме още, сж вливали въ съювъ, така да рѣчемъ, за да си гарантиратъ взаимно неприкосновенността отъ аскера или комититѣ.

около Плачковица прѣзъ пролѣтѣта миналата година или тия около с. Пиринъ прѣзъ послѣднитѣ дни на септемврий и началото на августъ. Впрочемъ, това сѣ обикновени възстанически еражения, за които подробно ще се каже на своето мѣсто.

Глава III.

Кастраметация и фортификация.

„Главния тактически факторъ въ борбата е жината сила на бойцитѣ; теренитѣ прѣимущества сѣ второстепенни“.

Както, когато Анибалъ вилѣеше като пълень господаръ по Апенинския полуостровъ въ врѣме на пуническитѣ войни кастраметацията, полиорцетиката и фортификацията у римлянитѣ бѣха на върха на съвършенството въ цѣлата древностъ, така и сега въ Турция отъ появяването на комититѣ, особено прѣзъ послѣднитѣ години, тия отрасли на военнитѣ знания у аскера взеха една удивителна и примитивна особенностъ, която отъ една страна очертава умствения уравень, отъ друга — дава излишни доказателства за духътъ на турската армия.

Осѣглени доволно на широко върху орографията, гидрографията, топографията и пр. на пиринската планинска система, ний лесно вече можемъ да пристѣпимъ къмъ едно кратко обрисование разполаганieto на турцитѣ на бивакъ, квартири и лагеръ, което ми е напомняло старитѣ римски *кастри*, урѣждани вързъ основитѣ на кастраметацията, както и къмъ описание укрѣпчаванieto на позицитѣ въ боя, което става съобразно принципитѣ на фортификацията.

Както видяхме, за парализиране дѣйствиията на четитѣ и за държане въ покорностъ населениията, турския аскеръ е разпрѣснатъ въ дребни частици на безбройно множество пунктове. Тия частици се помѣщаватъ въ казарми блиндирани бараки, на палатки и всички укрѣпени по единъ начинъ, който показва слабата так-

тически организация на охранението въ широка смисълъ на думата, както и голѣмото влияние, което възстаницитѣ сѣ указали върху душата на турския аскеръ.

Малкитѣ казарми, които служатъ за постоянно мѣстожителство на дребни части, полу-рота или рота, сѣ обикновено военни здания, съградени за смѣтка на населението, съ каменни стѣни, керамиденъ покривъ и еднотажни — справедливо наричани отъ жителитѣ *кулитѣ*. Онова, което заслужава да се каже за тия кули тукъ е, че тѣ сѣ устроени по единъ планъ, който да не позволява възможността за изненади, и че сѣ заобиколни отъ близо съ цѣлъ редъ окопи (лагжми), които биха спомогнали за отблъскване неочаквано нападение. Вънъ отъ това, мѣстоположението на казармата трѣбва да притѣжава удобства за отбрана, а околнитѣ прѣдмети, даже доста далечнитѣ, да бѣдатъ приведени къмъ защита. Такива казарми-кули сѣ устроени при главнитѣ желѣзопатни и обикновени мостове, въ дефилетата, въ нѣкои отъ селата и въ зонитѣ на постояннитѣ комитски навѣртвания. Гарнизона на тия полу-казарми, полу-блокхаузи, полу-укрѣпления се охранява съ единъ или нѣколко часови отъ близо и съ патраули отъ далечъ, обикновено, срѣщу въображаемъ, но за това и по ужасень противникъ. Тая усиленостъ въ пазенето и защищаването, въ сжщностъ съвършено слаба*), бърже изморява войската, главно като ѝ внушава прѣувеличени мисли за комититѣ. Това послѣдното създава у аскера единъ духъ отбранителенъ, а въ много случай и съвършено пасивенъ. Ето защо, тия гарнизони не притежаватъ и частица отъ могъществената инициатива; напротивъ, ще чуете, обикновено, че тѣ както сѣ усѣтили близкото прѣминаване на нѣкоя чета, сѣ се присторили, че не усѣщатъ нищо.

Баракитѣ, които въобще се строятъ на една мѣс-

*) Всяко охранение трѣбва да гони три цѣли: 1) душевното спокойствие на масата (непосредствено пазиене), 2) умствено равновѣсие на началника (далечно охранение) и 3) инициативата и стратегическия полета (разуваването).

тностъ, кждѣто аскера нѣма да квартирува цѣла година, се правятъ на основание сжщитѣ съображения, както се каза по-горѣ. Обикновенно, тѣ притѣжаватъ прости каменни стѣни съ нѣколко амбразури, усиленн съ насипъ отъ вѣнъ или безъ такъвъ, съ джсченъ или дървенъ покривъ, често насипанъ съ прѣстъ, блиндажъ и фортификациони траверси прѣдъ вратата. Баракитѣ се строятъ по една за всѣка отдѣлна частъ. Тѣ се състоятъ отъ стая за войницитѣ и стая за офицера или офицеритѣ. Входа е единъ, общъ за всички и защитенъ облически отъ окопъ (траверсъ). До бараката за войницитѣ се устройва такава за обозния добитѣкъ и навѣсъ за готвачница. Нѣма нужда да се повтаря, че околността е приведена къмъ отбрана и на близо до баракитѣ сжществуватъ грозни окопи, противъ които никога възстаницитѣ не сж вървѣли на пристѣпъ. Охранението е сжщото, съ единъ или нѣколко часови, наблюдаващи въ разни страни.

Разполаганието по квартири въ селата, което може да се смѣта за нормално, прѣдставлява слѣдущето: избира се нѣкоя отдѣлна къща, училището, или нѣкой ханъ, или най-сетѣ беглишкитѣ амбари, които да притежаватъ най-голѣми удобства за защита и охранение. Избраното помѣщение се привежда къмъ отбрана, като се устройватъ, често, барикади и се запушватъ входоветѣ. Така пригответено, на вратата на помѣщението се поставя часовъ, който съ настѣпване на тѣмнината се прибира въ двора на зданието, ако такъвъ има. Нощъ се пази гробна тишина, патраули, обикновенно, не се испращатъ и аскера се приструва, че не усѣща, когато често възстанически команди, като слѣзатъ въ селото, правятъ усиленн фуражировки. Очевидно, аскера е наплашенъ отъ комититѣ — това много пѣти проститѣ войници сж исповѣдвали. Тоя страхъ може да се забѣлѣжи даже и въ голѣмитѣ гарнизони, като Съръ, Солунъ, Джумая, Мустафа-Паша, пѣкъ и Одринъ, ако щете, казармитѣ на които се обграждатъ и до сега съ гѣста верига постоянни часови, напимѣръ както ония въ Мустафа-Паша съ

17 поста, и въ които казарми страшнитѣ тревоги, особено слѣдъ динамитнитѣ атентати, не сж били една рѣдкостъ. прѣвъ послѣднитѣ години. Това е съвършенно естествено за впечатлителнитѣ борци, които винаги до крайности прѣвувеличаватъ опасността; а тя никога не е така голѣма, въ дѣйствителностъ, колкото когато войника се намира подъ натиска на въображението, което може да скове волята до пълна бездѣятелностъ.

Разполаганието на палатки, което става край селата или низъ планината прѣвъ лѣтния сезонъ прѣдставлява слѣдущата картина:

На една мѣстностъ която да е запазена отъ вѣроятната стрѣлба отъ далечнитѣ командующи висоти чрѣвъ малки могили, чукарчета, канари или карпи глѣдате срамежливо се спотайватъ кръгли аскерски палатки, наредени около оная на началството, защитени съ редъ окопи, каменни зидове съ амбразури и пазени отъ единъ или нѣколко часови. Всѣка палатка се прѣдзначава за 10—15 войника. Тѣ се правятъ по три начина: или като землянки, или съ насипъ отъ прѣстъ, или съ каменни стѣни усиленн съ прѣстъ. Такива малки лагерчета, които, обикновенно не броятъ повече отъ 4—5 палатки, по общия си изгледъ (окопи часови и пр.) не можатъ да не наумяватъ човѣку нѣкой исторически епизодъ отъ крѣпостната война, нѣкой римски бивакъ, или нѣкой важенъ свърѣмененъ фортъ, обграденъ вече отъ неприятеля. Прѣдъ тѣхния видъ зрителя за мигъ се почувствува, че стои въ редоветѣ на една обсада, която сигурно въображението на аскера рисува съ подробности.

Разполаганието по палатки на голѣми части, дружини и пр., каквито случаи се прѣдставляваха миналата година поради натегнатитѣ отношения между Турция и България, носи тая характеристичностъ, че бивакъ се обгражда отъ всички страни и на доста далечни разстояния съ отдѣлни палатки за войницитѣ, върху които лежи пазението на войската отъ далечъ. А ако войската е излегла на лагеръ за прѣслѣдване на възстаницитѣ, то около охраняващитѣ команди се издигатъ и окопи.

Когато нѣкоя аскерска частъ напустне мѣстоквартируванието по диритѣ или въ посока на нѣкоя възстаническа чета, или просто излѣзе по обиколка ниятъ планината, то съ настѣпване на нощта, ако аскера не се побере въ гарнизона си, се разполага на бивакъ. Последния се избира задъ фаса на нѣкой чукаръ или, обикновено, на нѣкоя удобна за прикриване мѣстность, далечъ отъ висотитѣ, отъ които биха могли да стрѣлятъ случайно възстаницитѣ. Още съ пристиганieto, веднага се пристѣпва къмъ укрѣпчаване на бивака. Най-първо се избира за началството мѣсто, което се обгражда съ камъни; послѣ, въ кръгъ наоколо се въздигатъ отдѣлни окопни-гробово пакъ съ камъни за лѣгнали чловѣци; въ сѣщото врѣме на стотина крачки далечъ по четиритѣ страни се устрояватъ сѣщо каменни окопи по ва 2—4 д., за часовитѣ. И въ така приготвения бивакъ, аскера се погребва и въ пълна тишина прѣкарва нощта. Когато частта е малка и чета има на-близо огънь не се кладе; само за офицеритѣ се пали малко носимо мангалче съ дървенъ кюмюръ за кафе. — Такива каменни, а на нѣкои мѣста и съ прѣстъ, кастри ще срѣщнете на доста много мѣста по Пиринъ, напр. подъ Даутовъ-Врѣхъ къмъ Мехомия, надъ Лиляново, подъ Ай-Колакъ, къмъ Попово-Езеро, въ лабиринта, при Брѣзничкиѣ езера и пр. Повечето отъ тѣхъ прѣдставляватъ кастри-засади съ кастри-бивакъ, обикновено, съ ниски профили за лѣгнали и сѣдящи чловѣци. Когато чловѣкъ изучва тия смѣшани останки и слѣди, надъ които комититѣ винаги сѣ се смѣяли съ съжаление, не може да се начуди на глупостта и малолушието на турската войска. Заровена по тоя начинъ въ окопитѣ, войската става съвършенно неподвижна и възстаницитѣ просто я заобикалятъ и продължаватъ своя маршъ.

Когато аскера е по-многоброенъ и за комититѣ нищо не се знае, тогасъ охранението се възлага на силни караули, а войницитѣ палатъ и огньове.

Отъ всичко казано до тука върху кастраметацията,

да извинява придирчивия воененъ читателъ употреблението на тая плѣсенясала дума, се вижда, че аскерскитѣ частици не притежаватъ онова хладнокрѣвие, нѣматъ онзи настѣпателенъ духъ и оная вѣра, които биха имъ позволили единъ по-смѣлъ полетъ въ дѣйствиата и едно по-достойно държане срѣщу единъ противникъ, който въ никой случай не може да прѣдставлява по-голямъ мощъ отъ оная, що притежаватъ иррегулярнитѣ войски. Задъ тая кастраметация се крие ниския духъ у турчина и се илюстрира могуществото на въображението въ борбата въобще. А нищо по-опасно и по-лошо нѣма отъ въображението, особено когато се заражда отъ песимистични мотиви, което често сковава волята и ума, или ги разслабва до неимовѣрни размѣри. Отъ друга страна и прѣдвзетата идея, че комититѣ сѣ люди всемогущи и вездѣжщи увеличава още повече полета на въображението у аскера въ кастритѣ, упражнявайки върху волята и ума отрицателно влияние, което прѣдизвиква угнетяване на духа и инертността, за които изъ борбата не единъ примѣри идатъ въ доказателство. Така, четитѣ които развалиха желѣзния мостъ при Анджиста сѣ извършили разрушението на 300 кр. отъ мѣстоквартируванието на една аскерска частъ отъ 20 д., която пазила желѣзницата и на толкова отъ анджискитѣ ханища, кждѣто е имало нѣколко стражари, които сѣ пазили находящия се тамъ камененъ мостъ. Съ заемането на линията и почванието на работата аскера угасилъ лампата и потъналъ въ страхъ. Сѣщото направили и заптиитѣ. А прѣзъ това врѣме възстаническитѣ команди разсѣкли съ бичкии телеграфнитѣ стѣлбове, заложили динамитъ на желѣзопѣжния мостъ и близкия тунелъ и свършили благополучно мисията си. Въ случая, най-малкото, което трѣбваше аскера да направи бѣше да открий огънь по посока отъ кждѣто пристига шумътъ, съ което сигурно щѣше да попрѣчи на разрушението.

Минаванието на границата отъ четитѣ винаги се е усѣщало отъ турскитѣ постове; даже често кучетата сѣ лаляли продължително врѣме, които още отъ далѣко по-

душватъ миризмата на комититѣ, обаче аскера рѣдко се е мърдвалъ отъ мѣстото си. А той има възможность, той знае мѣстността, не остава друго освѣнъ повече смѣлостъ за да бждатъ отблъснати възстанниците още на самата граница. Но вмѣсто това, аскера се окопва здраво, често поставя по посока на комитескитѣ движения разни плашила и съ мисълта, че царятъ има повече аскеръ се отказва и отъ най-нищожната инициатива.

Сжщото се случва, обикновенно, и при бродоветѣ, мостоветѣ или когато възстанниците минаватъ нощно врѣме близо до нѣкоя аскерска часть, казарма, лагеръ и пр.

Поради естеството на своето положение, задачи, сила и тактика на траметацията у възстанниците не е развита. Обикновенно, за денуване тѣ се разполагатъ вѣнъ отъ селата, въ горитѣ, по върховетѣ, хребетитѣ, въобще на мѣстности, притѣжающи извѣстни отбранителни прѣимущества или удобства за скрито отстъпление. Разполаганieto въ селата прѣдставлява голѣми неудобства и безъ нищожни шансове за тактическа инициатива. Трагичнитѣ блокади на Баница и Карбинци показватъ до колко много може да бжде фатална борбата на населенитѣ пунктове.

Първото условие на възстанническия бивакъ е скритността, второто — близостта му до нѣкой добъръ отбранителенъ пунктъ. Макаръ, че комититѣ сж доста подвижни, добрѣ запознати съ мѣстността, безъ тилъ, безъ фронтъ и, обикновенно, способни да избѣгнатъ всѣки опасенъ случай, разполаганieto на бивакъ у възстанниците повечето пѣти значи разполагане на позиция или заемане съ усилені караули най-важнитѣ мѣста отъ вѣроятната отбранителна линия. Въ това отношение, областта, която описахме въ първата часть, въ своитѣ планински динли крие непристъпни бастиони, прѣкрасни позиции-биваци, чудни бруствери, естествени гранитни кули и пр., прѣдъ които често се срѣщатъ искусствени прѣпятствия отъ нанесенъ или изроненъ каменакъ, разруше-

ни отъ буритѣ горички, непристъпни стрѣмнини, дълбоки непроходими долове и пр. Ето на такива мѣста, по нѣкога, особено въ студентѣ дни, възстанниците издигатъ бараки отъ джски, палатки отъ клоне, около които винаги едритѣ огньове привличатъ весели компании юнаци. Тукъ се пѣятъ тѣжни героически пѣсни, весели любовни ноти, чевирмета се печатъ, хоро се играе, калтъчки се въртятъ, побѣди се ликуватъ. . . . . до като нѣкоя трѣвожна вѣсть или зловѣщъ гърмежъ прѣобърне наопаки картината и запукатъ монотонно новитѣ далнобойни пушки. . . . .

Видяхме, че аскера въ борбата съ възстанниците не обича по морални причини да се ползува широко отъ инициативата, която, спорѣдъ моето скромно мишление, е най-рѣшителния лостъ въ дѣйствиата срѣщу ирегулярнитѣ войски. Видяхме тоже, какъ аскера се приковава къмъ мѣстоквартиранията си, прѣдставляющи, обикновенно, твърдѣ примамливи фортификационни прѣимущества. Прѣди да ловѣримъ тая глава, остава ни да обрисоваме ожидателнитѣ позиции, които турцитѣ често заематъ за да отблъснатъ нѣкоя чета, ако знаятъ маршѣтъ ѝ, и да очертаемъ укрѣпленията, които аскера прави въ врѣме на бой.

Ожидателнитѣ позиции прѣдставляватъ окопи или каменни ограждения, съ ниски профили, за лѣгналъ или сѣдящъ человекъ, по за 5—10 души. Задъ такива укрѣпени линийки, често се срѣщатъ по голѣми каменни ограждения, прѣдставляющи укрѣпенъ бивакъ. Въ тѣхъ се разполага аскера въ засада, съ часть въ първата линия, като верига, съ часть въ втората — като поддръжка. Тия засади-укрѣпления се устрояватъ край пжтекитѣ и пжтищата: по хребтитѣ, сѣдловинитѣ, скалиститѣ врати, надъ изворитѣ, като се глѣда да бждатъ маскирани, разбира се, да не бждатъ и изненадвани. Тия съоружения сж излишни и врѣдни. Тѣ сж излишни защото не гонятъ друга цѣль освѣнъ убиване на страхѣтъ, а врѣдни за-

щото въстаниците, обикновено, на време ги узнават и заобикалят и защото аскера се приковава на едно място. Такива засади-укрепления се срещат по Пиринъ на твърди много места, които сж една школа и едно предложение за комититѣ.

Като свършенъ типъ на засадитѣ-укрепления, безспорно, това сж ония, които аскера е въздигналъ около Арджанското езеро. Известно е, че миналата година прѣз пролѣта това езеро, което е по-дълго отъ 15 к. м. и по-широко отъ 1½ к. м., бѣше блокирано отъ твърди голѣмо количество войска. Обсаденитѣ въстаници, на брой не повече отъ 70 души, рискуваха да измратъ отъ гладъ. Тѣ били раздѣлени на двѣ места въ трѣстиката на езерото. Безъ свѣзка и даже безъ команда положението на въстаницитѣ е било критическо. Излизанieto отъ езерото е могло да става само по просѣкитѣ, срѣщу които, обаче, турцитѣ устроили твърди нагхесто укрепления. Тия послѣднитѣ сж били далече на 300 и 600 крачки отъ брѣгѣтъ, въ двѣ линии и въ шахматенъ редъ. Денѣ войницитѣ сж стояли по палаткитѣ, разположени около езерото и сж патрулирали, а ноща — по окопитѣ въ засади. Окопитѣ сж притѣжавали ниска профилъ и сж били голѣми колко за 5—10 души. Задъ тѣхъ доста на далече сж били разположени поддържкитѣ (заставитѣ), тоже обградени съ укрепления. При все това, въстаницитѣ съ нѣколко макаръ и безредни вилазки, на дребни и по-едри партии, успѣха, както е известно, да се измъкнатъ изъ страшнитѣ траншеи. Една вилазка е била несполучлива, двѣ сж дали по двѣ жертви, една безъ загуби и нѣколко на съвсѣмъ дребни партии, пакъ безъ загуби.

Въ боя, който, обикновено, турскитѣ офицери водятъ съ демонстративенъ фронтъ и съ едно или двѣ обхващающа команди, употреблението на фортификационнитѣ съоръжения отъ турцитѣ е голѣмо. Войницитѣ, които се разполагатъ въ верига по фронта, бърже издигатъ разпрѣснато по въ двама трима цѣли кули грамади отъ камани, разполагатъ се задъ тѣхъ и почватъ да стрѣ-

лятъ тревожно и невнимателно. Това се случва, обикновено, когато срѣщата съ въстаницитѣ е станала ненадѣйно, или когато аскера се е почувствувалъ слабъ за борба съ комититѣ. Естествено, когато аскера има всичкитѣ прѣимущества за настѣпление, укрепления не се въздигатъ, а просто войницитѣ върватъ напредъ, както подробно ще се изложи по-нататѣкъ. Обхващающитѣ части, обикновено, се прѣдвигватъ до такива места, отъ кждѣто биха могли да стрѣлятъ съ шансове на успѣхъ, но безъ загуби за себе си. Тукъ пакъ се издигатъ каменни прикрития, или просто войницитѣ се приспособяватъ къмъ мѣстността. Въобще, характерно е, че при равни сили или когато аскера прѣувѣличи числото на въстаницитѣ, както става обикновено, войницитѣ винаги прибѣгватъ до каменнитѣ ограждения и не настѣпватъ, освѣнъ въ крайно благоприятни случаи.

Въ всичко това изложено до тука, нищо чудно нѣма за сериозния знатокъ на военното дѣло. Турцитѣ не притѣжаватъ вече оня настѣпателенъ духъ, съ който тѣ се прославиха слѣдъ нахлуването си въ Европа. До когато тѣхната държавна политика и народно-религиознитѣ мечтания ги възбуждаха къмъ завладявания, къмъ разпространение своята култура, дѣйствително доста висока тогасъ, тѣ наистина бѣха могущи като войници; но, отъ когато мисълта да се запази това що е спечелено влѣзе плътно въ духътъ на народа, отъ когато турцитѣ легнаха на своитѣ побѣди, отдадоха се на разкошъ и развратъ — работи на глѣдъ твърди легки и приспивающа всѣка умствена и морална енергия, османлитѣ трѣгнаха бърже назадъ и почнаха да губятъ своитѣ военни качества, до пълно израждане, каквито ги виждаме въ борбата съ недисциплиниранитѣ въстаници сега. Защото енергия, която не се поддържа се исчерпва. И ето защо днесъ отбраната е сжщността на турския духъ: отбрана въ старитѣ прѣдрасѣдѣци и религията, отбрана въ политиката, отбрана въ стратегията, отбрана въ тактиката. А тоя духъ не може да създаде друга армия отъ тая, как-

вато Изедъ Фуадъ съ слѣдующитѣ нѣколко рѣда ни е очертавъ.

„Приказанія летятъ по всеѣмъ направлениѣмъ! Наступленіе! наступленіе! . . . Впередъ!!!— И вотъ русскія дивизіи развертываются вправо, противъ Кацелева; Неджибъ-паша двигается къ Карагассанъ-Кьою; Салихъ-паша и египетская дивизія изъ Аяслара наступаютъ къ Османъ-Базару.

А неприятель гдѣ? Да, гдѣ же неприятель?

Но вотъ онъ, противъ насъ!

Кто? Что?

Его Корпусная кавалерія!

И эта маска насъ пугаетъ; мы не можемъ сдѣлать ни шагу впередъ; мы останавливаемся . . . мы *боимся, чтобы противникъ самъ не сдѣлалъ того, чего мы не смѣемъ сдѣлать . . . и окопываемся, и ждемъ!* (к. п.)

Мы размѣстили (право, можно умереть отъ горя, вспоминая все это . . .) — мы размѣстили (я говорю это со сл-вами) *все свои дивизіи на фронтъ болѣе чѣмъ въ 100 километровъ!*“

Така безискусственно говори Изедъ Фуадъ паша, въ своето съчинение „Испуснати благоприятни случаи . . .“ (стр. 69), за армията на турския главнокомандующъ въ послѣдната Руско-Турска война.

„Мы увидимъ также, что въ этотъ чудесный періодъ офицеры наши *выказали огромныя способности къ созданию оборонительной позиціи, причемъ солдаты наши зарывались въ землю какъ корты и дрались какъ львы*“. (к. п.) Продължава сѣщия авторъ въ главата „Третье сраженіе подъ Плевной“, стр. 139, като завършва на стр. 149 „Плѣвна! . . . Вотъ одинъ изъ самыхъ поразительныхъ примѣровъ *пассивной обороны!* . . .

Но что такое война безъ стратегической идеи въ боѣ, безъ маневра?

Безполезное убійство!“

Тая неоправдана наклонность къмъ окопанието и отбраната турцитѣ проявиха и въ гръцко-турската война. Слѣдъ прѣстрѣлката при станция Велестино на 27 априлий между кавалеріята на генералъ Сюлейманъ-паша (11 ескадрона, 500 сабли) и гръцитѣ, Брусенския полкъ, който е вървѣлъ въ поддържка на ескадронитѣ се повърналъ назадъ 11 к.м. и се разположилъ въ окопи около с. Герели. Сѣщото направиха и слѣдующата нощъ други 4 баталиона, на които бѣше възложена аванпостната служба. Удивителното тукъ е, че турцитѣ, безъ да бждатъ прѣслѣдвани и безъ да бждатъ въ лицето на противника, бързватъ да се заровятъ въ окопитѣ.

Като додемъ до възстанническата фортификация, ний оставаме напълно поразени отъ подобieto и съ оная на турцитѣ. Даже нѣщо повече, въ борбата, като че ли сѣществува единъ законъ, който може да се изрази съ една дума — *подражание*. Подражаватъ турцитѣ на възстанниците, подражаватъ и послѣднитѣ на първитѣ, въ много нѣща, а може би и въ всичко: симюлиратъ еднитѣ, почватъ да симюлиратъ и другитѣ, окопаватъ се еднитѣ, почватъ да правятъ това и другитѣ, пхтuvatъ по единъ начинъ еднитѣ, почватъ и другитѣ да вървятъ по сѣщия начинъ и пр. Кой знае, може би тукъ обобщението да е невъзможно; но внимателний изучавачъ на македонското възстание, често ще се сблъсква съ факти, които ще го наведатъ на мисълта, че наистина сѣществува взаимно подражание между борящитѣ се страни. И това лѣсно е за повѣрване, защото въ борбата умътъ на бореца се занимава съ ограничено число въпроси. Неразсѣждението като че ли е въ природата на борбата. Тукъ човѣкъ върши само онова, което другитѣ вижда да правятъ, тъй като зрителнитѣ апарати сѣ много повече освѣтливи отъ другитѣ, или нека се изразя съ езика на Гюставъ Лео Бонъ, колективния човѣкъ разсѣждава чрѣзъ картини. „А подражанието въ дѣйствителность е една проста зараза (прилѣпчивость)“. „Подобно на животнитѣ, човѣкъ е естествено подражателенъ“. „И подражанието е една нужда за него“*).

Възстанническитѣ окопи-гробове или каменни ограждения достигатъ често до смѣшни размѣри — цѣль човѣшки рхстъ, въ които борцитѣ се разполагатъ по двама по трима, като въ дупки. Линията на огъня не е непрѣкъсната и оградитѣ се строятъ спорѣдъ мѣстото и съобразно обстановката. Стрѣлбата, естествено, не е дѣйствителна и отбраната е страшна главно по една традиция — самовнушение — за турцитѣ и благодарение, често, на непристѣжността на мѣстото, кждѣто сѣ се установили възстанниците. Употрѣблението на лопатитѣ, мѣстно издѣлие безъ дръжки, се срѣща въ доста много

*) Gustave le Bon. Psychologie des Foules, 1896, p. 114.

чети, но въ пиринско случаитѣ сж съвършено ограничени.

Постояннитѣ дѣйствия на аскера противъ комититѣ сж спомогнали твърдѣ много щото отдѣлния турчинъ да се научи бърже да се примѣнява къмъ мѣстността. Обаче, липсата на контролъ отъ страна на началствата или поради слабото влияние на офицеритѣ върху войника, които заематъ, обикновенно, най-високитѣ мѣста, силно колебливия духъ у аскерлитѣ и много още причини, сж развили тая самостоятелност до пълно своеволие, което въ много случаи съставлява главна прѣчка за рѣшителни успѣхи у турцитѣ.

Въ заключение на тая глава не мога да не повтора факта, че кастраментацията и фортификацията оказватъ най-лошо влияние върху духътъ на турчина. Тѣ му прѣдставляватъ въ картинностъ положението за нерозово и му прѣувѣличаватъ опасността—а това усилва още повече колебанието и намалява или убива настѣпателний духъ. Главния факторъ въ борбата е живата сила на борцитѣ; тереннитѣ прѣимущества сж второстепенни.

Глава IV.

Обозъ и хранение,

„Хлѣба управлява армитѣ“.
Наполеонъ.

Особенния характеръ на мѣстността и липсата на добри пътища въ по-голѣмата частъ на Европейска Турция, както и необходимостта отъ по-голѣма стратегическа и тактическа самостоятелност въ войната, или напримѣръ сега въ борбата съ възстанниците, кара турцитѣ да прѣнасятъ своя обозъ съ товарни животни, които тѣ една частъ държатъ въ частитѣ, другата събиратъ отъ населението чрѣзъ реквизиция при всѣки усиленъ случай. Обоза играе най-главната роля въ дѣеспособността на войскитѣ въ борбата. Частно за турската войска

при прѣслѣдванието на комититѣ той е още по-важенъ; въ обоза носятъ шинелитѣ на войницитѣ, храна за единъ или два дена, патрони, офицерски вѣщи и пр. и за войника остава една пушка съ 60—100 патрона на поясъ. Облегченъ по тоя начинъ, — турцитѣ въ дѣйствиата срѣщу възстанниците, не носятъ раници — аскера върви, често съ изумителна бързина, като алпийски стрѣлци къмъ нѣкой тактически пунктъ. Трѣбва веднага да допълна, че тукъ се вижда отчасти и резултата на една постоянна тренировка, както и слѣдствията отъ едно иятимно запознавание съ планинскитѣ дѣйствия. Въобще, пѣхотниятъ обозъ колкото се отнася до дружината е доста добръ уреденъ и е точно съобразенъ съ войнитѣ на Балканския полуостровъ. Той ще имъ позволи по-голѣма свобода въ избора на операционнитѣ посоки и ще ги прави съвършено свободни въ дѣйствиата на мѣстностъ даже безъ пътища, която често прѣдставлява важни стратегически и тактически пунктове.

По щатоветѣ за военно врѣме за табурѣтъ се полагатъ 62 коня, повечето отъ които ще се взематъ по реквизиционенъ начинъ. Тия коне ще носятъ: медикаменти, носилки, патрони, кирки, лопати*), вода въ мешинени мѣхове (караби), продоволствие и офицерски багажъ. Дружинния обозъ се подгѣдня отъ муниционния транспортъ на корпуса. Муниционния транспортъ ще да се състои или отъ товаренъ добитѣкъ (коне, катѣри, камили, магарета) или отъ кола. Всѣки корпусъ притежава по една обозна дружина отъ три роти, които въ мирно врѣме се съдържатъ само въ ограничени щатове. Интендантската служба се извършва отъ интендантско отдѣление (левазимат-и-дайреси) при военното министерство. При всичката тая организация, която е на *книга*, гръцко-турската война показва, че турцитѣ не притежаватъ освѣнъ една фантастична обозна нарѣдба, която може при енергиченъ противникъ да доведе до грозни катастрофи. „Ний сме дълбоко убѣдени, пише Д-ръ Лярди, че съ

*) На рота по 8 лопати, 4 мотики и 1 брадва.

едно съпротивление подобно на онова при Велестино под командата на Смоленски, гърците можаха да бъдат победители, не защото биха пръввсходствували с нѣщо турците, но защото продоволствената служба на последните бѣше абсолютно недостатъчна, и че едно съпротивление малко по-дълго, малко по-твърдо, би оставило слѣдъ какъ време (нѣколко дни) армията на Едхемпаша безъ муниции*).

Въ въстанническитѣ дѣйствия на обоза турците обръщатъ твърдѣ голѣмо внимание и въ дѣйствителностъ той наистина прѣдставлява нѣщо хубаво—войницитѣ винаги се оказватъ сити и неизморени. Всѣки товаренъ конь се води отъ въоръженъ войникъ на двѣ крачки дистанция и въ редъ единъ задъ другъ. Обоза се наблюдава отъ отдѣленъ унтеръ-офицеръ и върви по срѣдата на колоната или отъ задъ пазенъ отъ силенъ ариергардъ. Въ боя товарнитѣ коне се разполагатъ задъ нѣкоя чука по пѣтя на движението, въ нѣкоя вглѣбнатина, по възможностъ по-добрѣ запазени отъ неприятелскитѣ вистрѣли.

Въобще, турския войникъ легкъ и обезпеченъ съ обоза има рѣшителни прѣимущества въ това отношение надъ въстанника, който често пѣти, безъ да е ялъ нѣколко дена, трѣбва да води бой при най-неблагоприятни условия.

Транспортиранieto на хранителнитѣ припаси отъ дружиннитѣ центрове до разпрѣснатитѣ гарнизони става съ голѣмо внимание и прѣдпазливости. Обикновено, тия малки транспорти, отъ 10—15 коня, се съпровождатъ отъ цѣлъ взводъ войници, които се движатъ по всичкитѣ правила за пътуването въ неприятелска страна, като се охраняватъ съ патрули и като обглеждатъ внимателно отъ по-високитѣ мѣста, защото не сж били рѣдки случаитѣ такива команди да биватъ нападани, разпрѣсквани и обоза плѣняванъ. Даже нѣщо повече, при Гореме 901 год. и при Арами-Бунаръ 903 год. въстанниците, слѣдъ като сж разпрѣснали голѣми части (рота и пове-

*) La guerre Gréco-Turque. Par le D-r Edmond Lardy. p. 168.

че) сж плѣнили частъ или цѣлия обозъ отъ храни, дрѣхи, кафе, офицерски кюркове, патрони и пр.

Дѣйствиата противъ обоза съставляватъ най-чувствителнитѣ послѣдствия за всѣка войска; за турците това е още по-тежко. Спорѣдъ моето скромно мишление, да разпиляваме и да нападаме турския обозъ, който и така едва ли за голѣмитѣ единици прѣдставлява нѣщо хубаво, това ще трѣбва да бѣде нашата тактика. Въ една война съ турците ний ще трѣбва, срѣщу турската дозорганизанность, халтавость, безотчотность и разсѣяность да се явимъ съ една кристализирана отъ рано още българска стратегия и тактика само за срѣщу турците, главнитѣ стрѣмежи на която още при мирнитѣ занятия трѣбва да се вгнѣдватъ въ духътъ на нашата войска. Даже и най-бозуспѣшното дѣйствие противъ обоза, прѣдставлява, по своитѣ психологически послѣдствия, често рѣшителни стратегически резултати. Пъкъ най-послѣ тия дѣйствия изразяватъ единъ настѣпателенъ духъ—единствено срѣдство за да подавявашъ и съкрушишъ моралния импулъс на неприятеля. А ний, още въ първитѣ дни на една турско-българска война, ще трѣбва да внушимъ на противника, твърдѣ лесно падающъ подъ натиска на въображението и внушението, че той съ насъ не може да се бори.

Като додемъ до продоволствието на въстанниците, картината се измѣнява точно наопяки. Тукъ нѣма обозъ, макаръ, че не рѣдко и въстанниците се ползватъ отъ товаренъ добитѣкъ, главно катѣри. Когато човекъ ки-ни въ борбата, не може да не се убѣди, че за тия животни почти нѣма прѣпятствие въ Пиринъ; тѣ върватъ почти по всичкитѣ мѣста по които ще мине човекъ: и въ най-голѣмитѣ тъмнини, и по най-сериознитѣ стрѣмнини и по-горитѣ; само непристъпнитѣ скали и дългитѣ сипеи отъ едръ каменакъ могатъ да ги спратъ. Но, отъ тоя луксъ въстанниците, обикновено, сж принудени да се отказватъ; тѣ нѣматъ обозъ и каквото трѣбва да иматъ съ себѣ си, тѣ го носятъ на гърба си.

По мрачността на чертитѣ и профила и по своя товаръ много пъти въстанниците сѣ ми научавали старитѣ римски солдати, които, обаче, дълго време сѣ се тренирали въ гарнизонитѣ и по ученията да носятъ тежестъ, постепенно увеличающа се до нормата 31 ока. Тая тренировка липсва у въстанниците и човѣкъ не може да се не очудва на извъннорматната износливостъ, която проявяватъ тѣ. Впрочемъ, ний пакъ ще трѣбва да си спомнимъ за моралния елементъ, който съставлява най-главния факторъ въ борбата, и безъ който нашитѣ борци не биха могли да принасятъ тежеститѣ на воювание то съ аскера и съ природата, пъкъ даже не биха могли и да съществуватъ.

Товара на въстанника достига 20—25 оки, а срѣщатъ се натури, които носятъ и повече. По нѣкога борцитѣ се товарятъ още съ повече тежести, главно хлѣбъ и месо и се оттеглятъ на доста далечно разстояние, като оставятъ частъ отъ припаситѣ на скрититѣ мѣста и продължаватъ дѣйствиата си или се установяватъ на почивка. Ето защо, въстанниците сѣ или прѣтоварени, или изморени, или огладнѣли, но при все това тѣ пакъ водятъ борбата. Снабдяването съ храна, обикновено става отъ населението, а когато то бѣде тероризирано отъ аскера, или когато ще трѣбва да се извади продоволствие отъ село, въ което се намира случайно или квартирува постоянно войска, тогава се изпраща команда отъ охотници, подъ началството на енергиченъ командиръ, която реквизицира колкото може повече храни и ги занася въ четата. Въстанническата продоволствена база е хвърчаща, несигурна и ето защо половината отъ дѣятелността на четата се свежда къмъ осигуряване на сѣщия хлѣбъ (нан-и-азизъ); а това, очевидно е, до крайна степенъ стѣснява всѣки полетъ и всѣка по смѣла инициатива.

По нѣкога въстанниците сѣ складирали продоволствени магазини по тайнственнитѣ мѣста на планинитѣ, отъ кждѣто сѣ черпили храни въ времена на голѣми

развижвания на войски и чести стѣлкновения. Опитъ доказва, че отъ тая практика трѣбва широко да се ползватъ въстанниците и първото правило на въстанническата тактика и стратегия трѣбва да бѣде: *устрояване по възможностъ на повече пунктове, даже въ единъ и сѣщи районъ, продоволствени складове поне отъ сугари*. Обаче, поради липсата на здравъ тактически разумъ у въстанниците, у Македония сѣ ставали много нѣща, но въ това отношение малко се е правило. Ако тукъ-тамъ сѣ се опитвали да складираатъ храни, това е ставало чисто и просто по едни смѣтни понятия „за зоръ заманъ“, а никакъ не връзъ вдѣхновението отъ нѣкой боевой замисълъ. Даже и когато сѣ поскривали тукъ-тамъ по нѣщо, това се е извършвало така неумѣло и така наивно, щото често турцитѣ сѣ го узнавали и унищожавали.

Жертва на едно криворазбрано снисхождение и търпѣние спрямо дѣйствиата на единъ знаменитъ стратегъ (?) и съ собствениитѣ си очи трѣбваше да видимъ съ нѣколцина другари пенелъта отъ 500 оки хлѣбъ, скритъ по една глупостъ въ джскитѣ на единъ чаркъ въ Пиринъ. „ . . . , а ний се опитихме къмъ чарка, като се нацѣвахме да намѣримъ хлѣба и като мечтаехме една задача да изпълнимъ. Всички вървахме съ ентузиазъмъ. Но, какво бѣше нашето огорчение, когато вмѣсто добрия чаркъ, намѣрихме само пѣпелъ, жаръ и горѣнци камъни?! . . . О, тая минута на морално поражение не ще мога да забравя никога. Рухнаха бленове и планове за мигъ . . . Пропадна базата . . . пропадна всичко . . . Навѣдоха всички носове на долѣ, замислиха се въ групи и червеитѣ на грозното отчаяние захванаха да прояждатъ нашитѣ редове . . . Настана важенъ мораленъ кризисъ и по-лошъ отъ оня, който се случва въ боя, защото при послѣдния неизвѣсността на обстановката, опасността, която е прѣдъ очитѣ, спиратъ по естественъ начинъ често дезертьорството . . . И мислихме сгущени около огъня съ любезнитѣ си другари за значението на хлѣбътъ въ борбата, на която той е

цѣль и най-важно срѣдство. Да, прѣди всичко хлѣбъ и най-накрай пакъ хлѣбъ. Гладътъ вързва ржцѣтъ на не-собразливия началникъ, той парализира всичка замисль, той влияе на всичко. Да управлявашъ, прѣди всичко ще трѣбва да умѣешъ да хранишъ“.

Азъ се впуснахъ малко повече въ личнитѣ ми въз-споминания, които ме трогватъ и сега, но да извинява читателя, понеже азъ искахъ съ двѣ думи, написани вър-ху самата дѣйствителностъ, да искажа важността на въз-станническото продоволствие и чудодѣйната способностъ на хлѣба.

Поставени при тия условия, които описахме, и кои-то по-нататкъ ще опишемъ, възстанниците не рѣдко се лишаватъ отъ насъщия хлѣбъ за цѣли дни и живѣятъ, живѣятъ „на пищѣ св. Антонія“, истощени почти до не-годностъ за борба, просто да ги съжалишъ и да ги оплачашъ . . . И въ такива дни тѣ не сж вече възстан-ници, а живи мумии, които едвамъ влачатъ своитѣ кра-ка . . . . Въ такива случаи една голѣма чаша кафе, чай, даже топла вода веднага подкрѣпя силитѣ, бѣзъ обаче да ги възобнови. Опитний человекъ въ походитѣ не мо-же да се не съгласи съ мисльта, че въ ранецътъ на всѣки борецъ трѣбва да има една по голѣма порция за-харъ и малко кафе или чай, като неприкосновенъ запасъ (желѣзна порция) само за врѣмѣна на пълна безхлѣбница.

Но, паралелно съ гладнитѣ дни, възстанниците иматъ и сити периоди, прѣзъ които нѣкждѣ изъ дѣбравитѣ на горитѣ, или безднитѣ на долинитѣ, или подъ вѣнцеобраз-нитѣ чукари, край кристалнитѣ езера на Пиринъ много-бройни огньове печатъ сладкомиризливитѣ чевермета на шишъ или кипятъ казани и газени тенекии . . . . Весе-ли сж тия минути . . . свири окарината . . . шуми пла-нината и горскитѣ богини съ любопитство идатъ да спо-гльбждатъ страшнитѣ жители на Пиринъ, болшинството отъ които въ такива минути почиватъ въ сладки мечта-ния на пригѣтъ.

Въ края на тая глава, не ще бѣде лишно да прибавя нѣколко извлечения относително заплатата и продоволствието въ турската войска, отъ книгата „La Turquie“. Puissance militaire. Armée de terre et flotte, par le Capitaine Lebren-Renaud, които извлечения все горѣ-долѣ ще прѣдставатъ едно по-пълно понятие за хра-ненieto на аскера и ще допълнятъ казаното до тукъ.

Заплатата на офицеритѣ се дѣли на двѣ категории: въ брой и въ натура.

Офицеритѣ въ брой мѣсячно получаватъ:

	лева ст.		лева ст.
Маршалъ, командиръ на кор-пуса	3450.—	Щабсъ капитанъ	138.—
Маршалъ безъ корпусъ	2300.—	Дружиненъ ковчежникъ	95.68
Дивизионенъ генералъ	1880.—	Завѣдующи оръжието въ дружината	69.—
Бригаденъ генералъ	920.—	Сѣдларъ	69.—
Полковникъ	460.—	Оржеенъ масторъ	95.68
Подполковникъ	287.50	Капитанъ II кл. (кавалерия)	80.50
Ескадроненъ или дружиненъ командиръ	230.—	Поручикъ	69.—
Майоръ	172.50	Подпоручикъ	57.50
Полкови ковчежникъ	143.75	Помощникъ-ковчежникъ	57.50
Завѣдующи оръжието въ полка	143.75		

А въ натура мѣсячно получаватъ:

	Хлѣбъ		Мѣсо		Орисъ		Масло		Ече-мизъ		Фу-ражъ	
	к.	гр.	к.	гр.	к.	гр.	к.	гр.	к.	гр.	к.	гр.
Маршалъ	576	—	153	600	158	720	57	600	988	400	1228	800
Дивиз генералъ	432	—	115	200	57	600	38	400	614	400	768	—
Бригаденъ генералъ	288	—	57	600	38	400	28	800	491	520	614	400
Полковникъ	201	600	38	400	38	800	19	200	245	760	307	200
Подполковникъ	144	—	38	400	32	—	12	800	245	760	307	200
Командующъ	115	200	32	—	25	600	9	600	245	760	307	200
Майоръ и главенъ имамъ	115	200	28	800	19	200	6	400	245	760	307	200
Капитанъ, ковчежникъ, полкови имамъ	115	200	28	800	15	360	3	840	122	880	153	600

Висшитѣ офицери се обдѣлватъ на свои срѣдства. Субалтернъ-офи-церитѣ, до щабсъ-капитанъ включително, получаватъ коне за ѣздене отъ държавата; тѣ живѣятъ въ казармитѣ и се хранятъ, обличатъ и снаряжа-ватъ пакъ отъ държавата**).

*) L'Armée ottomane contemporaine, par Сб. Le Brun-Renaud. p. 72.

„Месѣчната платка на долнитѣ чиновѣ, която *само* се полага, е слѣдующата:

Кавалерия и артилерия.

Старши вахмистръ	13 л. 11 ст
Старши вахмистръ ковачъ и унтеръ-офицеръ артелщикъ	15 л. 18 ст
Вахмистръ ковачъ	10 л. 92 ст
Вахмистръ	10 л. 92 ст
Ефрейторъ	7 л. 70 ст
Конникъ	5 л. 40 ст

Пѣхота.

Фелдфебелъ	10 л. 92 ст.	Взводенъ ефрейторъ	7 л. 70 ст
Унтеръ-офицеръ	8 л. 74 ст.	Ефрейторъ	6 л. 55 ст
Взводенъ унт.-офицеръ	10 л. 92 ст.	Рѣдникъ	4 л. 37 ст
Помощникъ на фелдф.	7 л. 70 ст.		

За всѣхъ войникъ дневно се полага:

<i>Хлѣбъ:</i>	960 гр.
<i>Мѣсо:</i>	256 гр. (<i>излѣнъ рационъ</i>)
<i>Оризъ:</i>	192 гр. (<i>обикновенъ рационъ</i>)
<i>Масло:</i>	299 гр. два дена и по 86 гр. петъ дена отъ седмицата
<i>Солъ и крошидъ:</i>	53 гр. понеделникъ и петъкъ; въ останалитѣ дни по 25 гр.
<i>Захаръ:</i>	20 гр.
<i>Маслини:</i>	74 гр.
<i>Сапунъ:</i>	14 гр.
<i>Сѣтъ и лой:</i>	3 гр.
<i>Дърва:</i>	3 гр.
	702 гр. за варение храната
	90 гр. за пране въ кавалерията
	80 гр. „ „ пѣхотата
<i>Вѣлики дървени:</i>	291 гр за отопление зимно врѣме .

Въ Понеделникъ и Петъкъ 43 гр. отъ ориза се употребява за чорбата и 256 гр. за пияфа. Пияфъ се готви два пѣти въ седмицата. Въ сѣщитѣ дни 5 грама отъ маслото се употребява за чорбата. Прѣзъ рамазана се отпуща 347 грама оризъ (48 грама за чорба, 256 грама за пияфъ и 48 грама за друго яденіе, обикновенно, зерде).

Глава V.

Облѣкло, снаряжение и въоръжение.

Въвежданіето на бездимния барутъ логично води къмъ приеманіето на пепелявото или кафявото облѣкло.

Както ще видимъ по-долѣ, цвѣта на облѣклото играе не маловажна роля въ боя и борбата; слѣдователно, да се каже нѣщо повече върху униформата на турскитѣ войски, не ще бъде лишно за пълнотата на настоящия трудъ, още повече, че у насъ едвали съществува нѣка-

дѣ едно що-годѣ описание на формиѣ на съседнитѣ войски, а* при обученіето на войницитѣ всекога се чувствува нуждата отъ даване на едни по-пълни свѣдѣнія за тия войски.

Униформата на турската армия датира отъ епохата на голѣмитѣ прѣобразуванія, които се прѣдприеха веднага слѣдъ унищожението на яничарскитѣ корпуси въ Цариградъ (1828 год.). Испърво, тя прѣдставляваше подражаніе на облѣклото на западно-европейскитѣ войски, главно французскитѣ, както въ цвѣта, така даже и въ покройката. Но, отпослѣ съ течение на врѣмето поради финансови съображения, както и поради турската разпуснатостъ, облѣклото на турскитѣ войници почна да се видоизмѣнява, до като най-сетнѣ то сега прѣдставлява поразително разнообразіе, особено въ Македония: въ едни и сѣщи части едни носятъ една форма, единъ цвѣтъ, други другъ цвѣтъ, едни фесове, други бѣли такета и пр. По-рано единственния цвѣтъ на облѣклото бѣше *тъмно-синия*, сега обаче почватъ да се въвеждатъ и *сивитѣ шинели* и *кафявитѣ куртки*, както у насъ. А това достатъчно е, чини ми се, да ни принуди още повече да се интересуваме съ цвѣта и облѣклото въ турската войска, *защото*, широко трѣбва да се разпространи факта, *турцитѣ сж възроломни въ борбата*.

Пѣхота. Неферътъ (рѣдникътъ) е облѣченъ съ тъмно-сина шаечена *куртка* (сетре), съ единъ редъ копчетата и ненабрана отъ задъ. На раменетѣ отгорѣ на куртката сж пришити погони отъ сѣщата материя съ червенъ кантъ наоколо. Кантове има още на борта отпрѣдъ, по джобоветѣ отъ страни и по кѣсата яка отъ горѣ. *Панталонитѣ* сж отъ сѣщата материя и сѣщия цвѣтъ съ червени кантове отъ страна. *Шинелата* е отъ сѣщата материя, кѣса, не срѣзана отъ задъ, съ пришитѣ башлакъ (качулка), съ два реда копчета*), съ два борта и съ кантове: на яката, башлѣка, ластинитѣ и крилата имъ на шинелата, на рѣжавитѣ (обшлагитѣ) погонитѣ и по

*) Копчетата сж отъ жѣлта тенѣция, прѣсувани и съ *номеръ на копчето*.

края на двата борта. На главата носи червенъ *фес* съ кжсъ пискюлъ, а на краката *кжси чизми*. На кръста опасва кожанъ поясъ съ бляхъ*), съ лопусъ за тесака и двѣ сумки, всѣка за 15—30 *патрони*; прѣзъ рамото надѣва чанта отъ непромокаемъ платъ за патрони (4 пакета $\times 15 = 60$); на гърба товара ранецъ отъ непромокаемъ бѣлъ или възчервено-кафявъ платъ**).

Неферътъ отъ стрѣлковитѣ дружини (нишанджи табуръ***) носи същата форма, само че, вмѣсто съ червени, облѣклото е съ зелени кантове, зелена яка и зелени погони.

Унтеръ-офицеритѣ се отличаватъ по вѣлненитѣ ширити, които въ видъ на жгълъ носятъ на лѣвия рж-кавъ близо до канта на обшлагитѣ. Цвѣтътъ на ширита е както оня на канта. *Фелдфебеля* (башъ-чаушъ) носи 4 ширита, ун.-офицера (сжра-чаушъ) 3—, бюлюкъ-емини 2—и ефрейтора (онбаша) 1—****).

Новитѣ *сиви шинели* иматъ покроя на тъмносинитѣ, а кафявитѣ куртки сж безъ кантове и съ металически *М*-ра на частѣта.

Частитѣ които дѣйствуватъ противъ четитѣ носятъ цървули съ бѣли навуща и черни повои, безъ ранецъ и, обикновенно, съ двѣ сумки (кютюци) за патронитѣ.

Облѣклото се приготвя въ военнитѣ работилници при щабовеѣ на корпуса. На войникъ се полага по 1 фесъ, 1 куртка, 1 панталони и 1 чиями въ годината и по една шинела въ третѣ години. Обаче, това не се изпълнява редовно по финансови съображения и отчасти поради деморализацията на офицеритѣ, които си позволяватъ въ нѣкои части да продаватъ на самитѣ войници полагаемитѣ имъ се дрѣхи, вмѣсто да имъ ги даватъ. По

*) Бляха притѣжава изображението на полумѣсецъ и звѣзда.

**) Ранецъ или чантата съдържа: долни дрѣхи (чамаширѣ), хлѣбъ (екмекъ), лишни цървули (фазла чаръкъ) и др.; върху чантата се носи беликъ (одѣяло тѣсно) и юмюрлукъ (шинела).

***). Въ всѣки корпусъ има по 2 стрѣлкови дружини.

****). Въ ротата има 1 башъ-чаушъ, 4 сжра-чауши, 1 бюлюкъ-емини и 8 онбаша, всѣчки на *сѣдни служби*.

тия причини турскитѣ войници сж облѣчени, обикновенно, въ парцаливи дрѣхи, просто да ги съжали чловѣкъ.

Офицери. Оберъ-офицеритѣ, както се каза въ прѣдидущата глава, получаватъ дрехи отъ държавата; щабъ-офицеритѣ се обмундироваѣ на свои сръдства. Покройката и цвѣта на облѣклото е сжщо като за рѣдника, но отъ чоха (сукно). Освѣнъ това, офицеритѣ носятъ още дълги двубортни мундири до надъ колѣнетѣ съ два реда копчета, съ кантове, червени петлици безъ копчета на яката, пагони или контръ-пагони съ *М* на полка, сабля на пояса*) и отличията на чинтътъ, както слѣдва:

Мюлязим-и-сами носи на погона 1 жълта звѣзда и продълно на обшлагитѣ, които сж отъ същата материя както и мундира, единъ жълтъ сърменъ ширитъ; на саблята — жълтъ сърменъ малъкъ темлякъ (пискюлъ).

Мюлязим-и-еввелъ носи бѣла звѣзда на погона, бѣлъ сърменъ ширитъ на обшлагитѣ и бѣлъ темлякъ.

Юз-баша (ротенъ к-ръ) носи 1 бѣла и 1 жълта звѣзда на погона и 1 бѣлъ и 1 жълтъ ширитъ на обшлагитѣ.

Бин-баша (дружиненъ и ескадроненъ к-ръ) носи погони съ жълтъ сърменъ ширитъ около канта и 1 жълта звѣзда; а на обшлагитѣ 3 жълти сърмени ширити.

Каймакамъ (помощникъ к-ръ на полка) както бин-башията, само че съ 2 звѣзди (1 бѣла и 1 жълта) на погонитѣ, а 4 (2 бѣли и 2 жълти) сърмени ширита на обшлагитѣ.

Мир-алай сжщо, но съ 3 жълти звѣздички и 4 жълти сърмени ширита (галунъ).

Лива паша (бригаденъ к-ръ) 2 жълти сърмени ширити и 1 жълта звѣздичка на погонитѣ, а 6 златни галуни, 4 паралелни и 2 напрѣчни на обшлагитѣ.

Ферикъ паша (н-къ на дивизия) както лива паша, съ 2 жълти звѣздички и 7 златни галуни (4 на дълъжъ и 3 напрѣчно).

*) Португезъ на генералитѣ и висшитѣ офицери е съ златенъ галунъ; оня на субальторъ-офицеритѣ черенъ — лакирована кожа.

Мюширъ (маршалъ) както фериъ паша съ 8 златни галуни (4 на длъжъ и 3 напрѣчно).

Музикантитъ носятъ форма както въ пѣхотата, съ разлика: вмѣсто единъ, два канта (червенъ и синъ), червени погони и петлица съ двѣ копчета на обшлагитѣ.

Кавалерия. **Драгонъ суварі нефери** носи кжсо сетре съ покрояка и цвѣтъ както въ пѣхотата. Яката е червена и на нея отъ прѣдъ се носи металически **М** на полка; копчетата сж бѣли безъ изображения или **М**; кантоветѣ сж червени; обшлагитѣ сжщо отъ червено сукно. Панталонитѣ сж тъмно-сини или тъмно-сиви съ червени лампаси. Сабята се носи на поясъ или на прѣзраменъ портупей; на кръста се прѣпасва единиченъ патронташъ за мартини патрони. Кжсата мартина се носи прѣзъ рамо, както у насъ. На главата се носи калпакъ съ тъмно-синьо дѣно, на което сж кръстосани три бѣли широки вълнени галуни. Шинела има червени петлици на яката и червени погони на раменетѣ; останалото както въ пѣхотата.

Новата форма, която почва полегка, полегка да се въвежда е отъ сжщата покрояка но съ материали съ кафявъ цвѣтъ, безъ кантове.

Кавалерийскитѣ **унт.-офицери** носятъ сжщитѣ отличия на облѣклото, както и въ пѣхотата, само че ширитѣтѣ вмѣсто да се пришиватъ до обшлагитѣ, се зашиватъ подъ погона на ржакава.

Офицеритѣ носятъ форма, както конницитѣ, отъ чоха (сукно) съ отличията на чиноветѣ както въ пѣхотата; шинелитѣ имъ сж сръзани отъ задъ; копчетата сж доволно голѣми (повече отъ двудевова монета) и бѣли.

Маждраклъ суварі неферъ* е облеченъ съ кжса венгерка отъ тъмно-синъ шаякъ, съ три реда бѣли коп-

*) Единъ отъ полковетѣ на всѣка кавалерийска дивизия е въоръженъ съ **пикъ**. Последнитѣ се фабрикуватъ въ Багдадъ отъ бамбуково дърво и иматъ червени флюгери на края.

Пиката е едно оръжие, което вдъхновява конника, логическо за кавалерията, понеже отразява основата на самата кавалерийска сжщност (движение и бързина до мимолѣтностъ въ удара). Тя е била нѣкога царица въ стѣжковеницата, нейната мощъ се крие въ впечатлението, която тя произвежда върху противника—тя е твърдъ-фрапанна и тя по-лесно

чета, черни гайтани (бранденбургъ, шуги), червена яка и червени обшлагы; панталони сиви съ червени лампаси. Шинела както другата конница.

Артилерия. **Полскитѣ артилеристи** (сеияръ топчударъ) сж облечени както маждраклъ суварилеръ: тъмно-синя венгерка съ черни бранденбургъ, червена яка, червени обшлагы; сиви панталони съ червени лампаси; жълта кожата лядунка (латинка); сабля или тесакъ; дълги чизми. Копчетата сж малки съ изображения на двѣ ордия на кръсть. На главата калпакъ.

Горскитѣ артилеристи (джебелъ-топчударъ) сж облечени както полскитѣ, но вмѣсто сиви панталони носятъ тъмно-сини. Тѣ сж въоръжени съ пѣхотни пушки; на пояса носятъ тесакъ; на гърба ранецъ; на главата калпакъ; на краката кжси чизми.

Офицеритѣ и унт.-офицеритѣ носятъ формата на оръжието си и се разпознаватъ по отличията на чинѣтъ, както се изложи до тука. Офицеритѣ носятъ жълти сърмени лядунки съ полумѣсець и звѣзда, а отпрѣдъ и съ верижки*).

Инженерни войски (истихкямъ; истихкяматъ — укрьпления) носятъ форма както въ пѣхотата, но вмѣсто червени иматъ ясно-сини кантове, ясно-синя яка и обшлагы; копчета бѣли и малки; на главата фесъ.

Офицери отъ генералний шабъ (еркян-и-харбзабитанъ;

отъ всѣко друго хладно оръжие може да фиксира въображението на жерта на кавалерийската атака (фурия); казвове фиксира, защото въ моралната си физиономия войната и борбата едва ли прѣдставляватъ нѣщо повече отъ единъ видъ тактически и стратегически хипнотизации.

Като изхождаме отъ тия базиси, трѣбва съ глубока жалба да си помислиме, че българската конница, така неуморна и така прѣдана на дългѣтъ, е лишена отъ това хладно оръжие, което въ рцѣтъ на нашитѣ конници ще бѣде грозно и ужасяюще за противника.

*) Ще си позволя туку да направя една забѣлжка върху лядункитѣ на нашитѣ кавалерийски офицери. За съжаление, лядункитѣ сж само едно великолѣпно украшение; тѣ се носятъ безъ да послужатъ за нѣщо, когато тѣ, съ малки измѣнения, биха били и твърдѣ полезни. Ако паласката се увеличи колкото да се *попъщава въ нея книжката за донесение и за пасни моличета*—вещи крайно важни—ако отпрѣдъ върху галуна се прикове единъ красивъ тънъкъ сребренъ кордонъ съ сребренъ моливо-павителъ и моливъ, то отъ само себѣ се разбира, че лядунката вече става една крайно важна и толкова красива вещь—принадлежностъ.

еркянъ е множ. число на думата рекн — стълбъ, и-то е свързка, забитанъ е мн. ч. отъ забитъ — офицеръ) се отличаватъ отъ другитъ офицери чръзъ *бродираната сарма яка и чръзъ жълтитъ акселбанти.*

Гвардейски зуавски табуръ (албанска гвардия) е облѣченъ съ зуавска униформа: тъмно-сини потури съ червени ширити по джобовѣтъ; бѣли гамаши (тозлуци) и чѣпици (посталъ) на краката; елекъ и джамаданъ съ открити яка и червени ширити по открититъ бортове, по елека, по ржавитъ, по яката. Широкъ патронташъ на поясъ съ прѣзраменни ремъци подъ джамадана.

Всѣки *пъхотенъ* и *кавалерийски полкъ* иматъ по едно *знаме* или *шандартъ* отъ червена коприна съ златенъ полумѣсецъ и звѣзда по срѣдата; на нѣкои отъ тѣхъ сж извѣзени и стихове отъ корана. На върхътъ на дрѣжката е прикованъ полумѣсецъ отъ злато.

Всѣки табуръ има по 4 *флагчета* съ полумѣсецъ и звѣзда за четиритъ роти: червенъ, зеленъ, синъ и бѣлъ. Флагчето се носи отъ войникъ чръзъ прѣзрамененъ ремъкъ съ бушматъ на края и чръзъ единъ ремъкъ вързанъ на дрѣжката за вдѣвване на лѣвата ръка (като пика).

Като се завършва тая скица*) върху униформата и пр. на турската армия, ще бжде досущъ непълно, ако не се каже, че отъ установената форма се правятъ постоянни отклонения и че офицеритъ, особено, се обличатъ и носятъ доста баши-бузушки: разкопчени, безъ погони, съ сабля на портупей чръзъ рамо или на поясъ, даже и съ пашка, съ разни зимни кюркове по свой вкусъ, съ гушало (зимно врѣме за запазване врата и главата отъ настинка) и пр.

Цвѣтътъ на униформата, споредъ моето скромно мнѣние, има огромно значение въ боя. Старитъ традиции

*) При съставянето на тая скица азъ се ползвахъ *между друго* и отъ 1) L'armée ottomane et 2) La Turquie. Puissance militaire. Armée de terre et flotte par ch. Lebrun-Renaud и 3) Die Armeen der Balkan-Staaten (Türkei—Griecheneand—Rumänien—Serbien—Bulgarien—Montenegro) in ihren gegenwärtigen Uniformirungen. Leipzig. Verlag von Moritz Ruhl.

можатъ да докаратъ въ това отношение доста сериозни изпитания. При дневнитъ далнобойни пушки, когато стрѣлбата отъ пѣхотата може да се подхване даже отъ 2500 кр., видимостъта и уловимостъта на цѣлѣта играе голѣмо значение въ попаденията; а нищо по лесно не може да се види отъ онова което е облѣчено въ черни дрѣхи. Цвѣта на турската войнишка униформа е тъкмо такъвъ: отдѣлнитъ войници се виждатъ много по-далечъ отъ далностъта на прицѣла и нѣколко пати по лѣсно отъ колко ако биха били облѣчени съ кафяви или сиви дрѣхи; тѣхнитъ прѣдвижвания, даже най-малкитъ, веднага могатъ да се забѣлѣжатъ, т. е., лѣсно могатъ да се наблюдаватъ; прицѣлването по тѣхъ става по-леко и съ по голѣма точностъ; разстоянието до тѣхъ се опрѣдѣля по-върно или по-малко отъ дѣйствиелното, което е прието въ стрѣлковото искусство; очертанията на боевата имъ линия или въобще на частитъ се схваща по-бързо и по-точно; най-сетнѣ тѣ много по-трудно могатъ да изпълняватъ лазутчески дѣйствия въ боя. Чернитъ дрѣхи и у възстанниците даватъ тия изгоди на противника. Въ сблъскванията когато нѣкой възстанникъ съ черно кепе се прѣмѣсти по огнената линия, веднага, обикновено, виждатъ или чуватъ нѣкое количество куршуми да се изсипатъ или прѣлѣтатъ въ тая посока; а ако въ сжщото врѣме се прѣдвигне или прѣмѣсти на сжщото мѣсто възстанникъ съ сиви или кафяви дрѣхи, той остава, обикновено, необезпокояванъ. Случаитъ отъ тоя родъ сж многобройни и даже върху тѣхъ почива единъ възстанически афоризъмъ, който ясно очертава качествата на чернитъ дрѣхи въ боя: „*чернитъ дрѣхи привличатъ магнитно куршумитъ или чернитъ кепета сж магнитъ*“. Но, паралелно съ тия недостатѣци, чернитъ дрѣхи притѣжаватъ, може би въ равна мѣрка, и прѣимущества, главно въ психологическо отношение. Тѣ изглеждатъ за противника напр. отбраняющия като по-едри, по-отчотливи, по-масирани, движенията по-чевръсти, общо по-застрашителни, защото по-ясно, по-очебиюще манифестиратъ своето, така да кажемъ

съществуване. Тия прѣимущества сж твърдѣ много цѣнни, защото въ войната и борбата въображението играе до нѣмай-къдѣ голѣма роля.

За партизански дѣйствия, както и за турския аскеръ въ мисията му да потушава въстания и да дѣйствува противъ четитѣ, чернитѣ дрѣхы не сж практични; въстанниците по-лѣсно ги забѣлязватъ и въ боя полесно масиратъ, нека употреба тоя терминъ съ позволенieto на читателя, огъня по опасно движушитѣ се отдѣлни групи или войници. Въ това отношение разликата между чернитѣ и кафявитѣ облѣкла е толкова голѣма, колкото между димния и бездимния барутъ.

Фесътъ и такето играятъ по нѣкога голѣма роля въ дѣйствиата на аскера противъ въстанниците. Турскитѣ войници въ боя иматъ обичай да оставятъ често феса за да привлѣча огъня, а самитѣ тѣ отъ друго мѣсто да стрѣлятъ съ своята бездимна пушка или гологлави да пълзятъ по земята за да се расположатъ на по-добра позиция. Такето понѣкога служи на аскера да показва себе си за комити и съ български думи да вика въстанниците къмъ пуситѣ си. Подобни сцени понѣкога каратъ челоуѣка съжалително да се смѣе върху изобретателността и духътъ на аскера, който доста добръ е изученъ отъ опитнитѣ планински соколи — комити. Като пиша тия тенденции на турския аскеръ, азъ моля военния читателъ да ги не изпуска изъ прѣдъ видъ, защото лѣсно могълъ би да стане нѣкога жертва на турското вѣроломство, което му е свойствено.

Облѣклото на въстанниците е най-разнообразно, но стрѣмлението да се шие военна форма е силно разпространено низъ Македония, защото до нѣкъдѣ по тоя начинъ въстанниците се явяватъ съ качествата на воюща страна, и, главно, защото формата като внушава несравнимо по-голѣма вѣра у населението, е твърдѣ много на почитъ, — тя просто го трогва.

По едно подражание, старитѣ комити отъ 80-тѣхъ го-

дини и армитѣ отпостѣ сж се обличали въ най-фантастични дрѣхы, което показва, че нѣкои отъ тѣхъ твърдѣ малко сж се грижили за народнитѣ работи. Повечето отъ тѣхъ сж носили цървули-кеселета съ топки отпърѣдъ; бѣли калцунѣ и даиври до надъ колѣнетѣ съ гайтани; а подъ колѣната вързани съ копринени 40 грама тѣжки дисгии; съ тѣжки бѣли фустанели на 150 — 300 клина; дългъ четириметровъ червенъ поясъ; около него шаренъ червенъ силыхъ, а въ силыха чифтъ пищоли арнаудски (бодски); на гърдитѣ ентерия ибришимлия и връзъ нея чепкенъ съ отворени ржави, шаренъ и вѣзанъ, а на войводата и сѣрмалия; на главата фесъ съ едри сини или черни пискюли до рамото; въ ржката пушка мартина; на пояса пала бродеска, привързана съ копринени кюстеклии шнурове за селяхътъ и прѣзъ вратѣтъ, а за войводата срѣбъренъ —; задъ пояса пиринчени паласки съ висулки; прѣзъ рамо шарена чанта съ реси многобройни; на гърба джоба бѣла съ малки открити ржави и яка шарена съ червени гайтани.

Тая фантастична форма е вече забравена, защото напомнимъ на населението нѣкои трагични и отвратителни злодѣяния и защото е непрактична за движение и дѣйствие, особено прѣзъ послѣднитѣ двѣ години, прѣзъ което врѣме, както и всѣкога, подвижността на въстанника бѣше първото условие за успѣха му.

Въ мѣстности където комититѣ сж принудени да живѣятъ низъ селата, тамъ формата много се доближава или до селеката или до арнаутската: тѣсни биргютлии потури отъ бѣла аба съ джобове отпърѣдъ, нашарени съ петкатни гайтани; дългъ червенъ поясъ; ибришимлия елекъ; синъ чепкенъ съ спуснати ржави; поясенъ патронташъ; кепе бѣло или черно; бѣло таке вързано съ черна кърпа (муфесъ) или едъръ кожанъ калпакъ на главата. Това облѣкло прилича на дрѣхитѣ на падаритѣ и кодджиитѣ (стражари на тютюневата кампания) и въ това отношение се оказва доста практично. Значителна частъ отъ борцитѣ се облича съ своитѣ мѣстни дрѣхы, като ги

приспособява към особеностите на въстанническия живот; разбира се омразния фес не грови вече главата на бореца. Други се обличат с дрехите, които се вземат от аскера или се правят специално такива, което често позволява широка инициатива ноця, както и деня. Впрочем, носенето на аскерски дрехи въ повечето отношения е непрактично. Най-сетне, по-голямата част се облича въ шаечени куртки и панталони, военен образецъ отъ най-разнообразна кройка, съ разенъ цвятъ: кафявъ, сивъ, пепелявъ, тъмно-пепелявъ; съ кантове, лампаси или безъ такива съ копчета или безъ; съ калпакъ, каскетъ или таке; съ сивъ шинелъ или кепе (черно, бяло, сиво), или друга някоя завивка, или просто никаква покривка. На кръста се опасва поясенъ патрон-тапъ съ прѣвараменни ремъци. Въ студено време се обличатъ, ако естествено има по-топли дрехи и кожуши отъ изработена или сурова кожа. На краката се обуватъ цървули, а зимно време, когато ще трѣбва да се върви по дълбоки снягове се привързватъ на стъпалото и *колури**), които прѣчатъ да потъва човѣкъ.

Най-практиченъ цвятъ се оказва пепелявия или цвѣтъ на българските военни шинели; не по-долѣ пада и кафявия цвѣтъ на българските куртки. Облѣченъ съ тяхъ, въстанника низъ каменливите и гористите мѣста на планината въ много случаи не може да бѣде забѣлѣванъ даже на по-близките дистанции. Ако въстанника не се движи или мърда, цвѣтътъ на пепелявата или кафявата му дрѣха се поглъща, така да рѣка, отъ фонътъ на земята, стѣблото или канарата и, обикновено, той става почти невидимъ за околността; даже и да се движи или мърда, едва ли това всѣкога може да се улавя, да се узнава.

*) *Колури* прѣдставляватъ елипсовиденъ дървенъ жилавъ обръчъ съ дълга ось 35 — 40 см. и широка 20 — 25 см., опѣтенъ съ тънка върв като сѣтка или нѣщо като сѣдалище на столъ съ широки дупки. Така приготвени, колурите се привързватъ отдолѣ на стъпалото на всеки кракъ по единъ. Колурите се употребяватъ въ алпийските французски и италиански войски.

Въ боя въстанниците често си снематъ калпака, който може да послужи на противника за прѣкрасна прицѣлна точка и, залѣгнали като бръшлянъ по камената или земята, ставатъ невидими за разстояния даже много близки. Естествено, стрѣлбата по такива едвамъ видими цѣли е до нѣмай-кадѣ безрезултатна, още повече, че това сж турците, които стрѣлятъ по комитите. А ако въстанниците стрѣлятъ и съ бездименъ барутъ, когато извѣмѣрно много обичатъ, то положението на турците става още по-трогателно — тѣ чуватъ много гърмежи, безъ, често, да знаятъ точно мѣстоположението на противника си. Въ такива случаи аскера стрѣля, главно, по посока където гърмятъ димните пушки и боя се свежда въ стрѣляне по мръдналите или прѣдвижилите се борци, което освѣтъ това свидѣтелствува до каква степен човѣците и отъ двѣтъ страни се стрѣматъ да маскиратъ своето мѣстостоеение.

Много случаи, излишно е да цитирамъ, сж ставали въ Македония, въ които аскера и при старателно обглеждане не е могълъ да забѣлѣжи присѣтствието на чети, които въ подобни минути, ако обстановката не прѣдвѣщава сполучливъ бой, скриватъ всичко що се чернѣе и не се мърдатъ — се спотайватъ. И даже често наблюдаващите началства сж бивали цѣли изложени на съглеждане отъ аскера въ такива случаи, обаче, пакъ не сж бивали забѣлѣвани въ благодарение цвѣтътъ на дрехите. Естествено, трѣбва веднага да допълна, тия наблюдения си иматъ своето тънко искусство, своите похвати, при които лжките на слънцето и положението спрямо него играятъ прѣголяма роля*).

На кратко, пепелявия и кафявия цвѣтове на облек-

*) Сутринъ наблюдението къмъ изтокъ е по-трудно отъ колкото къмъ западъ, а слѣдъ обѣдъ наопаки, т. е., наблюдението по прѣдмети, които сж по посока на слънцето е по-трудно отъ колкото по ония, които сж срѣщу слънцето. Това почива на прости физически закони: количеството на лжките опрѣдѣля осветляемостта, видимостта и яснотата на прѣдмета. Сетне, стоеенето въ сѣнкате на едно дърво или до единъ камѣкъ или до една нива е по-дълго уловимо, отъ колкото стоеенето на открито. И други много подобни.

лото у четитѣ благоприятствува твърдѣ много за прикриванieto на борцитѣ — условие крайно важно за възстаницитѣ, които, обикновено, сж малочисленни и трѣбва да водят партизански дѣйствия.

Върху *вжоржението* на турската войска намирамъ за излишно да се простирамъ тукъ, защото това читателя може да намѣри въ книгата ми „Отъ Пловдивъ и София къмъ Цариградъ и Скопие“. Достатъчно е да помѣна, че въ Македония и низама, и редиѣ, и илавето сж въоржени съ Маузеръ Ли, образецъ 89 год., съ бездименъ барутъ. Иъкъ освѣнъ това, по нататкъ въ глава VIII ще бждатъ изложени нѣкои билистически качества на тая пушка, така че читателя все ще има едно ясно понятие и върху тоя факторъ въ борбата, която ни занимава.

Върху въоржението на възстаницитѣ би могло да се каже нѣщо повече. Впрочемъ, какво ли можемъ да кажемъ за едно въоръжение колкото разнообразно, толкова и негодно! ? — Тукъ ний ще срѣщнемъ и манлихери, и гра, и мартина, и кринка, и маузеръ и какви ли не още. Голѣма частъ отъ това оръжие е въ доста лошо състояние, — съ мушки изкривени, прицѣли измѣстени, каналъ рждивъ и пр., и пр., което (оръжие) въ ржцѣтъ на необученитѣ възстаници, каквито сж огромното болшинство, се прѣобрѣща на едно плашило. — Плашило, но, каква грозна вѣра има бореца въ него!... О! Това е удивително! — Борецътъ мисли че, непрѣменно всѣки куршумъ по единъ турчинъ магически ще поваля. Може би съ тая вѣра и именно възстаницитѣ побѣждаватъ противника; може би, тукъ се крий до нѣкъде тѣхната сила и тѣхната самонадѣаностъ. Впрочемъ, човѣкъ въ македонската борба не може да не се убѣди, че възстаницитѣ не поразяватъ противника съ куршумитѣ си, колко, главно, че противника си самовнушава понятия, които, обикновено, несществуваатъ. А тактико-психологическа цѣль на всѣка борба е да внушишъ на противника си идеи отъ естество ви-

наги да дѣйствуватъ отрицателно върху всѣка негова инициатива и активностъ.

Между другото, въ това отношение, освѣнъ факта, че всѣки турчинъ въ лицето на възстаницитѣ вижда нѣщо като митологически герои и безкрайно смѣли хора, което не е вѣрно, защото и тѣ сж *човѣци*, твърдѣ много е спомогнало тайността на движенията, както и употреблението на бомбата и динамита.

Бомбата е една кука лѣта желѣзна сфера съ диаметръ 10—15 с. м. и съ дебелина 2—3 с. м. Тя има едно отверстие, на което се завинтва желѣзна запушалка съ тънка дупка за бикфордофъ шнуръ. Бомбата се пълни съ добръ размѣсенъ съставъ отъ бертолетова соль и хубаво счукана захаръ. Слѣдъ като се напълни, вденва се парче шнуръ (10—15 с. м.) въ дупката на запушалката и послѣдната се завинтува полека, полека въ отверстието на бомбата. Тя е вече готова! Бомбата се носи въ ранеца или въ патрондаша, което е по-практично. Въ боя когато противника се наближи, по команда или опрѣделенитѣ бомбардири по свое усмотрѣние съ кафъ кибритъ или съ жѣлтъ (пенкофъ) фитилъ запалятъ шнура и не слѣдъ много хвърлятъ бомбата по противника. Слѣдъ 10—15 секунди отъ запалването на шнура тя грѣмва и стотини желѣзни парчета прѣфучаватъ на *всички страни*. Гърмежа ѝ е много силенъ, но резултатитѣ ѝ сж твърдѣ ограничени, което теоритически може да се прѣвиди. Впрочемъ, бомбохвърлячитѣ се енервиратъ твърдѣ много и обикновено, ако нѣма добро командование, бомбитѣ се хвърлятъ и даже исхвърлятъ досущъ прѣждеврѣменно. Естествено, ако бомбата се хвърля на врѣме и на мѣсто, напримѣръ срѣщу сборъ хора, то резултатитѣ ще бждатъ доста значителни.

Динамитътъ*) е една по-лека бомба. Той се носи въ тенекиена цилиндрическа кутия, напримѣръ отъ размѣри 20 с. м. височина и 8 с. м. диаметръ или въ книга, или овитъ въ кърпа, въобще доста баши-бозуци. Всѣки

*) Тукъ ще подразбираме разнитѣ експлозивни вещества като динимитъ, саранитъ, перфоглицинъ и пр.

възстанникъ носи по единъ такъвъ динамитенъ патронъ. Употрѣблението имъ въ боя става както и бомбата, просто се хвърлятъ къмъ страната на противника. Прѣдъ употрѣбаванieto на динамита, пѣхва се въ него едно парче бикфордфъ шнуръ съ запалка отъ гърмящъ живакъ на края, слѣдъ това се запалва шнуръ и се хвърля патрона. И той гърми силно, но неговото поражение е съвсѣмъ слабо; той убива само на единъ метръ окодо точката на грѣвването. Употрѣблението на динамита въ боя, очевидно показва че турцитѣ сж твърдѣ много нападени даже отъ силнитѣ гърмежи.

Но, динамита служи главно за разваляние и разрушаване на съобщенията, което става въз основа правилата на конно-пионерното дѣло.

Глава VI.

Пѣтуване и почивки.

„Бързината е гений на войната.“

Суворовъ.

„Побѣдата зависи отъ краната на войника.“

Наполеонъ; Маршалъ Саксонски.

Както въ механиката, така и въ тактиката ударътъ се намира въ права пропорция съ бързината и масата и въ обратна пропорция съ трението. Бързината се обуславя отъ твърдѣ много фактори, както физически, така и морални, и интелектуални. Въ лабиринта на всички тия взаимнодѣйствующи и взаимновѣдѣйствующи фактори, нато твърдѣ важна се явява способността на една войска, да върви бърже съ минимално трение и по възможност по най-кхсата на съпротивлението. Защото всѣка военна комбинация както по своето крайно стрѣление, така и по своето приложение и изпълнение, трѣбва да се рисува съ такива демонически краски и адски очертания въ въображението на противника, че той не само да бѣде пораженъ, но и да му бѣде внушена мисълта за неминуемата гибель и поражение. Да нападатъ ургинно и не

очаквано, да трѣвожатъ противника си безъ да му даватъ отдишъ и време, да го биешъ съ най-голѣма сила и стрѣмежъ на рѣшителнитѣ точки и когато е изгубилъ равновѣсието на духътъ или е прѣтърпялъ неудача на какъвто и да е пунктъ отъ стратегическата шахматца, за това се иска прѣди всичко здрави крака, силенъ духъ и една чрѣзвичайна способностъ за пѣтуване, които, между прочемъ, съ мирнитѣ занятия само около казармата едва ли нѣкога могатъ да се достигнатъ.

Вървениято, това е главната дѣятелностъ на война и, въроятно, най-сигурното положение за борба („стратегическия или тактическия маневръ е най-добрата позиция“).

Разбира се, тия размисления, въ тактико-стратегическата имъ смисълъ, не се отнасятъ до възстанникитѣ; тѣхната сила е толкова малка, тѣхния съставъ толкова негоденъ за настѣпателни дѣйствия, че съ тѣхъ освѣнъ за отбрана едва ли за друго може да се помисли. Впрочемъ, тѣ въ това отношение показва по-вече отъ колкото може да се очаква.

Но, турцитѣ ако се ръководѣха отъ що-годѣ военна мѣдростъ, отъ що-годѣ ясно разбиране въобще на борбата, щѣха да съсредоточатъ всичкото си внимание въ бързината, която не имъ липсва, която е гения на войната и щѣха, естествено, да нѣмайтъ да парализиратъ дѣйствията на възстанникитѣ. Защото да прѣслѣдвашъ, това значи да дѣйствувашъ или да вървишъ побърже отъ противника, да го спрѣваряшъ на рѣшителнитѣ пунктове и да го биешъ по фланговетѣ или на слабитѣ му мѣста.

Въ очитѣ на неприятеля бързитѣ движения произвеждатъ неприятно впечатление, защото всѣки веднага помислюва: оня върви побърже, който е по-сильнъ. За ирегулярнитѣ борци бързото походно движение и бързото настѣпление на противника влияятъ много силно на въображението, и обратно.

Отъ самия начинъ на разпрѣскване войската въ безкрайно число пунктове, както се изложи съ всичко ка-

зано до тука, ясно се вижда, че турцитѣ сж се отказали отъ тая тактика и цѣльта имъ, очевидно, по-скоро е била да държатъ въ покорностъ населението, отъ колко да унищожатъ четитѣ. Прочее, нищо чудно нѣма да има, ако кажемъ, че по тоя начинъ борбата между аскера и възстаницитѣ се сведе въ игра на шахматъ, игра на „слѣпата баба“ — когато аскера е горѣ въ планинитѣ възстаницитѣ слизатъ долѣ въ политѣ и полето и обратно — тъкмо това, което и борцитѣ жедаяха.

До нѣкъдѣ това може да се тълкува и по причини чисто психологически; единъ народъ пасивенъ не може въ никой случай да има една активна тактика. Това е дваждѣ по-вѣрно за турцитѣ, които, по мнѣнието на знаменити авторитети, въ това число и Фонтъ деръ Голцъ паша, сж силно привързани къмъ отбранителния системъ на воюванието, като мислятъ че иматъ врожденни способности за това.

„Какая роковая ошибка думать, что имѣешь врожденные способности къ оборонѣ и что этого совершенно достаточно. Конечно, для того, чтобы защищать определенную позицию, для мѣстной обороны, всѣ солдаты на свѣтѣ хороши. За траншеями и прикрытіями можно драться какъ львы, до послѣдняго патрона.

„Но потомъ?

„Нѣтъ, нѣтъ, теперь, когда я пишу эти строки, никто, ни мы, ни другіе, не можетъ защищать чисто оборонительный способъ дѣйствій“ *).

До нѣкъдѣ това може да се тълкува и просто вследствие изражданието на турската войска. „L'armée turque a énormément dégénéré depuis Abdul-Aziz et la guerre turco-russe, ce n'est plus du tout une unité moderne“, p. 162. „L'armée turque est donc, à notre humble avis,

* Униженіе благоприятные случаи... Генералъ Изетъ Фуадъ Паша. Стр. 55.

une quantité presque négligeable à l'heure actuelle, malgré son fond de qualités merveilleuses“ p. 166 *).

Азъ малко се отклонихъ. Моята цѣль въ настоящата глава бѣше по-ограничена; азъ искахъ да очертая повече начина на пътуванието у турския аскеръ. Но, ако това не би се казало, мисля, една голѣма празнота би се чувствувало въ всичко онова което тукъ ще слѣдва.

Распръснати, както се изложи въ глава I, турскитѣ гарнизони, трѣбва да прибавя не всичкитѣ, въ седмицата по единъ или два пѣти излизатъ въ „деврие“ низъ околността. Цѣльта на деврието е, просто да направи едно обглеждане, една рекогносцировка на известна зона или иначе казано, да прѣгледа, да ли нѣкъдѣ нѣма комити. Аскера, обикновенно, въ такива случаи върви по пѣтищата или пѣтекиитѣ и, като не притѣжава срѣдствата да разузнава на широко, както става често пѣти, той не редко се разминава съ нѣкоя чета, която, расположена на нѣкое мѣсто, ако не желае боя, се спотайва въ пълна тишина. Обикновенно, за посока на движението се взима нѣкоя сѣдловина, нѣкой комитски проходъ, нѣкоя влашка мандра, ако при послѣдната нѣма аскеръ, къмъ нѣкое село, въ което тоже нѣма аскеръ, къмъ нѣкоя позиция, където нѣкога нѣкое сражение е ставало, къмъ нѣкое благоприятно за възстаницитѣ мѣсто за бивакъ и пр.

Деврието, да положимъ рота отъ 150 души, се движи въ колона по единъ, на дистанции отъ 3—10 крачки, а на опаснитѣ мѣста и повече. Не далеко (200—300 кр.) прѣдъ главата на колоната върви авангардъ (пишдаръ) отъ 20—30 души, а прѣдъ него на 20—30 крачки—патраулъ отъ 3—4 души (пишдаръ баша). Вой-

*) „Слѣдъ Абдуль-Азизъ и подиръ руско-турската война турската армия чрѣзвѣрно се е изродила; тя съвсѣмъ не е една модерна единица“, стр. 162. „Турската армия, прочее, е, спорѣдъ нашего скромно мнѣние, едно количество почти за прѣнебрѣженіе въ настоящий часъ, въпрѣки своята основа на чудесни качества“. Стр. 166.

Гръко-турската война. Историческо и стратегическо резюме придружено съ медицински бѣлѣжки. Отъ Д-ръ Едмондъ Ларди, началникъ на болницата на отоманската банга въ Тесалия прѣзъ време на войната.

ниците носят пушките си обвесени на рамото чрез походния ремикъ; офицерите вървят по мѣстата си; ротния командиръ на конь, обикновено по срѣдата; обоза, ако има такъвъ, по срѣдата или на края. Задъ главните сили (късмаж кюлю) на нѣколко десетки крачки остава да върви ариергарда (дамдаръ) отъ 4—5 души.

По-малките частици (50—60 д.) испращатъ само патруль отъ прѣдъ и отъ задъ.

По-големите, напр. дружина, испращатъ пѣла рота въ авангардъ, който отъ своя страна пуца напредъ чеденъ отрядъ (уджъ), а послѣдния—пишдаръ баши. Между отдѣлните части на походното движение вървят патрули по двама човѣка за свѣрка (иртибатъ нефери), които сж твърдѣ много важни въ планинската мѣстность, горите и ограничените кръгозори, където често платното на пхтя се губи и частите лесно може да се заблудятъ. Въ страни, спорѣдъ случая, се испращатъ отъ пѣли флангарди до малки патрули отъ двама души (кешрафъ колу). Отъ задъ се остава силенъ ариергардъ (40—50 д.), който покровителствува обоза, ако послѣдния не върви въ срѣдата на колоната.

Съобразно мѣстоположението на пхтя, да ли той е по билото на хребета или по дѣното на долината, и движението става бърже или бавно съ много голѣми прѣпазливости, внимание, прѣглеждания, спирация, провѣривания и пр. Тишината, обикновено, е твърдѣ голѣма, но било е време, прѣдъ послѣдните 3—4 години, когато аскера съ пѣсни и гюрюлтии е правилъ своите дѣветиета; сега, обаче, всичко това липсва и движението на една команда, обикновено, мяза на една ловджийска хайка, която съ трѣпетно сърдце върви по дирите на лова. При приближаване нѣкоя зловѣща мѣстность, отъ където внезапно неприятеля може да открие нѣкоя стрѣлба, инстинктивно или по команда войниците постепенно увеличаватъ дистанциите, намаляватъ движението и увеличаватъ съ трѣпетно внимание наблюдението по всички страни. Въ това отношение нѣкои команди сж достигнали

до голѣмо съвършенство. Впрочемъ, тукъ човѣкъ е наклоненъ да върва, че тоя резултатъ е плодъ повече на чувството на самосъхранението, отъ колкото на съзнанието.

Въ нѣкои мѣстности дѣврието просто свѣщенодѣйствува въ своето движение. Авангарда, който вѣроятно, се състои отъ най-бързите, най-умните и най-храбрите войници, върви съ смѣлостъ, нѣкъдѣ съ голѣма бързина, за да заеме и обгледа нѣкоя канара, нѣкоя чукарка или нѣкоя сѣдловина; той се движи най-тихо, даже стапва съ внимание, ослущва се често, вглежда се въ земята, по нѣкогашъ тършува, като че ли души и, ако е влезлъ случайно въ нѣкои дири, спира и праща хаберъ или дава знакъ (ишаретъ).

Спира пѣлата колона. Офицерите и войниците оставатъ по мѣстата си и, съобразно голѣмата или малката опасность, обгледа се съмнителното пространство и пакъ колоната потеглюва така внимателно, така монотонно напредъ.

Това напредънато движение, много пхти безъ странични дозории (кешрафъ колу), защото мѣстността не позволява, причинява често исхарчване на голѣма доза морална енергия, което има за слѣдствие факта, че аскера еъ голѣмо вълнение посрѣща нѣкоя изненада (стрѣлба отъ засада), която го поразява и го привежда въ безпорядѣкъ до паника, изъ която, обаче, скоро той излиза и толкова по-скоро, колкото опасността е била по-малка.

И тукъ, въ пѣлото походно движение, взаимното подражание на аскера и комитите е твърдѣ силно и въ много отношения вѣдително за войниците, които си съставляватъ криви понятия и привички върху много нѣща, което ще ги прави и слаби и смѣшни въ борбата имъ съ една регулярна добръ обучена войска.

Движението продължава по сѣщия начинъ. Малките почивки се правятъ прѣимущественно задъ фаса на нѣкой ридъ, близо до нѣкой изворъ, съ напредъснато наблюдение и охранение къмъ всички страни.

Слѣдъ голѣмата почивка аскера или се връща до вечерята у гарнизона, или продължава пхтя до нѣкое

опредѣлено мѣсто. Въ първия случай аскера се повръща назадъ или пъкъ взима другъ път и по сѣщия начинъ съ внимание и обглеждане се връща въ гарнизона; въ втория случай той върви по своя път до стѣмване или до пристигане на опредѣленото мѣсто, кждѣто се располага на бивакъ.

Бивака веднага се обгражда отъ четиритѣхъ страни съ двойни часови (невбетчи), които се смѣняватъ прѣзъ часъ, а на по-далечнитѣ мѣста се испращатъ секретни (саклж нокта) по единъ, които не се смѣняватъ. Впрочемъ, охранението на бивака става по всевъзможни начини, единъ отъ които е и тоя що помѣнваме сега.

По срѣдата на бивака се располага ротния командиръ и офицеритѣ или началника на командата, при когото се поставя веднага часовой,* а наоколо въ кръгъ се располагатъ и войницитѣ, край огньовѣтъ, ако обстановката позволява да се палятъ такива. На офицера или офицеритѣ се приготвяватъ постилки, наслагатъ се отъ горѣ ямболиитѣ и кюрковѣтъ и вѣстовитѣ веднага турятъ джезветата въ огъня и се почва кафениението, което често трае цѣла нощъ.

Но, ако се забѣлѣжи опасностъ огньове не се палятъ, бивака се привежда въ отбрана, както се каза въ глава III, испращатъ се силни караули да заематъ мостовѣтъ или мѣстата прѣзъ кждѣто може да се прѣдполага, че ще минатъ комити, запалѣ се мангалчето за варение кафе на началството и, въ пълна тишина и очакване, се прѣкарва цѣлата нощъ.

За щастие, чувството на усѣщане или прѣдчувствието у комититѣ е често много силно, нощната тъмнина, на която тѣ свикватъ, е много благоприятна и осо-

*) Пазението на началника въ бивака и ескортирането му въ походъ или при маневрирането у турцитѣ е широко распространено. Сѣщото правятъ и нѣкои отъ войводитѣ, които даже, обикновено, иматъ по 3—4 души кажи ги гвардия, кажи ги прѣдани хора. Въ тая мѣрка, що се отнася до войводата, има голѣмъ резонъ. Безъ лично прѣдани нему хора положението на войводата всрѣдъ единъ сборъ отъ разни човѣци е обикновено трогателно.

бенното, повече пасивно-отбранително отъ колко активно-охранително разположение на аскера съвсѣмъ не е така страшно, както може да се помисли. — Едно свѣтване на цигара, нейния миризъ, едно искашлювание, ето че четата, която обикновено пази гробна тишина, на врѣме узнала присѣтствието на противника и благополучно го заобиколила. Случаи подобни не малко.

Дребнитѣ части, отъ 30—50 души, нощно врѣме, обикновено, не палятъ огньове, види се, защото считатъ своята сила слаба да устои срѣщу нападението на нѣкоя чета, каквито тѣ си въобразяватъ, че на всѣкждѣ вѣтъ отъ гарнизона се срѣщатъ. По шумата и чукаритѣ се криятъ на всѣкждѣ комити, казватъ тѣ. Тая мисль доминира надъ тѣхното въображение и въ походъ, и на бивакъ, и това е главната причина, че движението на аскера по пътя изъ гората или край чукаритѣ е на голѣми дистанции и особено прѣдпазливо. Не рѣдкитѣ стрѣляния изъ засада по аскера сѣ култивирали даже една специфична нервностъ у него прѣдъ, видѣтъ на тайнственнитѣ шубърлаци, въ които, обикновено, той не влиза и прѣдъ видѣтъ на скалиститѣ и високитѣ чукари, къмъ които той съ голѣмо внимание испраща съ бързина авангарда си. Аскера е правъ въ случая, обаче не може да не се съзрѣ тука голѣмото прѣувеличаване на дѣйствителността, силата на прѣдвзетата идея и прѣкалената прѣдпазливостъ, които се израждатъ въ единъ неопытенъ страхъ или просто сѣ резултатъ на единъ вкорененъ вече страхъ.

Дребнитѣ части често се располагатъ въ укрѣпени позиции-засади, съ надѣжда да отблъснатъ нѣкоя комитска чета, ако прѣдполагатъ, че такава може да мине. Въ тоя случай, аскера като бръшлянъ се залѣпва за искусствениитѣ или естественнитѣ окопи отъ камѣкъ или прѣстъ и прѣкарва нощта въ тишина.

Както и да е, деврието, слѣдъ като прѣкара нощта въ засада или на бивакъ, обграденъ на всѣкждѣ съ постове, рано сутринята продължава своя път по сѣщия

начинъ или, както става обикновено, се връща въ гарнизона пакъ почти съ сжщитѣ мѣрки на прѣдпазливостъ.

Когато, обаче, аскера потегля къмъ нѣкой пунктъ, кждѣто донесено е, че се намиратъ комити или съобщено е за съвокупни съ други гарнизони дѣйствия, тогава походното движение, колкото и да прилича на туко-що описаното, все до нѣкдѣ се различава, главно въ тактическо отношение.

Въ такъвъ случай посоката на движението се избира къмъ нѣкоя командующа висота въ близость до мѣстонахождението на въстанниците. Ако аскера не е запознатъ съ мѣстността взиматъ се водачи отъ мѣстното население. Колоната, съ относително силенъ авангардъ, а кждѣто позволява мѣстото и съ странични прикрития, бърже, въ нѣкой случаи и много бърже, върви непрѣстанно, като отдѣля съвсѣмъ кжсо врѣме за почивки. Войниците вървятъ въ по-голямъ редъ и авангарда, често си изпълнява ролята образцово. Съобразно опасността на минуемото пространство или близостта на комититѣ, движението става по-внимателно, по-бавно или по-бързо. Когато обстановката е много ясна, напримѣръ става сражение между чета и аскеръ, колоната върви по-бърже, като се старае още отдалечъ да вземе нѣкоя флангова или тилна позиция спрямо комититѣ или по скрититѣ подстѣпи да се доближи до тѣхъ за да ги атакува или бий съ огънь. Когато обстановката не е ясна, аскера щомъ доде на командующата висота, сигуренъ вече че заема благоприятно мѣстоположение, пристѣпва къмъ внимателно и бавно разгледѣние и разузнавание мѣстността. Послѣ това, съобразно обстоятелствата аскера или се прѣмѣства другадѣ, или се сблъсква съ нѣкоя чета, или се връща въ гарнизона.

Когато пъкъ колоната върви по диритѣ на нѣкоя чета, тогава движението е много прѣдпазливо; дистанцитѣ се уголемяватъ; горитѣ и опаснитѣ мѣста се изгледѣдатъ отдалеко съ бинокль, какъвто не всѣкога притежаватъ турскитѣ офицери, а отъ близо съ верига; по-

чивки се правятъ рѣдко и, обикновено, на удобнитѣ за отбрана мѣстности и пр.

Слѣдъ чести и кръвопролитни за аскера стѣлкновения, както по-рано имаме случай да отбѣлѣжимъ, или слѣдъ като се узнае мѣстото около което се навъртва нѣкоя по-голяма чета, на която силата и състава по естественъ начинъ, обикновено, се прѣувеличава нѣколко пѣти, отъ голѣмитѣ гарнизони потеглятъ по-едри колони отъ нѣколко роти до дружина и повече. Въ такива случаи дружината върви тоже бърже и въ порядѣкъ, както по-рано отбѣлѣзахме. Войниците отъ авангарда и арьергарда вървятъ на голѣми дистанции 5—10 кр., а ония отъ главнитѣ сили на 2—3 крачки. Дружинния командиръ, обикновено, върви по срѣдата, рѣдко въ главата на колоната. Движението по доловѣтъ или по мѣста кждѣто кръгозора е тѣсенъ е въ редъ, — всѣки бърза на своето мѣсто, като се бои да остане отъ задъ, точно както и у въстанниците. Тишина въ голѣмитѣ колони не се пази. Почивкитѣ се правятъ на удобнитѣ за бой мѣстности. Ако водата е на 100—200 крачки войникитѣ отиватъ въ групи къмъ извора, кждѣто се пази строгъ редъ. За заоблѣзване е, че войникитѣ не обичатъ много-много да се отдалечаватъ било за вода, било по нужда.

Обаче, движението на такива голѣми колони по мѣстности съ широкъ кръгозоръ и въ сферата на гарнизонитѣ, между селата или въобще по една потушена мѣстность, или при липса на опасность, или при прѣмѣстванията прѣдставлява съвсѣмъ друга картина. Тукъ, смѣло може да се каже, липсва всѣки редъ и всѣка дисциплина. Войникитѣ вървятъ на най-разнообразни дистанции отъ 2—50 крачки; нѣкдѣ вървятъ въ редъ, нѣкдѣ въ групи. Съ исклучение на авангарда и обоза всѣки върви както знае; войникитѣ не сж въ рѣдѣтъ на офицеритѣ; едни се отбиватъ да бератъ по нивитѣ, напримѣръ, кукурузъ, грозде; други оставатъ назадъ. Почивкитѣ траятъ по нѣкога цѣлъ часъ и то само за да се събератъ останалитѣ назадъ войници.

Аскера пътува изключително деня; нощните движения не му са известни. Тукъ, може би, по-скоро има единъ пагубенъ прѣдразсѣдѣкъ, широко разпространенъ низъ войскитѣ, отъ колко нѣкакви практически съображения. Че нощни движения аскера е въ състояние да извършва, това нѣма нужда отъ никакви други доказателства, освѣнъ да се посочи тактиката на възстанициѣ. Впрочемъ, регулярнитѣ войски на нощните движения, да не кажемъ дѣйствиа, въпрѣки кървавия опитъ, гледатъ съ едно непонятно прѣнебрежение. До нѣкадѣ, това се обяснява съ факта, че тѣ никога не се упражняватъ на нощни учения и движения. Ако аскера правеше нощни пътувания, той скоро щѣше да се присрасти къмъ тѣхъ, било че щѣше да види тѣхната простота, било че, заедно съ пораженията на които можеше да върхлѣти, щѣше да достигне и блѣстящи резултати. За да се разбиятъ възстаницитѣ, трѣбваше да се разбие прѣди всичко тѣхното царство — нощта. Но, за това се иска правъ въгледъ по военното дѣло и повече морална енергия, които очевидно, липсватъ на аскера. . . .

Възстаницитѣ пътуватъ, обикновенно, нощя въ колопа по единъ и на близки дистанци, 2—3 крачки, редко повече. Прѣтоварени, естествено, тѣ не могатъ да вървятъ бърже; но за туй тѣ са способни да се движатъ непрѣкъснато; почивкитѣ се даватъ често, обикновенно на нѣкое безопасно мѣсто. Опаснитѣ зони се обглеждатъ съ проводницитѣ, съ патрули и даже съ малка верига. Кръстопатищата се минаватъ често съ оставяне флангарди 1—2 възстаника на позиция и отъ двѣтѣ страни. Психологията на движението е почти сѣщата както и у аскера. — Тишина и редъ въ опаснитѣ зони, разговоръ и безрѣдие, въ безопаснитѣ мѣста. Моралната енергия, както и у аскера, се колебае; по нѣкога нищоженъ понически гласъ, привидение или недоразумѣние обхваща колоната или частъ отъ нея въ пълненъ

инстинктивенъ безпорядѣкъ; по нѣкога и нѣколко гърмежа даже не могатъ да я обезпокоятъ. Подрѣжанието, за което на възстаницитѣ се прѣдставляватъ много случаи, и тукъ е доста замѣчително.

Водението на една чета, върху което би могло да се каже изобилно много, вънъ отъ знанието на пътя, прѣдставлява цѣло изкуство — рѣдка дарба на малцина избраници — защото разкъсванията въ нощната тъмнина, низъ горитѣ, шубракиѣ, по еднавъ видимитѣ пътеки, които водача намира по *чуството* на своитѣ крака, са чести, особено, ако четата е голѣма или борцитѣ са уморени и неопитни. Вънъ отъ това, водача трѣба да усѣща опаснитѣ зони, да познава присѣтствието на противника, да дава на врѣме необходимитѣ команди въ полугласъ, да мѣри силитѣ съ разстоянието и врѣмето, да умѣе всѣка минута да се ориентира, да познава, безъ съмнѣние, човѣка и своитѣ човѣци, да избѣгва опаснитѣ колебания внушения и пр. и пр.

Възстаницитѣ пътуватъ съ проводници (куриери) и безъ такива. Въ послѣдния случай знанието на мѣстността е обязательно, защото картата на турския генераленъ щабъ, доста непълна и невѣрна, не може да даде достатъчно ориентировочни пунктове, а освѣнъ това и кръгзора въ планинската мѣстность често е съвсѣмъ малѣкъ, а нощя много пъти и никакѣвъ.

Знанието на мѣстността играе най-рѣшителна роля въ дѣйствиата. Колко и да изучава човѣкъ денѣ отъ мѣстопочиванieto околната мѣстность, което е обязательно за началствующитѣ лица, всѣка инициатива би се парализирала ако обстоятелствено не се познава тая сѣща мѣстность. За това нуждата отъ проводници се чувствува постоянно. А тѣ са могѣщи; тѣ откриватъ често нови хоризонти, както при пътуванието така и при почивкитѣ и боя. *Проводникъ!* Това е една важна личность въ борбата. Това е бусола на възстаницитѣ въ открито море. Това е могущественъ ключъ съ който много велики полководци са откривали вратитѣ на славнитѣ си побѣди. И тукъ великия масторъ на войната Наполеонъ ни е

завършват своята неподдържаема практика, от която, по едно влечение на епохата и поради картографическия прогрес на времето, ний рядко желаемъ да се ползуваме. Бонапартъ твърдѣ старателно се е грижелъ за намербуването на водачи, които сж му освѣтлявали посокитѣ, а даже послужвали, както е билъ случая при Арколе, и за демонстрации (стратагеми): „началнику Гидовъ (к. н.) Геркюлю приказано, въ то же время двинуться, со взводомъ отборныхъ всадниковъ и трубачей, черезъ Альбаредо, въ тылъ Милорадовича и произвести тамъ возможно больше шума“ *).

Слѣдъ водението, твърдѣ голѣма важность прѣдставлява посоката на движението. Обикновено, възстаницитѣ вървятъ отъ позиция на позиция или до такива мѣста, кждѣ околността прѣдставлява що годѣ тактически прѣимущества за отбрана и маскиране. Въ това отношение тактическия критерии на четитѣ, даже и на населението прѣдставляватъ много случаи отъ висока поучителность, както въ положителна така и въ отрицателна смисль.

Въ почивкитѣ възстаницитѣ се пазятъ съ единъ или нѣколко часови, поставени на близко или съ караули (постове), разположени по-далечъ. Останалитѣ сили на четата се разполагатъ маскирано на пълна почивка или разпръснати по мѣстността въ нѣколко команди, готови бърже да стѣпятъ въ бой. Въ това отношение планинската мѣстность дава често великолѣпни удобства, отъ които възстаницитѣ се ползуватъ широко, както се изложи въ прѣдидущитѣ глави.

Не рядко възстаницитѣ пхуватъ и денѣ. Въ такива случаи, особенно внимание се обръща на слѣдитѣ, примѣтитѣ и главно на маскиранieto на движението. Пхтуването се извършва съобразно мѣстото кждѣ става движението, като се даватъ команди спорѣдъ случая за уведичаване на дистанцитѣ, за скриване металическитѣ

*) Арколе Психологическій очеркъ одного изъ первыхъ опытовъ великаго полководца. Извлечение изъ пѣсенкаго сочинения С. Вен В.—К. Александръ Агафьевъ, стр. 27.

нѣща, които може да лхнатъ на далечъ, за вървение по сбн-ката, за минавание открититѣ мѣста като табунъ т. е. като стадо, на нѣколко очереда, ако четата е по-голѣма; за махвание на коткитѣ, понеже мѣстното население не употрѣбява такива, за унищожаване на диритѣ, за вървение въ една диря, по едни и сѣщи стѣпки, ако има свѣтъ или е катно, или само по камънитѣ за да се изгуби дирята, за прѣскачане на пхтищата, кждѣ въ противенъ случай би могло да се оставятъ слѣди и пр. и пр. команди които често пхти се подаватъ съ голѣма строгость и при нощнитѣ движения.

Глава VII.

Бой, тактика, стрѣлба и дисциплина. Сигнали и срѣдства за управление и сношение. За началствата. За симуляциитѣ и въроломствата на турския войнietъ въ борбата. Характеристика на мѣстния турчинъ-войнietъ, анадолския турчинъ-войнietъ, гета-войнietъ, тоска-войнietъ, помакъ войнietъ; срѣщу турцитѣ трѣбва да се води демоническа война.

„Побѣждаватъ само ония войски, които се управляватъ“.
Ф. Хенри.

Ако до тука можахме що-годѣ да освѣтимъ читателя върху прѣдидеющитѣ боя дѣйствия, въ настоящата глава остава ни да поговоримъ само върху боя, слѣдъ което азъ мисля, че картината на борбата между аскера и възстаницитѣ ще бѣде, макаръ и на кѣсо, напълно завършена.

Най-рѣшителния епизодъ въ борбата се явява боя. Каквито и да бѣдатъ стратегическитѣ похвати, каквито и да бѣдатъ комбинациитѣ, не може да се очакватъ резултати, ако тия похвати не бѣдатъ увѣичани съ тактически ударъ, — защото не само трѣбва да бѣде поразенъ противника, но неговата морална енергия трѣбва да бѣде съкрушена съ *настойчивость*, което не може иначе да се достигне, освѣнъ чрѣзъ боя, при това побѣдоносния бой. Слѣдователно, като пѣлъ на всѣко дѣйствие се явява стѣлкновението, а като пѣлъ на всѣки бой побѣдата.

За аскера боеветъ биватъ *случайни* или *прѣднамѣренни*. Когато нѣкое „деврие“ обикаляйки се натъкне на нѣкои слѣди отъ възстанническа чета или на самата чета, то въ единия случай аскера може да потегли по диритѣ на възстанниците и сблъскването ще зависи отъ тактиката на послѣднитѣ и отъ обстановката, въ другия — аскера може да попадне въ засада и, обикновено, води ~~боя~~ ~~сблъскването~~ отбранително и нерѣшително. Когато обаче при събитията или ~~мѣстостенни~~ ~~мѣстостенни~~ на една чета е узнато или донесено, то тогасъ дава се разпореждане или съобщение до единъ или нѣколко гарнизона да потеглятъ къмъ мѣстопрѣбываванieto на четата. Въ такъвъ случай, ако четата не избѣгне боя, бива заградена отъ двѣ или повече мѣста и сражението, което ще води аскера, се явява като отъ по-рано обмислено. При подобни стълкновения случвало се е често турскитѣ части да се сбиватъ по погрѣшка по между си, което, естествено, не говори добръ за управлението на аскера и за свѣрската между отдѣлно дѣйствующитѣ части; както случвало се е така също появяването на друга чета или селска набѣрже събрана милиция, която подкача стрѣлбата въ тилътъ на аскера, който скоро се деморализира и отстъпва прѣдъ далечния макаръ и слабъ натискъ изъ отзадъ. Най-сетнѣ, остава да помѣнемъ случаитѣ на бой изъ аскерска засада и случаитѣ на възстанническо нападение, които сж твърдѣ рѣдки.

Спорѣдъ това, какъ е станало стълкновението случайно или прѣднамѣрено, зависи и начина за водение боя отъ аскера. Да се направи една синтеза върху отдѣлнитѣ сблъсквания, които ставатъ при най-разнообразни обстановки и които се водятъ при най-разнообразни условия е дѣло твърдѣ много трудно. — Срѣщу една слаба чета или възстанници, които не сж въ ржката на началството, аскера може да бѣде по смѣлъ, срѣщу друга чета съ популяренъ военнопочалникъ или при добра изпълнителностъ отъ подчиненитѣ и добъръ моралъ въобще, или срѣщу една по-силна позиция, сжщия аскеръ да бѣде по-нерѣ-

шителенъ. Отъ друга страна, както четитѣ не си приличатъ по своята мощъ една на друга, така и аскерскитѣ части, които се сблъскатъ съ възстанниците, не си мязатъ помежду си. Единъ смѣлъ офицеръ и *ненаплашени* войници винаги ще иматъ по-рѣшителни дѣйствия и обратно, ако и началника и войницитѣ сж прѣувеличили значението на комититѣ или сж се поддали на прѣдразсѣдѣлицѣ или прѣдвзетитѣ идеи,*) което е единъ видъ внушение или самовнушение, тактиката ще бѣде колеблива и дѣйствията, обикновено, нерѣшителни и далечни, което до нѣмай-къдѣ въздига морала на възстанниците. Отъ друга страна пъкъ, наприкладъ, казватъ че пехчевския аскеръ билъ много смѣлъ въ настѣпленieto, обаче сжщия тоя аскеръ въ сражението при „Чафкитѣ“, къдѣто сж дѣйствували двѣ дружини срѣщу 40 души възстанници съвсѣмъ не е показалъ оная рѣшителностъ, която би могла да илюстрира неговата морална смѣлостъ, — види се, тоя пъкъ аскеръ наученъ на лежки побѣди, си е съставилъ едно съвсѣмъ низко мнѣние за комититѣ.

Случайнитѣ боеве, поради непрѣднамѣренността за аскера, сж както се каза, обикновено, нерѣшителни. Щомъ се открие четата, войницитѣ, примѣрно отрядъ отъ 50—100 души, се разпрѣсватъ въ верига, въ която тѣ се изплѣз-

*) Нека се възползувамъ отъ случая да цитирамъ единъ поразителенъ фактъ, исторически и поучителенъ, върху прѣдвзетитѣ идеи и прѣдразсѣдѣци, които въобще сж чрѣзмѣрно пагубни. „Злѣ освѣдоменъ върху силитѣ на турцитѣ, което не му е простено, принцъ Константинъ вѣрваше, всѣкога, че срѣщу себѣ си има 120,000 д. аскеръ, вмѣсто 60,000“) и боейки се да не бѣде заобиколенъ, дрогаше назадъ, щомъ биваше натиснатъ по-отблизо“. 168 стр. „Гръцката армия биде разбита безъ да дочака нѣкога сериозно удара, безъ да бѣде истински надвита.“ 167 стр. „Гръцката армия, въпреки прѣвѣходнитѣ си качества на куражъ и търпеливостъ, биде прѣдразбита (était battue d'avance), защото въ високитѣ сфери на генералитѣтъ никой не вѣрваше въ възможността на побѣдата“ (к. на автора) 167 стр. *La guerre gréco-turque, Dr Edmond Lardv.*

Ето до каква степенъ могатъ да бѣдатъ пагубни прѣдвзетитѣ идеи! Пази Богъ отъ такива самовнушения, които могатъ да компрометиратъ всѣка инициатива още въ зародиша ѝ.

“) Отъ турска страна дирекцията на пресата, убѣждавайки цѣлия свѣтъ, че въ Тесалия имало 120,000 д. великолѣпно изпълни своята длъжностъ въ това отношение, което трѣбна да дошлѣ турцитѣ винаги сж вършили и ще го вършатъ съ успехъ.

ватъ отъ рацѣтъ на началника, който, обикновено, съ нѣколко души остава на най-доброото мѣсто за наблюдение и вѣроятно на най-безопасното за стоение. Така далечъ отъ надзора на началника, войниците, които въобще притѣжаватъ благодарение на постоянната практика голѣма самостоятелностъ, дѣйствуватъ съобразно даденитѣ заповѣди или подаванитѣ сигнали, отъ които аскера се ползува широко, както ще стане дума по-нататѣкъ. Въ тия боеве, обикновено, бойната линия се състои само отъ верига, която по-рано или по-късно, въ зависимостъ отъ развѣдката на началството, се раздѣля на двѣ: демонстративно-настъпвающъ или дѣйсвующъ фронтъ и обходъ*) или верига, която се стрѣми да обхване разположението на четата отъ единия или двата фланга. Обхвативающитѣ команди може да се движатъ открито или съвсѣмъ невидимо за въстанниците; и въ двата случая, често, повежда се едно напирѣварване кой да заеме нѣкоя командующа висота или върхъ, въстанниците или аскера. Ето прочее, и аскера, и четата широко разхвърлени и борбата почва да се води между отдѣлнитѣ групи на биющитѣ се страни. Слѣдователно, въ тактическо отношение, характеристикното у аскера е стрѣмленieto да обхваща и да заема командующитѣ висоти. Въ нѣкои случаи тая тактика е съвършено умѣстна, защото аскера, който е влезълъ въ бой, ненапрасно се надѣва, че нѣкой близкъ гарнизонъ, като чуе сигналитѣ които за това и се подаватъ непрѣкъснато, и гърмежитѣ които често се даватъ просто за да се разбере, че има стѣлкновение, ще доде на помощъ и ще улесни слабата

*) „Ототъ маневръ понимался у насъ до того плохо и въ него такъ мало вѣрили, что всякій разъ, когда какой-нибудь знающій офицеръ заводилъ о немъ рѣчь, то подвергался вышучиванію и получалъ названіе „чевиirme“, означавшее жареную на вертелѣ баранину, которую вращаютъ надъ огнемъ при пестовленіи. И начинались шутки: „Ахъ! вотъ онъ опять нашъ „чевиirme“.“

Правда, впрочемъ, что обходъ является однимъ изъ самыхъ тонкихъ маневровъ въ тактикѣ, болѣе даже чѣмъ быть можетъ, въ стратегіи“

Унищити благоприятные случаи... Извѣст. Фуадъ-Паша, стр. 118.

бойна линия*). При все това, не може да не се забѣлѣжи, първо, че за да поразитѣ противника не всѣкога е необходимо и възможно да бждешъ на командующитѣ висоти, което, между прочемъ, рѣдко ще се удава на атакующия, защото дѣйствителността на огъня зависи повече отъ мѣстостоеението на противника, и второ, че не тактическитѣ пунктове сж цѣль на борбата, а унищожението на неприятеля. Погълнатъ отъ тия идеи, т. е., да заема командующи висоти, макаръ и далеко отъ противника, и да обхваща, аскера се распрѣсква почти цѣлия въ първата линия и за резервъ, както се каза по-рано, обикновено, не остава никой, освѣнъ началника съ трѣбача и нѣколко ординарци (илчи). Като слѣдствие отъ липсата на могущественния резервъ, който трѣбба да бжде евангелието на всѣки тактикъ, се явява до нѣкъдѣ и ниския импулъсъ за настѣпление, което често, да не кажа обикновено, се изражда въ едно прѣдвигване до 1000—800 кр. и боя се обръща въ концѣ концовъ на едно просто стѣлкновение до настѣпване на ношѣта, каквито сж повечето отъ станалитѣ въ Македония сражения. Самото настѣпление, обикновено, става въ групи отъ по 5—6 души, а ако мѣстността благоприятствува и въ дребни вериги, вѣроятно, по отдѣления (манга, 10—15 д.) подъ командата на онбашии или схра-чаушларъ. Дѣйствиата на групитѣ и малкитѣ вериги приличатъ на ония на лаутчицитѣ, т. е., войниците или групитѣ върватъ скрито, обикновено бавно, а при тактически благоприятствия и изумително бърже, въ безрѣдие, по непогражаемитѣ пространства, низъ шубрацитѣ, край горитѣ, по подстѣпитѣ на възстанническата позиция и пр. Веригитѣ пъкъ, които въ сравнение съ лаутческитѣ групи достигатъ по-скоро морални резултати отъ колкото чисто стрѣлковитѣ, върватъ тоже съ голѣмо стрѣмление да се при-

*) Вървението на истрѣлъ, което прѣдставлява единъ епизодъ отъ перпендикулярната тактика, се е проявявало много пѣти отъ аскера. Може да се каже, съ рѣдки изключения, тая тактическа добродѣтель е добръ култивирана у турската войска въ Македония.

мѣняватъ къмъ мѣстността и, обикновенно, глѣдатъ да заематъ нѣкое изгодно, при това командующе мѣсто, където спиратъ и подѣматъ стрѣлбата; почти безрезултатна.

Огъня на аскера е, обикновенно, редка или честа стрѣлба спорѣдъ случая; войника или отдѣлнитѣ групи стрѣлятъ по свое усмотрѣние или съобразно сигнала по видимитѣ цѣли или по димътъ на пукитѣ. Залповетѣ, които произвеждатъ толкова по-силно впечатление върху иррегулярнитѣ борци, колкото сж по-дружни и по-гърмовити, не сж на почитъ у аскера; въпрочемъ, за залповетѣ, може би, не всѣкога благоприятствуватъ било разхвърления строй. било особенитѣ топографически условия. По своето качество, както ще видимъ въ слѣдующата глава, стрѣлбата не може да се каже добра. За дисциплината на огъня не може да става дума, защото войницитѣ сж повечето пкти вънъ отъ ржцѣтъ на началството и защото, можеби, *винаги липсва една правилна тактическа цѣль за достиганне*. Стрѣлбата аскера почва, обикновено, изъ далечъ, което е двойна рѣшителна грѣшка: съ такъва стрѣлба се намалява настѣпателний импурсъ който че то се обръща въ нула, т. е., въ отбрана, при това далечна, и второ, че се показва до нѣмай-къдѣ голѣма слабостъ прѣдъ иррегулярния противникъ. Огъня трае съ дълги паузи, по нѣкога съ часове, до стѣмване, послѣ което аскера бърже се прибира къмъ гарнизона или се разполага въ засада, за да може на слѣдующия день да прѣгледа полесражението и да прибере убититѣ си, ако има такива.

Въ тия си *главни* тактически очертания, непрѣднамѣрения бой на аскера за всѣки отдѣленъ случай, естествено, ше носи и по-голѣми или по-малки особености. Така, въ едни боеве аскера може, благодарение на мѣстнитѣ или численитѣ условия на противника, да настѣпва по-бърже. въ други по-бавно, въ едни даже да успѣе да прогони възстанницитѣ отъ гѣкои височини или отъ цѣлата позиция, въ други пъкъ да бѣде отблъснатъ, разпрѣснатъ, въ едни да нанесе загуби въ редоветѣ на четата, въ други да не нарани даже никого и пр. Случайни за

аскера сражения сж ставали безбройно много въ Македония, обаче, обобщението имъ, поради огромното разнообразие въ обстановкитѣ при които сж ставали, едвали въ по-широки размѣри, отъ тия които изложихме, би било възможно и би било практично да се направи.

Когато, обаче, войскитѣ водятъ *прѣднамѣрено сражение*, което се прѣдшествова по-рано отъ комбинирани съсрѣдоточения или насочвания на една или нѣколко аскерски части къмъ мѣстонахождението на комититѣ, тогава четата, ако не узнае на врѣме или не желае да напусне мѣстото, къдѣто се намира цѣльта на противника, като прѣдполага, че то е силно за отбрана, бива заградена *отъ далечъ* отъ двѣ или повече посоки. — Ако срѣщу възстанницитѣ трѣгва само една частъ, то тя още отъ далеко праща обходящи команди или частици, а ако бждатъ нѣколко, то едни обхождатъ, други вървятъ бърже къмъ четата и подхващатъ фронталенъ бой за да я задържатъ и отвлечатъ. По тоя начинъ, аскера се явява, така да кажемъ, съ едни страшни нагледъ тактически угрози, които за щастие не винаги почиватъ на една точна смѣтка на врѣме и пространство — два фактора, двѣ знания-дарби, безъ които немислимъ е боенъ глазомѣръ, сериозна, тактика и побѣда. Започва се така боя и развива се послѣ съ по-голѣма или по-малка разлика отъ оня, който по-горѣ скицирахме, но, обикновенно, възстанницитѣ успѣватъ да задържатъ позицията или главната ѣ частъ до настѣпване на нощта. И тукъ стрѣмленieto на войската да заема високитѣ пунктове, даже и далечнитѣ 800—1500 кр., срѣщу позицията е голѣмо, което често пкти, поради особенния характеръ на мѣстността, отнима много полезни часове за дѣйствие. Лишени по тоя начинъ настѣпвающитѣ войски отъ необходимата и възможната бързина, която най-силно подавява въображението на отбраната, положението на възстанницитѣ не става така критическо, както могло би да се помисли и да се направи.

При дѣйствието на по-голѣми количества аскеръ,

300—1000 д. задъ веригитѣ настѣпватъ, често, втори вериги или оставатъ резерви, които бърже се топятъ въ посока на веригитѣ, къмъ подстъпнитѣ на позицията и въ лабиринта на планинската мѣстностъ, въ каквато, обикновенно, се завързватъ сраженията. Управлението на частитѣ въ боя, което става съ сигнали, рядко съ ординарци, е въобще трудно. Това неблагоприятство, както и слабото въ тактическо отношение командване на аскера позволява на възстанниците да излизатъ, често, изъ отчаяни положения, благодарение само на общитѣ възтанически усилия за биение или отблъскване неприятелскитѣ застрашавания по части — чръвъ съсрѣдоточаване на огъня въ най-опаснитѣ зони по очередь. Въ такива сражения пакъ войскитѣ излизатъ изъ рѣцѣтъ на началството и основата на настѣпленieto почти пакъ сж огдѣнитѣ групи-лазутчици, които често се приближаватъ на 100—200 кр., рядко по-близо, събиратъ се по тоя начинъ повече и гърмятъ по възстанниците; по-нѣкога се доближаватъ пълзинката още по-близо, кждѣто възстанниците имъ хвърлятъ бомби, срѣщу които тѣ почти никога не устояватъ.

Огъня на аскера е сжщий както се каза по-рано. Залповетѣ се срѣщатъ по-често и въ началото на боя; но при все това, на тѣхъ не се отдава онова значение, което тѣ иматъ въ борбага съ иррегулярнитѣ борци.

И продължава се по-нататѣкъ сражението, въ зависимостъ отъ силата на отбраната и на аскера, по начинъ на който общитѣ очертания дадохме, и съ подробности които не могатъ да се подадатъ на обобщение. Впрочемъ, по-надолѣ ний ще обрисоваме и дѣйствиетата на възстанниците въ боя, съ което картината ще се допълни още повече и читателя ще може да си разясни тъмнитѣ страни на казаното до тука.

Третия по редѣтъ видъ стѣлкновение е *сражение съ възстанническа засада*. Въ такива срѣщи, аскера, обикновенно, не може да устои и още съ първитѣ гърмежи или възстаннически залпове дрогва назадъ и тол-

кова повече стрѣмително, колкото по-внушителна е стрѣлата или засадата, по-малко е количеството на аскера и по-широкъ е кръгзора на мѣстността. — Войниците бърже се дръпватъ назадъ, залягатъ въ гънкитѣ на мѣстността и, до като се окопаватъ, бездѣйствуватъ или стрѣмглавъ изчезватъ още по-далечъ; послѣ въ прикритието на нѣкоя горичка или въ мъртвото пространство привеждатъ се въ редъ и повеждатъ борба, нерѣшителна, както се описа при случайнитѣ сражения, и ядовита, която се отличава, главно, съ огромното количество куршуми, които хвърчатъ по вѣтъра.

Най-сетнѣ, остава да кажемъ двѣ-три думи за *сраженията, въ които възстанниците ся явяватъ като настѣпващи*. Тѣ сж редки и прѣдставляватъ два вида. Първо, настѣпване на една чета въ тилѣтъ или фланга на турцитѣ, когато послѣднитѣ водятъ бой и второ, нощно нападение на нѣкоя дребна аскерска частъ. Първитѣ стѣлкновения не сж така редки и сж доста поучителни, — аскера бърже се дръпва отъ застрашеното мѣсто, даже когато противника стрѣля още отъ далечъ, и въ много случаи просто напуска полесражението и се прибира къмъ гарнизона си. Вторитѣ сж твърдѣ редки и аскера, ако усѣти, опрѣнъ на окопитѣ или дуваритѣ, обикновенно, отблъсква възстанниците; ако ли не —, става жертва на внезапността и възстанническата дързостъ, която въ нѣкои случаи не признава граница.

Освѣнъ тия характеристичности въ боя на аскера, заслужава нашето внимание и факта, че турцитѣ обичатъ твърдѣ много да викатъ, да се заканватъ и да пеуватъ по адресъ на четата, което, впрочемъ, е голѣма слабостъ и на възстанниците, и което ясно се обяснява. Естествено, нощно врѣме пѣе въ своето усамотение онзи пѣтникъ, който нѣма вѣра въ себѣ си, комуто се мѣркатъ всевъзможни картини въ въображението, когато просто го е страхъ. Точно по сжщитѣ тия причини и аскера, като желае да се избави отъ гнетущето чувство на страхъ, е принуденъ по инстинктъ да дига врява, да хока, да

псува и да се заканва. Каквито и да бъдат причините, обаче, виковете дават твърди важни резултати. Най-първо, те силно възбуждат войника в благоприятна смисъл, сетне, те го отвличат от състоянието лесно да възприема неприятелските внушения и най-после, те му дават по-голяма вяра, тъй като реално чувства съществуването на другарите и началството, както и стръмлеността на всички към една и съща цел. Защото боя представлява една особна психологическа атмосфера; тук, повече или по-малко в зависимост от строя, командването, местността, състоянието на борбата и пр., войника бива в настроено въображение, съсредоточено внимание и мислене и напрегнато очакване; а това състояние на душата най-много спомага за възприемане на внушенията, както от своите войски и началници, така и ония от неприятелските —.

След като очертахме тактиката и боя на аскера, иде ред да кажем няколко думи за действията на възстанниците.

Тактиката на комитите е *пасивната отбрана*, която е в техния дух, дисциплина, численост, строй и пр. и за която, обикновено, планинската местност повече благоприятства. От изложеното в глави III и VI се вижда, че възстанниците вървят, обикновено, от позиция на позиция, т. е., местопребиванията на възстанниците представляват или една позиция или едно закрито, близо до една позиция, място от където възстанниците могат в опасни случаи лесно да отстъпят. Възстанниците се разполагат, съобразно обстановката, или непосредствено на самата позиция събрано с силни караули по тактическите пунктове, или не далеч от нея с часови на важните точки за наблюдение. В единия случай, борците не само пазят пълна готовност, както става впрочем обикновено, но стоят и на щрък,

изучават вероятните посоки, от където е възможно да се появи аскер и решават преждевременно начина на отбраната на позицията, като се разпределят кои къде ще се разполагат в случай на стълкновение. В другия —, възстанниците почиват събрано на някое закрито място, естествено в пълна готовност, охраняват се с часови, които наблюдават на всички страни, и, при всичко че не очакват така напрегнато противника, определят от по-рано вероятните позиции в случай на сблъскване. В нормални времена възстанниците влизат в бой ако неприятеля се натъкне на четата и ако неприятеля потегли към възстанниците, иначе те избягват боя и често до таква степен прикриват своето присъствие, щото противника, който, впрочем, не разполага с сериозни средства за разузнаване, не успява да ги открие.

Прочее, за възстанниците боя се явява, обикновено, полу-случаен, полу-преднамерен. Развитието на тия стълкновения става приблизително по следния начин. Щом се открие четата или щом се види неизбежността на боя възстанниците бърже се разполагат на позиция, и, често под изстрелите на противника, веднага пристъпват към укрепяването ѝ. Щом се разположат на позицията, с фронт към противника, съсредоточава се всичкото внимание на фланговете и тилът, поставят се и там необходимото според случая количество борци и се определят, до колкото това е възможно, важните на участците на позицията, опасните места и кои ще се грижат да недопускат там появяване на неприятел. След това, започва се стрелбата, като се гледа да се съсредоточава огъня изключително по най-опасните подстъпи или най-угрожаваните пунктове, което, веднага трябва да заблъзва, не винаги се е правило и изпълнявало било по чисто строеви причини, било по дисциплинарни или морални мотиви.

В стръмлението да се обезпечат фланговете и тилът, често възстанниците се разпръскват крайно на

широко и възстаническата огненна линия се обръща на една дълга (стотини крачки) слаба прѣкъсната верига или линия отъ дребни групи вериги. Често пжти пѣкъ, по липса на дисциплина и пр., възстанниците испущатъ най-сериознитѣ пунктове за отбрана, което може да се смѣта като главна причина въ всичкитѣ катастрофални поражения. Тия и много други причини; въобще правятъ отбраната въ нѣкои случаи илюзорна, която при все това турцитѣ рядко успѣватъ да разбиятъ.

Стрѣлбата на възстанниците бива рядка, честа, по нѣкога и залпове, къмъ които борцитѣ иматъ силна наклонность, но и толкова неподготвенность. За дисциплина на огъня и дума не може да става. Тѣ стрѣлятъ съ увлечение и често само за да стрѣлятъ. За резултатитѣ, единъ Богъ знае, тъй като и оръжието и борцитѣ, често, сж съвършенно малонадѣжни и неподготвени за да могатъ да нанасятъ врѣда въ едвамъ вижданитѣ линии на неприятелското разположение или настѣпление. Впрочемъ, страхътъ, който възстанниците сж задали на турцитѣ, въ извѣстни случаи е достатъченъ за да бжде отблъснатъ аскера. При все това, на стрѣлбата възстанниците обръщатъ голѣмо внимание и въ това отношение иматъ въ много случаи добръ успѣхъ. Отъ друга страна, тѣ разполагатъ и съ бомби, които сж едно могъще оръжие срѣщу настѣпленията по стрѣмнитѣ склонове на планинскитѣ чукари и хребети.

Боя трае до настѣпление на нощта, слѣдъ което четата бърже отстъпва и се понася къмъ мѣстность, тиха отъ аскеръ. Естествено, въ отдѣлнитѣ случаи, когато възстанниците виждатъ своята малочисленность и малкитѣ шансове да се задържатъ на позицията до нощта, тѣ отстъпватъ и денѣ. Отстъплението денѣ се извършва въ команда или въ безпорядѣкъ; въ последния случай се указва пункта, кждѣто възстанниците ще трѣбва да се събератъ. Отстъплението въ команда става по посоката на нѣкоя закрыта мѣстность, кждѣто борцитѣ стрѣмительно изчезватъ.

Освѣтъ случайнитѣ, възстанниците водятъ, макаръ по-рядко, и прѣднамѣренни сражения. Тия послѣднитѣ ставатъ при нѣколко случая: при настѣпленията въ тилътъ на единъ аскеръ, който се бие съ нѣкоя чета, при засадитѣ за отблъскване на нѣкой аскеръ, когато пжтя на движението му е извѣстенъ и при нападенията върху аскера въ неговитѣ квартири или бивакъ.

При първия случай, четата, като чуе гърмежитѣ на боя и слѣдъ като си уясни положението, отива на истрѣлъ, което впрочемъ много пжти се е манкирало по липса на колегиалность или се е избѣгвало поради непознавание мѣстностьта. Както и да е, четата бърже настѣпва, по възможность скрито, къмъ биющитѣ се страни и спорѣдъ случая или усиля отбраната, или заема нѣкоя командующа висота, отъ кждѣто бърже открива стрѣлба по турскитѣ редове. Обикновено, слѣдъ това аскера, както се каза по-рано, бърже или стрѣмглавъ напуца часть или цѣлата позиция и отстъпва надалечъ или напуца бойното поле.

При втория случай, възстанниците заематъ позиция на пжтя на движението на турския аскеръ, окрѣпватъ я, ако това се окаже възможно, и, слѣдъ появяването на противника, откриватъ залпове и честь огънь. Въ тия стѣлкновения аскера винаги дрогва назадъ, безъ да е прѣтърпѣлъ, обикновено, сериозни загуби, защото, както се описа на своето мѣсто, войницитѣ върватъ рядко и съ напрѣгнато и съсрѣдоточено внимание. Слѣдъ голѣмата или малката суматоха, аскера повѣжда боя и развива се стѣлкновението нататѣкъ по начини както до тука се описаха.

При третия случай, възстанниците, обикновено, нощно врѣме се доближаватъ на близо до казармата или бивака на аскера, разполагатъ се въ верига, откриватъ бърза стрѣлба или хвърлятъ бомби и послѣ, спорѣдъ обстановката, бърже отстъпватъ.

Сигнали и средства за управление и сношение.

„При движението напредъ се оказва абсолютно необходимо сигнала „настъпление“, който действуваше всеки път убедително“.

Ботусловски.

Едни отъ сериознитѣ условия за успѣха на аскера въ борбата съ комититѣ трѣбва да се считатъ, безспорно, начинитѣ и средствата за съобщение и управление на войскитѣ въ боя и вънъ отъ него.

Въ боя аскера се управлява чрѣзъ сигнали, команди и ординарци. Първитѣ служатъ, освѣнъ за управление, още и за съобщение и повикване на помощъ близосѣднитѣ гарнизони или войски, средство доста примитивно, и, може би, за подавление духътъ на възстанитѣ. Каквито и да сж съображенията, сигналитѣ се употребяватъ извѣстнѣрно много въ боя, може да се каже цѣль. день. Това до нѣкъдѣ е удивително, още повече, че турскиятъ уставъ за строевата служба въ пѣхотата като говори за сигналитѣ въ § 38 на стр. 371 казва: „въ врѣме на война, освѣнъ сигналитѣ „Напредъ!“, „Тури ножа!“ и „Внимание!“, който означава появяване на кавалерия, употреблението на други сигнали е запрѣтено“. Както и да е, но турскитѣ тръбачи свирятъ чрѣзъ врѣме на цѣлото сражение, при това само нѣколко едни и сѣщи сигнали, мѣжду които единъ съ доста тѣжни ноти, жаловитѣ, дългъ и извѣстенъ на възстанитѣ подъ името „идадз“ — помощ —, които, чини ми се е сигнала „внимание“, тъй като сигналъ помощъ у турцитѣ нѣма.

Трѣбнитѣ звукове, както и всѣка дѣятелностъ на настѣпающия, произвеждатъ извѣстно по-голѣмо или по-малко впечатление върху духътъ на отбраната; тѣ държатъ въобще на шрекъ възстанитѣ и искусното имъ подаване, може да се прѣдполага, въ нѣкои случаи би достигнало добри ефекти.

Съобщенията съ ординарци не се практикуватъ широко, главно, защото бойнитѣ линии, т. е., войницитѣ въ повечето случаи излизатъ отъ рѣцѣтъ на началството

и послѣ, като че ли аскера си знае ролята въ боя, та не се оказва нужда отъ своеврѣмни разпорѣждания.

Командитѣ оставатъ като единствено средство за управлението на войницитѣ, но и тѣ, прѣдъ видъ особенността на строя, се употребяватъ ограничено или се замѣняватъ съ прости викове — насърдения.

Съобщенията, заповѣдитѣ и донесенията между отдѣлно действущитѣ части, обикновено, ставатъ чрѣзъ мѣстни жители-проводници, особенно чрѣзъ власитѣ, които съ еднаква ревностъ служатъ и на аскера и на комититѣ. Изпращане на войници съ донесение се практикува редко.

По всички тия причини настѣпателния турски бой не прѣдставлява онзи гладкъ комбиниранъ механизъмъ, който би позволилъ да се улавятъ благоприятнитѣ моменти, да се използватъ внезапнитѣ разстройства въ редовитѣ на противника и най-сетнѣ да се води борбата по единъ планъ и идея, а не спорѣдъ настроението на войницитѣ или спорѣдъ внушенията на отбраната.

Въ боя възстанитѣ се управляватъ съ гласъ и съвсѣмъ редко съ ординарци; сигналитѣ служатъ повече за насърчение на борцитѣ, за да се разпознаватъ четитѣ*) и за да се плаши аскера. Свирението на възстаннически трѣби, особенно когато то е внезапно, произвежда сериозно впечатление върху вниманието на аскера, който често, омаянъ отъ това, прѣкратава въ недоумѣние за нѣколко минути стрѣлбата. Но, скоро той се свързва и послѣдующитѣ свирения не му правятъ това впечатление. При все това, не сж редки случаитѣ при които простото изсвирване на възстаннически сигнали въ нѣкоя мѣстностъ да парализиратъ дѣйствиата на аскера

*) Случвало се е аскеръ и възстанници да се срѣщатъ и отъ далечъ да се обясняватъ съ сигнали, слѣдъ което разбира се, щомъ сж се узнавали, веднага сж е подкачалъ боя. Въ такива случаи знанието на турскитѣ сигнали би могло да способствува за твърдѣ благоприятни изненади. Миналата година голѣма частъ отъ четитѣ бѣха снабдени съ турскитѣ сигнали, но употреблението имъ е било ограничено, понеже не е имало добри трѣбачи.

въ нѣкоя посока или да ги забавятъ съ часове. Единъ примѣръ доста е да ни убѣди въ това. Прѣзъ единъ априлски день въ с. Лехово била обградена една малка четица отъ аскера. Боя е билъ жестокъ и критически за въстанниците. Внезапно се появява на помощъ поручикъ Танушевъ съ нѣколко комити, подава нѣколко български сигнали и деблокира обграденитѣ въстанници. — Турския офицеръ искомандувалъ „хайде клисеи тутунусъ“ и аскера отъ атакующъ, магически се разположилъ бърже въ отбрана, въ близонаходящата се църква.

Прочее, ефекта и на въстанническитѣ сигнали не е малкъ върху духътъ на аскера; тѣ му вдѣхвватъ мисълта, че на срѣщу му стои добръ организирана чета, за които въобще турцитѣ иматъ едно прѣувѣличено понятие и единъ респектъ.

За началствата

Влиянието на началника въ боя върху борцитѣ е стократно по-голъмо отъ колко вънъ отъ боя или въ мирно врѣме. Тамъ, при напрѣгнатото внимание на всѣки борецъ, очитѣ на всички сж обърнати не само къмъ неприятеля, но и къмъ началството, като че ли то крий всичката тайна за побѣдата или всичкитѣ магии за отблъскване катастрофата. Въ иррегулярния борецъ, у когото личната самоувѣренность е по-малка отъ колко у войника, това чувство на упора и надѣжда у началника е още по-голъмо. Даже, въ критическитѣ минути на боя той често напуца своето мѣсто и гледа все повече и повече да се прибира или притиска къмъ началника си, като че ли сжществуването на послѣдния е най-силното успокоение, а смъртта най-голъмо огорчение за него. — Смъртта на войводата винаги поражда четата, която слѣдъ това, обикновенно, се разстройва и разпилява. — Прочее, навѣртването на началника около подчиненитѣ въ боя се явява като първостепенно условие за успѣха и за поддържане духътъ у борцитѣ. Въ това

отношение за въстанническитѣ началства може да се каже, че тѣ сж изпълнявали това до толкова, до колкото обстановката е позволявала. Обикновенно, тѣ се разполагатъ на по-високото мѣсто и отъ тамъ съ гласъ и насърчения, които често пѣти се подѣматъ отъ всички, се стараятъ да поддържатъ духътъ у подчиненитѣ си и да отблъскватъ опаснитѣ внушения, които могатъ да идатъ отъ неприятелска страна. Тукъ азъ ще искамъ да спра малко повече, защото тая практика въ боеветѣ не се е проявявала отъ всички чети, макаръ, че въ най-критическитѣ моменти инстинктивно всички сж приобѣгвали до ободрителнитѣ викове и насърчителнитѣ възгласи.

Ободрителнитѣ думи на началника, пѣснитѣ, командитѣ, както и сигналитѣ, музиката и пр. въ боя помагатъ да се избѣгватъ възможнитѣ факсирания на умътъ въ нѣкои отъ дѣйствиата на противника. А фиксиранието на мисълта или зрѣнието, слухътъ или усѣщанието лесно могатъ да приведатъ духътъ на стрѣлца къмъ състояние на най-интенсивно възприемане на неприятелскитѣ внушения, които, естествено, водятъ къмъ унищожение на моралното равновѣсие. Отъ тая точка зрѣние стрѣмлението да не се остава ни на минута борецътъ да се обладае или съсрѣдоточи въ едно единствено нѣщо, особено ако това нѣщо бие отрицателно на чувствата или подклажда егоистични мотиви, е постоянно належаще. Чловѣцитѣ не сж мъртва материя, а твърдѣ сложни нервни създания, които до нѣмай-къдѣ се поддаватъ на външнитѣ влияния.*) Героическитѣ епопеи сж повече на книга, а хероизма е по-скроменъ отъ колкото се възпѣва отъ поетитѣ, храбростта е резултатъ на самовнушението и храбри сж ония, които сж самоувѣрени или заблудени въ

*) Естествено, резултата на тия влияния ще зависи трѣрдъ много отъ качествата на този, който ги възприема. Войници сж твърди нравствени убѣждения, съ силно развито чувство на нравственъ дългъ, съ силно отечестволубие по-малко се поддаватъ на външнитѣ влияния. отъ колко една тѣла съставена отъ най-разнородни елементи и съ най-разнородни идеи и идеали. Има ли нужда да се казва, че къмъ това много се стрѣматъ: особенния строй на войската въ боя, казармени битъ и мушровка въ мирно врѣме и въобще всички военни институции?

успѣха, въ надмощието си или просто не съзнаватъ опасността; но, падне ли самоувѣреността, което става щомъ като внушенията, които идатъ отъ непріятелска страна достигнатъ своята цѣль, сжщитѣ по-рано храбреци ставатъ твърдѣ внимателни, до като най-сетнѣ се обладаятъ отъ паниката. Исклучение правятъ само ония, които сж надарени съ прѣзрението на смъртта и ненормалнитѣ хора.

Що се отнася до турскитѣ началства, то и тукъ почти картината е сжщата. Обикновенно началството се намира задъ веригата на нѣкое удобно за наблюдение мѣсто, отъ кждѣто често неговата роля се свежда само къмъ насърчаваніе войницитѣ чрѣзъ думи и викове, отъ които заслужаватъ да се помѣнатъ тия отъ родѣтъ на: „вурунусъ“, „ярдѣмъ гелди биве. . . .“, „тутунъ компиталаръ“ и пр. Това е обикновенната тактика на малкитѣ постоянно дѣйствующи сръщо комититѣ частици, които въобще сж много внимателни и прѣдпазливи и за които командующата висота е тѣхния „якоръ спасенія“. При по-големитѣ частици, офицеритѣ се намиратъ или непосредствено при войницитѣ си, или отъ задъ на повисокитѣ пунктове за наблюдение и управление. Въ единия случай офицеритѣ върватъ или се намиратъ задъ веригитѣ или групитѣ, въ другия случай войницитѣ се командуватъ отъ онбашиитѣ и скра-чаушитѣ, които и въ-роятно водятъ групитѣ или малкитѣ вериги. Стоеніето на началството отъ задъ, което въ нѣкои случаи е оправдателно, намалява доста много настанателний импулъс на аскера, защото нѣма кой да го поддържа и защото въ такива случаи войника не чувствува управлението на началството, а дѣйствува самъ или въ групата на онбашията. Стоеніето пъкъ непосредствено при войницитѣ винаги е бивало благотворно и аскера въ такива случаи не само, че не е манкиралъ на дългѣтъ, къмъ което той е доста наклоненъ, но всѣкога съ по-голема бързина или съ по-голема сръчностъ е дѣйствувалъ противъ възстанницитѣ.

Въ тактическо отношение възстанническитѣ началства, за каквито се назначаватъ и които разбиратъ, и които не разбиратъ, сж показвали край добрата мждростъ и груби грѣшки на които се дължатъ частъ отъ пораженията на комититѣ. Едни сж се явявали вдѣхновени отъ чрѣзмѣрни прѣувеличения собствената сила, други обратно, едни сж кроили такива сложни планове, които нито-кога не сж бивали изпълнявани, други сж опроставали тактиката си до строго пасивни дѣйствия, едни, като сж били лишени отъ що годѣ началнически качества и тактическа мждростъ, сж испущали хората изъ ржцѣтъ си, което всѣкога може да доведе до катастрофа, други просто не сж знаели що да правятъ при всѣки по-труденъ случай, най-сетнѣ болшинството отъ тия началства сж люде, които нито знаятъ оржжието, нито знаятъ да опрѣдѣлятъ разстоянията, нито познаватъ човѣка, нито знаятъ мѣстността, нито нищо, освѣнъ нѣкакви практически похвати, малко боенъ опитъ и, очевидно, голѣма самоувѣреностъ и юначество.

Като додемъ до турскитѣ началства, безсѣмѣние, всички ний ще трѣбва да очакваме по-голема тактическа мждростъ и по-големо познавание на това дѣло, което е тѣхно искусство, като войници. Обаче и тукъ ний оставаме поразени отъ грубитѣ грѣшки, които правятъ тѣ много пхти. Да се стрѣмишъ въ всѣки бой да обграждашъ една чета, която, обикновенно, добръ е свикнала съ отбраната, и да гърмишъ отъ командующитѣ висоти, това не е тактика, защото четата нѣма фронтъ, нѣма тилъ и, както опита въ продължение на толкова години показва, винаги успява да се измъкне изъ желѣзния обръчъ.*) Да оставяшъ нощта пълно царство на комититѣ, това сжщо не е тактика. Да не умѣешъ да намирашъ най-слабия пунктъ на възстанническата позиция, най-слабия казвамъ,

*) Впрочемъ, това не е желѣзенъ обръчъ, а една слаба прѣграда, която, освѣнъ това, нощно врѣме се прѣмахра, защото съ настѣпване на тъмнината аскера се прибира, което, безсѣмѣние, е капитална грѣшка.

защото много пъти въстанническата бойна линия има нѣколко такива точки, и да не съсредоточаваш главнитѣ си усилия тамъ, както съ огъня така и съ движенията си, това пакъ не е тактика. Не е тактика, така сѣщо, да водишъ боя съ една линия, макаръ, че насрѣща имашъ въстанници, — да се отказвашъ отъ могуществото на подържката, която трѣбва да бѣде евангелието на всѣки тактикъ, и слѣно по тоя начинъ да настѣпвашъ напрѣлъ до извѣстно мѣсто, като си мислишъ, че безсиленъ си да отидешъ по-нататъкъ. Най-послѣ, не е тактика да дадешъ толкова много сражения и да добиешъ толкова малко резултати.

Но, паралелно съ тая отрицателна тактическа мѣдростъ, по нѣкога проблѣскватъ и заслужаващи пълно одобрѣние похвати и тактики, като употреблението на двойнитѣ вериги, които заслужено могатъ да си извоюватъ мѣсто даже въ регулярнитѣ боеве на ротата, като отиванieto на изстрѣлъ което е една мощна добродѣтель въ духътъ на новата тактика и пр.

За симюляциитѣ и вѣроломствата на турския войникъ въ борбата.

Както по-рано имаме случай да отбѣлѣжимъ, турскитѣ войници въ боеветѣ обичатъ твърдѣ много да се приструватъ. По-нѣкога изобрѣтателността имъ въ това отношение достига до крайни размѣри и комични анекдоти: тѣ умѣятъ и да се приструватъ на умрѣли, което правятъ, често, при всѣки опасенъ за тѣхъ случай, и да маскиратъ своето мѣстостоение, като си оставятъ феса на открито, и да се показватъ за комити, като употребяватъ българското слово, най-сетиѣ и да се приструватъ на ахмаци, че ужъ не виждатъ нищо за да спечелятъ пространство или врѣме, ако такива имъ сѣ нуждни. Върху нѣкой отъ тия приструвки ще трѣбва да се кажатъ и нѣколко думи, защото характеризиратъ до нѣкъдѣ турския войникъ и до нѣкъдѣ ни даватъ идея за вѣроломството му, което, ако си спомнимъ руско-турската война, ще трѣбва да заключимъ, му е свойственно.

Войниците се приструватъ на умрѣли при всѣка внезапна стрѣлба, както става при засадитѣ, при стрѣлбата по фланга или тилътъ или просто при съсредоточения огънь по нѣкоя група лазутчици, когато послѣдната прибѣгва по нѣкоя открита полоса. Въ такива случаи, войниците, нѣкои или всички, лѣгатъ на земята, даватъ видъ на убити и щомъ видятъ, че се прѣкратава огъня, бърже се дръпватъ къмъ мъртвитѣ пространства или просто пълзятъ съ пребѣжки по земята, кой на кждѣто очи му глѣдатъ. Тия хитрости на аскера, обикновено, достигатъ своята цѣль, защото въстанниците, които за нещастие мислятъ че неприятелскитѣ редове могатъ да се повалятъ като снопове (!), прѣкратаватъ стрѣлбата по такива убити ужъ неприятели.

Войниците или аскерскитѣ частици се приструватъ на ахмаци или че ужъ нищо не виждатъ, често пакъ, при обгражданieto на нѣкоя чета или при заеманieto на нѣкой тактически пунктъ. Въ това отношение слѣдующата стратегема е доста характеристична. На 21 априлий 1903 година рано сутринта аскеръ въ голѣмо количество билъ обградилъ с. Баница отъ три страни; трѣбвало е да се прати аскеръ и къмъ источна страна, по долината на Баничката рѣка, за да се загради отъ всѣкъдѣ нахождащата се въ селото въстанническа чета отъ двадесетина души, които били подъ началството Гоце Дѣлчевъ. Началника на аскера, за да прикрие своята цѣль, испратилъ една аскерска команда, която да влезе въ спокойното село и, слѣдъ като распрѣсне слухътъ, че иде да реквизира коне, да заmine на отвѣдната страна. Тая хитростъ напълно успѣла и не слѣдъ много въстанниците, се видели, за общо удивление на всички, обградени отъ всѣкъдѣ. Опитали се слѣдъ това въстанниците да излѣзатъ изъ тоя обръчъ, но било вече късно; тѣ изгубили войводата и отстъпили въ селото, кждѣто се продължилъ боя цѣль день.

Когато пъкъ денъ аскера случайно се срѣщне съ нѣкоя чета, която нахлува или отстъпва къмъ нѣкоя позиция, то често войниците викатъ съ високъ гласъ

по български: „елате, елате ний сме тука!“ „Дончо!“ и пр.; или пъкъ, ако аскера отива къмъ въстаниците — „наши сме, ей, не стрѣляйте!“ „Чакайте, чакайте и пр.

Тия симюляции срѣщу единъ противникъ, който не познава турците, могатъ да прѣдизвикатъ сериозни испитания и напразни жертви. Азъ ги изложихъ тукъ, главно, защото ний трѣбва да познаваме и послѣдната черта отъ душата на турския войникъ. *Той е върломенъ и той се приструва.*

Характеристика на мѣстния турчинъ-войникъ, анадолския турчинъ-войникъ, гега-войникъ, тоска-войникъ, поманъ-войникъ. Срѣщу турците трѣбва да се води демоническа война.

Мѣстния турчинъ-войникъ се отличава отъ другитѣ по това, че се облича по-добрѣ, че се гордѣе, жестоко се обръща къмъ населението, обича да граби безъ да пита, е по-интелегентенъ, по-възприемчивъ въ обучението, но не е така дисциплиниранъ, повече впечатлителенъ, повече обича безрѣдието, по-малко покоренъ, повече обича да се приструва въ боя, повече глѣда да се изплъзва отъ рѣцѣтъ на началството и повече е пригоденъ за единични дѣйствия отколко за сумарни.

Анадолския турчинъ-войникъ е по-дисциплиниранъ, по-послушенъ, по простъ — до глупостъ — по-наивенъ, не съ краенъ фанатизмъ и умраза къмъ християнитѣ, по-наклоненъ къмъ редътъ, по-искренно прѣданъ къмъ началството, отъ което и се бои, по-смѣлъ, повече пригоденъ за сумарни дѣйствия; той върви полегка, но не така нерѣшително, както другитѣ турски войници; той малко хитрува и симюлира; той се носи неряхо и неопратно; той мѣчно възприема и е злѣ подготвенъ; той ъде каквото завърне, затова и болѣдува; нѣкои отъ анадолскитѣ войници не познаватъ и езика.

При все това, анадолския турчинъ-войникъ е единственната по-сериозна сила на която може да се облегне империята. Паническото отстъпление на 2-а турска дивизия, на 20 априли вечерята, на епирския театръ,

било прикрито отъ анадолската дружина Сентюдъ, която единствена запазила дисциплината, реда и спокойствието.

Арнаутинизъ-войникъ, който не знае турски:

Гега-войникъ не иска да служи, често бѣга и се крие около селото си; той е гордѣливъ и честолюбивъ; пѣе, обикновенно, революционно-боеви арнаутски пѣсни, въ хоръ, мрази любовнитѣ пѣсни; носи бѣла капа или червенъ фесъ, както иска; обича грабежа въ полето; въ населенитѣ пунктове е доста суровъ, но прѣдпазливъ; върви бърже; по-малко впечатлителенъ; въ боя не се прѣдпазва тъй много както тоска-войникъ; той е по-смѣлъ; обича стрѣлбата отъ колѣно; притѣжава доста развита самостоятелност; той е по-дивъ, не възприемчивъ и злѣ обученъ; пригоденъ еднакво за сумарни и единични дѣйствия*).

Тоска-войникъ носи червенъ фесъ; повече гордъ отъ мѣстния турчинъ и по-малко отъ гега-войникъ; по-възприемчивъ, по-добъръ стрѣлецъ; по-търпеливъ спрямо населението; обича пѣснитѣ и, обикновенно, любовнитѣ — единъ пѣе, другъ подѣма а останалитѣ пригласяватъ; въ боя хитрува, пълзи и щомъ пукне пушка дѣга на земята; способенъ за отдѣлни дѣйствия, слабъ за сумарни —; той по-добрѣ се учи, но не е солиденъ войникъ.

Въобще, арнаутина-войникъ е съ духъ по-независимъ отъ мѣстния турчинъ-войникъ, живѣе съ традициитѣ на своя народъ и въ всѣки случай не може да прѣдставя надѣжна опора на империята, защото, между другото, е и каприциозенъ.

Албанцитѣ въ гръко-турската война, особено при Фарсала, сж *разузнавали* по-добрѣ отъ колкото турската кавалерия.

При паническото бѣгство въ Епиръ, на 20 априлий вечерята, тѣ сж бѣгали най-напрѣдъ и сж пристигнали въ Янина най-рано, но тукъ валията имъ насочилъ 6 орждия.

*) Гегитѣ сж разпрѣснати низъ Македония като беглии по чифлицѣ и като падари по селата.

Писенъ на гена-войникъ.*)

На умблеть джеливи,
Пара ке пазаре;
Джефа на бони ляло
Чай аджи загаре.
А куръ викати
Юсюфъ ага и Дибрасъ:
Алане бура ляло!
Парляни мартинатъ,
Гайретъ ни бура ляло,
Фешекъ е мартинатъ!
И пр.

Се събра бунтъ и удари на пазара. Насрѣща ивалеве хаджи ко-
поя. И викна Юсюфъ ага отъ
Дебръ: Ура! Маже, грабнѣте мар-
тинитъ и фишецитъ! И викна
Абди бей Арслановъ: затворете
маже чаршията! Каква стана на-
матата работа? Ний сме сиромаси
и пжтъ не правимъ на държа-
вата.

или друга:

Се събрали деветъ планини и отишли на Дримъ.
Какво водите вие, събрание? — Кадри паша во Дебръ
не го оставяме. Ахъ море Кадри паша, море рибаръ,**)
на Дебръ характера не знаешъ. Когато снощи пропѣя
пѣтелтъ и Кадри паша въ женски дрѣхы избѣга за Ох-
ридъ. Пѣе пѣтелтъ, аманъ, аманъ, тѣ осхмна въ Джеб-
вяне, кждѣ Волино; чакай, почакай море, Кадри каурко!

Писенъ на тоска-войникъ.

Порто нѣ ме ключъ,
Обжрон ме вия;
Рито мой баяме,
Злато си селия.
Нишане те балытъ
Ти ка пришор лия,
Ту н'трашна балюкетъ
Ма стинъ зе шамия
Рито мой баяме
И пр.

Портата е съ ключъ,
Дворѣтъ съ окомъ;
Расти мой бадеме,
Издигни се като кипарисъ.
Знаковетъ на твойто чело
Развали ги сипаницата,
Ти си съ буйна коса
Вечъ кърпата не ги сбира.
Расти мой бадеме,
И пр.

Помакъ-войникъ. Помакълъка прѣдставлява голѣма
пѣстрота. Болшинството помаци сж прости добродушни
овчици, затхнени отъ дивостъта на природата и вѣрва-
нията на двѣтъ религии, които не сж разбрали и не ще
разбератъ никогѣ. Поставени злѣ економически, *далечъ*
отъ пжтищата и влиянието на държавното управ-
ление, тѣ сж запазили както чистотата на езика, така и
простотата на нравитѣ и характера на българската раса.
Въ огромното си болшинство, помацитѣ сж лишени отъ

* По съобщенията и прѣводѣтъ на единъ добръ новинавачъ на
арнаутлука.

** Рибаръ се наричалъ, защото билъ отъ Охридъ.

всѣкакъвъ фанатизмъ; тѣ знаятъ само „Аллахъ биръ и
пекамберъ (вмѣсто пейгабмера) мухамедъ“; тѣ се молятъ,
често пжти и на нивата си, съ голѣмо несъзнание. Тѣ
мразятъ турцитѣ и ги наричатъ „кучета“ и „читаци“. Сж
изключение на една нищожна часть, помацитѣ не
мразятъ България. Врѣмето — тоя установителъ на из-
губенитѣ равновѣсія — и боевия прогресъ на Бълга-
рия, може да се прѣдполага смѣло, ще възстановятъ най-
сетнѣ една по-интимна връзка между помака и българина;
впрочемъ, тя въ много отношения вече съществува.
Успѣха на възстаницитѣ не измѣчва помака — той глѣда
съ спокойствие на това; даже факта, че въ България по-
мацитѣ не се взиматъ за войници, което, за общо удив-
ление, е извѣстно на много мѣста въ помакълъка, го радва,
както го радва и факта, че възстаницитѣ не закачатъ
помацитѣ.

Помака-войникъ е най-прѣварѣния солдатинъ въ ка-
зармата; той е апатиченъ и много тжгува за селото си;
той избѣгва да дружи съ турцитѣ и е щастливъ когато
въ ротата служатъ и други помаци, които братски си
живѣятъ; помака не служи съ гордостъ, а още по-малко
съ желание. — често той не знае защо служи; прѣдъ
комитескитѣ врѣмена и прѣдъ разпрѣскванието на аскера
по селата, помацитѣ сж бѣгали твърдѣ много отъ казар-
мата; на него се гледа съ недоувѣрие; той е невъзприем-
чивъ, простъ, непохватливъ, по-покоренъ; той не обича
да манкира и въ боя се държи добръ; къмъ българитѣ,
въобще, се отнася почтително и не грабителски.

Слѣдующия разговоръ е достатъченъ да охарактеризира отноше-
нието на помака-войникъ къмъ населението*).

— Невясто, дай ми малко хлѣбче и двѣ три пиперчици

— Нѣма аго, нѣма.

— Ехъ нѣма, нѣма. Кждѣ да отидохъ все нѣма. Ний що щж ве-
черяме довечера.

— Е, царя нека ви нахрани.

— Е, що ще ни нахрани; само едно хлѣбче дава и него сж ивяле.

* Това се е случило прѣвъ единъ априлски день миналата го-
дина въ с. Куманичъ, кждѣто била пристигнала една аскерска часть
по диритѣ на комититѣ.

Дало имъ се по малко хлѣбъ и петимата помаци-войници си валинали благодарни* и мирни. А въ това сѣщо врѣме другитѣ войници-турци сѣ грабили насила всичко, което сѣ искали и хлѣбъ, и млѣко, и яйца, и кокошки и др.

Съставена отъ толкова разнообразни елементи, турската армия, която черпи своитѣ сили едва изъ десетъ милиона население,*) не притѣжава нито единодушие, нито подготвенность, нито хомогенность. *Войната срѣщу тая армия трѣбва да носи демонически характеръ, както по своята бързина и внезапность, така по новостта въ срѣдствата и тактиката за борба.* Артилерия, бомби, ракети, дълги пики, мини, фугаси, нощни дѣйствия, натискъ и постоянство безъ да се глѣда на врѣменнитѣ жертви и пр. ето кое може да обърне въ грозна непоправима паника такъва войска...

*) По това читателя ще намѣри достатъчно свѣдения въ всѣка география, пъкъ и азъ въ книгата си „Отъ Пловдивъ и София къмъ Цариградъ и Скопие“ казахъ нѣщо повече и по тоя въпросъ. При все това, тукъ азъ намирамъ за нужно да направя едно извлечение отъ свѣдѣніето на Иведъ Фуадъ паша „Упущенные благоприятные случаи...“, тъй като тоя въпросъ въ България още дълго врѣме ще трѣбва да се повтаря и прѣповтаря.

„Всѣмъ извѣстно, казва Иведъ Фуадъ, что существуетъ обширная отоманская имперія, и, быть можетъ, всѣ полагаютъ, что военные ресурсы Турціи эксплуатируемые по настоящее время, находятся въ прямомъ соответствіи съ ея географическими размѣрами. Это — заблужденіе, которое слѣдуетъ непременно уничтожить, чтобы можно было отдать себѣ отчетъ въ усиліяхъ и пр.“

Послѣ, по-нататѣкъ сѣщия авторъ продължава „Всѣ элементы, составляющіе нашу обширную имперію, называются отоманами; но на дѣлъ только часть мусульманскаго элемента отдаетъ своихъ дѣтей арміи и — я едва осмѣливаюсь сказать это — вслѣдствіе того, что только эта часть въ теченіе цѣлыхъ вѣковъ проливала и проливаетъ кровь за отечества, она уменьшилась въ своей численности до того, что когда намъ пришлось встрѣтиться съ русскими (черпающими пополненіе своей арміи изъ 110 миліоновъ жителей), на двухъ обширныхъ театровъ войны — въ Азіи и въ Европѣ — то мы могли брать свои контингенты всего изъ нѣсколькихъ миліоновъ.“

Срѣщу турцитѣ трѣбва да се води демоническа война и ний българи трѣбва да водимъ само демонически войни.

Глава VIII.

Дѣйствие на маузеровия куршумъ върху чловѣка.

(Балистически данни за турската пушка; двѣ думи върху душевното състояние на възстанника въ боя; двѣ думи за дѣйствителностьта на турската стрѣла; смъртоносность на пушката Маузеръ Ли).

Турската пушка, Маузеръ Ли, има калибръ 7.65 м. м., дължина безъ тесака 1.275 м., тежина 3.900 к. гр., тежина на патрона 28.6 гр., тѣжина на коршума, обвить съ мелхиорова обвивка, 14.2 гр., начална скоростъ 625 м. и жива сила 283 к. гр. — метра.

Тя притѣжава слѣдующитѣ балистически качества:*)

Это соотношеніе настолько краснорѣчиво, что не нуждается въ комментаріяхъ; тѣмъ не менѣе было бы несправедливо не показывать, до какой степени напряженія достигло сдѣланное нами усиліе, приведя списокъ тѣхъ изъ нашихъ провинцій и народностей, которыя не тянутъ жребій. Вотъ онъ:

- 1) Большая часть верхней Албаніи.
- 2) Пограничные курды
- 3) Многочисленныя арабскія племена.
- 4) Огромная страна, заключающая въ себѣ Іеменъ и побережье Краснаго Моря: Геджасъ и проч. и проч.
- 5) Ливонская провинція.
- 6) Провинція Бассорахъ.
- 7) Триполи.
- 8) Критъ и Архипелагъ.

Всѣ эти страны, освобожденныя отъ воинской повинности, занимаютъ территорію равную Германіи, Франціи и Австріи, вмѣстѣ ваятымъ!... И эта имперія, ограниченная большею частью Средиземнаго моря, Мраморнымъ моремъ, Балканскими государствами, Чернымъ моремъ, частью Азіи, Персидскимъ заливомъ, морями Оманскимъ и Краснымъ, — да, эта огромная имперія охраняется и защищается только четвертью того населенія, которое на ней обитаетъ“. Стр. 24—25.

*) Заети изъ „Лекции по артилеріи“ отъ Павелъ Цвѣтковъ.

Разстояние въ метри	Ъгълъ на изстрелъ въ градуси	Ъгълъ на падане въ градуси	Окончателна скоростъ въ метри	Жива сила въ килогра- мо-метри	Време на де- тението въ секунди	Поражаемо пространство въ метри
200	10'	11'	540	211	0.36	200
400	24'	35'	477	164	0.82	400
600	45'	1°12'	377	103	1.41	82
800	1°13'	2° 4'	319	73	2.09	47
1000	1°47'	3° 8'	275	55	2.86	31
1200	2°20'	4°35'	244	43	3.74	21
1400	3°20'	6°20'	219	35	4.71	15
1600	4°20'	8°37'	197	28	5.80	8.5
1800	5°31'	11°17'	179	23	5.99	6.5
2000	6°54'	14°40'	163	19	8.32	3.5
2200	—	17°57'	151	16	12.52	1.8
2500	11°11'	20°33'	128	12	18.28	—

Отъ тая таблица се вижда:

1) Окончателната скоростъ, която играе главна роля въ пробивателната способностъ на куршума,*) постепенно се намалява и отъ 620 м. при дулото на пушката спада на 128 м. на 2500 м. отъ стрѣлца.

2) Поражаемото пространство, т. е., пространството прѣзъ което куршума въ вървения си не надминава правъ човѣкъ, бърже се намалява и на 2200 м. едва трае 1 метръ и 80 с. м.

и 3) На 2500 м. куршума е способенъ да промуши едно човѣшко тѣло и да контузи второто.**)

*) Пробивателната способностъ на единъ снарядъ зависи отъ живата му сила, а тази последната отъ тѣжестта, формата на снаряда и отъ скоростта въ даденъ моментъ, което, както е известно, въ балистиката се изразява съ формулата $f = \frac{mv^2}{2g} = \frac{Pv^2}{2 \times 9.81}$ тѣжестта на куршума $\times$ скоростъ при удара ^{2} .

**) Отъ правениятѣ опити въ Германия се установява, че за да се промуши човѣшкото тѣло при съвременнитѣ малокалибрни пушки, куршума трѣбва да притѣжава най-малко 8 к. г.-метра жива сила при удара.

Като имаме прѣдъ себе си тоя теоритически мащабъ, ще бѣде доста интересно да прослѣдимъ ефекта на турската стрѣлба и турската пушка въ възстанието, което се отличи съ твърдѣ много стѣлкновения, а съ сравнително малко загуби.

За да бѣдатъ колко-годѣ поучителни размишленията, които въ тая глава смѣтаме да направимъ, азъ ще раздѣля материала на слѣдующитѣ въпроси:

- 1) Душевното състояние на възстанника въ боя,
- 2) Дѣйствителностъ на турската стрѣлба
- и 3) Смъртностъ на пушката Маузеръ Ли.

Още съ получаване на извѣстието за неприятеля или съ появяването му, възстанника излиза отъ нормалното си душевно състояние. Той се възбужда отъ неизвѣстността на положението, неговото въображение работи по рѣзко, кръвта му кипи по-буйно и, до ясното обрисувание на обстановката, той възприема впечатления отъ неприятелска страна слабо или силно, прѣувеличено или право, съобразно натурата на своя миръ и естеството на външнитѣ промѣни. Настроенъ да усѣща нѣщата по отчотливо, възстанника или прѣувеличава своето положение, както става повечето пжти, или го намалява. Въ единия случай той посрѣща неприятелскитѣ дѣйствия съ една вѣра въ своята непобѣдимостъ, — нему гърмежа не прави чудновато впечатление, той не се тревожи отъ жужението на куршумитѣ, които хвърчатъ надъ него и смъртта или раняването на нѣкого отъ борцитѣ той по-скоро ще отдаде на случайността, отъ колко на могъществото на противника. Въ това душевно състояние стрѣлца се управлява по-лѣсно, самъ се владѣе по-твърдо и дѣйствува безъ колебание и по-сполучливо. Въ другия случай възстанника възприема впечатления отъ неприятелска страна въ по-мрачни краски, дѣйствиата взима въ по-крайнитѣ имъ стрѣмления, гърмежа му се струва по-зловѣщъ, раняването по-страшно и смъртта на нѣ-

кого или на нѣкои може да разколебае духътъ му, а ако не се поддържа и да го деморализира.

Слѣдъ цървитѣ моменти, които оказватъ най рѣшително влияние върху всичкитѣ по-подирни дѣйствия на възстанника, настъпва една по-проста душевна атмосфера. Лѣгналъ и добръ примѣненъ къмъ мѣстността, както обикновенно се биятъ възстанниците, стрѣлеца мисли твърдѣ просто върху развитието на боя. Унесенъ еднакво върху своето сѣществуване (егоизма е върховенъ законъ) и побѣдата, той знае, че прѣдставлява една нищожна, едвамъ видима цѣль за противника, той усѣща, че куршумитѣ хвърчатъ, но не ще могатъ да го закачатъ, което силно възбужда духътъ му въ положителна смисълъ и поддържа равновѣсието на умътъ и сърцето, — той стрѣля съ внимание и съ възторгъ. Вдълбоченъ въ дѣйствиата на противника, той съ радостъ посрѣща малобройността, грѣшкитѣ и далечната стрѣлба на неприятеля, — това го възбужда силно и той се опиянява още повече отъ възторгътъ на надѣждата и побѣдата. Веселъ, когато отболѣне или разгони противника съ огъня си, тържествующъ, когато разбий врагътъ, той е силно напръгнатъ наопаки, когато противника успѣва и толкова по-силно колкото повече и по-лоши впечатления приема отъ неприятелска страна или колкото пѣти по-многоброенъ е противника, — въ това си напръгнато състояние той намира единственна упора въ стрѣлбата и стрѣля съ увлечение, често безъ да усѣща неприятелскитѣ гърмежи и куршуми.

Накратко, съставенъ отъ нерви, възстанника се вълнува спорѣдъ характера и течението на боя. Ефекта на гърмежитѣ и стрѣлбата отъ турска страна той посрѣща спорѣдъ това, какъ е настроена неговата душа, — въ повечето случаи, укрѣпенъ добръ на позицията и въ своето съзнание, както и увѣренъ въ недѣйствителността на турския огънь, той се чувствува, както войника на стрѣлбището, гърмежа не го трѣвожи и жужението на куршума не го безпокои.

Върху дѣйствителността на турската стрѣлба до тука се каза доста много. Злѣ или съвсѣмъ практически неготовени, турскитѣ войници стрѣлятъ и се командуватъ въ стрѣлбата доста лошо. Огромното болшинство отъ турскитѣ началства нѣма едно установено и едно ясно глѣдище върху балистическитѣ свойства на своето оръжие; то нѣма понятие и за влияние на мѣстността върху дѣйствителността на огъня. Стрѣлбата отъ далече, което е характеристично въ боя на аскера, се явява като просто прахосвание на патронитѣ, защото и инакъ стрѣлбата на планинскитѣ мѣстности по единъ дѣйствителенъ противникъ е дѣло до нѣмай-къдѣ трудно. Тукъ, даже и на близкитѣ разстояния, жгѣла на падението на куршума често е много голѣмъ, поражаемото пространство — нищожно, разстоянията се опрѣдѣлятъ трудно и, главно, цѣльта, т. е., възстанника не прѣдставлява по-голѣма площъ отъ 10—20 кв. с.м. — А да попаднешъ въ такъва дребна цѣль, даже на близкитѣ разстояния, е дѣло доста трудно въ боя.

По тия причини дѣйствителността на турския огънь въ сраженията съ четитѣ е била много слаба. И ако турцитѣ сж успѣвали по-нѣкога да нанасятъ нѣкои загуби въ редоветѣ на възстанниците, това се е случвало, спорѣдъ моето скромно изслѣдване, главно:

1) при стрѣлбата по отстъпающи възстанници отъ близки разстояния (по-близо отъ 600 кр.);

2) при внезапнитѣ срѣщи съ възстанниците пакъ на близки разстояния;

3) въ боя при стрѣлбата пакъ отъ близки разстояния;

и 4) като резултатъ отъ изхвърлянието на едно огромно количество куршуми, безразлично на кое и да е разстояние.

Списъка, който по-долѣ привеждаме, до нѣкъдѣ потвърждава това мнѣние за огъня на турцитѣ въ възстанническитѣ боеве. Впрочемъ, на това мнѣние сж всички не прѣдвзети участници въ македонскитѣ стѣлкновения,

които по опитъ знаятъ, че и слѣдъ многократни сражения съ аскера, тѣ едва ли даватъ 5—6 % жертви или даже не изгубватъ нищо.

Естественно, тукъ нѣмаме ний прѣдъ видъ катастрофалнитѣ сражения, т. е., тия въ които четата бива обградена отъ стотини пкти по-многоброенъ противникъ и въ които не се иска много искусство за да унищожишъ противника си. Но тия сражения, за щастие, прѣдставляватъ изключение въ македонската борба и върху тѣхъ не може да почива едно заключение за дѣйствителността на турския огънь, защото тукъ количество върши всичко.

За смъртоносността на турската пушка азъ ще оставя по-краснорѣчиво да говорятъ слѣдующитѣ по-долѣ 55—60 случаи на раняване или смъртъ, свѣдения за които сме събрали било отъ самитѣ ранени, било отъ лица заслужаващи довѣрие.

П. А. — Легналъ, на 300 кр. Раненъ на три мѣста. Единъ куршумъ миналъ прѣзъ китката на кракътъ и излѣзълъ подъ стъпалото; ступена косъ, но безъ опасностъ; стрѣлеца не е осѣщалъ болки. Другъ куршумъ миналъ подъ ключицата на рамото и излѣзълъ подъ плѣшката; лѣвата ръка отрпнала и стрѣлеца прѣстаналъ да стрѣля. Трети куршумъ, слѣдъ като рекушетиралъ отъ котката, се разцѣпилъ на двѣ и едно парче пробилъ прасето до кокала. Изцѣренъ напълно.

Я. И. — На колѣнѣ, 300 кр. Единъ куршумъ пробилъ костъта на дѣсната ръка; слаба атрофия, но съ електрическо цѣрение напълно оздравѣлъ.

Н. С. — На колѣнѣ, задъ камъкъ; неприятеля стрѣлялъ отъ флангъ на 300 кр. Единъ куршумъ пробилъ приклада и срѣзалъ повърхността на дѣсната ръка на дълбочина 1 с.м. Другъ куршумъ пробилъ костъта на лѣвата ръка; слаба атрофия на прѣститѣ, съ надѣжда да се изцѣри. Трети куршумъ миналъ прѣзъ лѣвото бедро и костъта. Оздравѣлъ.

Г. П. — Единъ куршумъ, отъ 300 кр., едва закарчилъ сухожилието на лѣвия кракъ. Болка голѣма; при пхтуванието подпиранъ отъ другаритѣ си. Оздравѣлъ.

И. Х. — Лѣгналъ, 500 крачки. Единъ куршумъ миналъ прѣзъ мускулитѣ на дѣсната ръка; слабо кръвоизлияние. Слѣдъ два дена оздравѣлъ.

Х. . . . — Единъ куршумъ ударилъ въ главата отъ лѣво на дѣсно прѣзъ мозъка и челото. Живъ, но лудничавъ.

Х. . . . — Единъ куршумъ прѣзъ гърдитѣ. Напълно оздравѣлъ.

С. — Единъ куршумъ срѣзалъ повърхността на дѣсното рамо. Легка рана. Оздравѣлъ.

В. Г. — Единъ куршумъ, отъ 1000 кр., въ дѣсната ръка, деформиралъ се и останалъ въ мѣсото. Слѣдъ мѣсець изваденъ. Оздравѣлъ.

Х. — Отъ засада. Единъ куршумъ ударилъ подъ дѣсното ухо и излѣзълъ подъ лѣвото око и другъ въ гърбътъ и излѣзълъ при дѣсната ципа. Оздравѣлъ.

Б. Б. — Отъ засада. Единъ куршумъ срѣзалъ повърхността на дѣсното бедро. Оздравѣлъ бързо.

Д. — Единъ куршумъ въ грѣбначния стѣлбъ. Извикалъ „охъ, братя изядоха ме!“ и умрѣлъ.

Т. С. — Единъ куршумъ рекошетиралъ на главата и разцѣвналъ кожата като бърнитѣ на устата. Другъ куршумъ ударилъ въ таза, миналъ прѣзъ корема и излѣзълъ прѣзъ патронташа. Кръвоизлияние. Запушване на дупкитѣ. Напълване коремната куфина съ кръвъ и смъртъ слѣдъ 24 часа.

И. С. — Ударенъ въ сърдцето. Моментална смъртъ.

Х. У. и З. — Ударени въ челото. Умрѣли.

Х. — Единъ рекошетиралъ куршумъ ранилъ дѣсната ръка и останалъ до кокала. Раната голѣма 3 с.м.

Х. — Раненъ въ дѣсната ръка; куршума миналъ между натамитѣ. Оздравѣлъ.

З. — Единъ куршумъ пробилъ главата отъ дѣсно на лѣво. Замаянъ и унесенъ поглѣдъ, несвързанъ говоръ. Умрѣлъ прѣди да пристигне въ България.

Е. И. — Раненъ въ ржката, куршума миналъ прѣзъ мѣсото. Не усѣтилъ раняването. Скоро оздравялъ.

Х. — Ударенъ въ главата и умрѣлъ веднага.

Ив. К. — Единъ куршумъ миналъ прѣзъ мозъка. Ранения станалъ и бѣгомъ несъзнателно отишелъ при близката вада да пий вода. Живѣе още. Ненормаленъ.

А. н. Г. — Раненъ въ главата; мозъка пробитъ. Часть отъ костѣта прѣдизвикала възпаление и парализиране на дѣсната страна. Смъртъ слѣдъ 9 мѣсеца.

С. Р. — Ударенъ въ гърдитѣ, краката и корема. Смъртъ на полесражението.

А. отъ О. — Лѣгналъ на гърбътъ. Раненъ въ корема. Слѣдъ 5 дена оздравялъ.

Ив. П. — Раненъ въ дѣсната ржка. Атрофия на прѣститѣ.

К. С. — При отстѣпление, 200 крачки. Раненъ въ кракътъ. Костѣта пробита. Оздравялъ слѣдъ 15 дена.

Т. Ц. — При отстѣпление. Три куршумени дупки въ ржката и единъ рекушетиралъ куршумъ останалъ въ мѣсото, като образува рана въ 4 с. м. голѣмина. Примиитивно вадение на куршума съ ножъ. Слѣдъ 30 дена оздравялъ.

Е. отъ Е. — При отстѣпление. Куршума миналъ прѣзъ костѣта на дѣсния кракъ. Оздравялъ.

Двѣйка Х. — Единъ куршумъ отвлѣча часть отъ бърнитѣ на устата; другъ пробива рамото и два минаватъ прѣзъ бедрата. Така ранена, отстѣпвала въ продължение на 5 часа, като носила оржиято на единъ умрѣлъ възстанникъ. Напълно оздравяла.

Т. — Въ гърдитѣ и намѣсто, вѣроятно прѣзъ сърцето или голѣмата артерия.

С. М. — Раненъ въ дѣсното колѣно. Куршума не закачилъ костѣта. Оздравялъ.

Ив. Р. — Раненъ въ дѣсната ржка. Оздравялъ.

Т. М. — Раненъ надъ колѣното и въ бедрото. Оздравялъ.

Б. Т. — Единъ куршумъ миналъ прѣзъ костѣта на дѣсната ржка. Голѣмо кръвоизлияние. Бавно оздравяване.

Ст. Н. — Куршума миналъ прѣзъ костѣта на дѣсното стѣпало. Изцѣренъ.

Д. И. — Лѣгналъ, раненъ между двѣтъ сухожилия на дѣсния кракъ. Кръвоизлияние. Оздравялъ.

Г. Ст. — Куршума миналъ прѣзъ дѣсната дланъ. Прѣститѣ слабо атрофирани.

А. Ст. — Единъ куршумъ миналъ прѣзъ лѣвото рамо и лѣвата плѣшка. Втори миналъ прѣзъ мѣсото на лѣвата ржка. Трети срѣзалъ повърхността на лѣвия кракъ надъ колѣното.

К. И. — Куршума миналъ отъ дѣсното рамо и излѣзълъ прѣзъ лѣвото. Оздравялъ.

С. Ц. — Отъ 1000 кр. въ бедрото. Куршума не закачилъ костѣта. Оздравялъ.

Д. Н. — Раненъ въ бедрото. Оздравялъ.

Н. С. — При отстѣпление. Куршума миналъ прѣзъ лѣвата плѣшка и излѣзълъ надъ рамото. Оздравялъ.

Г. С. — При отстѣпление. Куршума миналъ надъ лѣвото колѣно прѣзъ мѣсото. Оздравялъ.

А. Н. — При отстѣпление. Куршума миналъ по повърхността на слабинитѣ. Оздравялъ.

А. А. — При отстѣпление. Куршума миналъ прѣзъ плѣщитѣ и излѣзълъ надъ лѣвата ключица. Напълно оздравялъ.

А. И. — Отъ 2000 кр., куршума засѣдналъ въ лѣвото стѣпало. Куршума билъ изваденъ съ лѣнено сѣме. Полу-оздравялъ.

Р. К. — Куршума миналъ прѣзъ дѣсната плѣшка и излѣзълъ покрай лѣвата челюсть. Оздравялъ.

К. П. — Единъ куршумъ миналъ прѣзъ дебелото мѣсо на лѣвия кракъ, другъ прѣзъ дѣсната пѣта. Оздравялъ.

Цв. Т. — Куршума минал прѣз дѣния кракъ надъ колѣното. Оздравялъ.

Л. Л-ва. — Куршума минал прѣз корема. Умрѣла слѣдъ петъ дена.

Д. В. — Куршума минал прѣз бедрото и пробилъ костъта. Слѣдъ 50 дена оздравялъ.

Повече отъ тия ранени сж слѣдвали маршоветѣ на четитѣ, сж се хранили, обикновенно, съ хлѣбъ и водица и сж се цѣрили по единъ примитивенъ начинъ или съ оскѣднитѣ срѣдства на малкитѣ аптеки, каквито не въ всѣка чета има.

Макаръ че тия свѣденія не сж достатѣчни за да може да се направи статистически едно заключение, макаръ, че бѣднитѣ ранени възстанници по цѣли часове, дни и седмици сж оставали безъ приврѣзка и безъ лѣкувание, обаче читателя все има вече едно понятие за сравнително малката смъртоносностъ на турската пушка Маузеръ Ли.

Освѣтъ ранитѣ въ сърдцето, грѣбначния и малкия мозѣци, които сж моментално смъртоносни, ранитѣ по другитѣ мѣста на човѣшкото тѣло, шомъ не закачатъ нѣкоя артерия, вена или нервъ, сж лежки и не опасни. Отъ 48 ранени възстанника, които сж биле гледани и прѣгледвани въ III градска болница въ София, съ исклучение на 4 души съ слаба атрофия на нѣкой нервъ, всички други сж оздравѣли, безъ да имъ е останала и най-малката поврѣда.

Благодарение на голѣмата си жива сила и устройство, куршума въ чѣловѣшкото тѣло върви бърже, вървѣтно по-малко отъ $\frac{1}{10}$ секунда за срѣднитѣ разстояния, безъ да се деформира, безъ да се отклонява и безъ да остава. Маузеровия куршумъ не чуи коститѣ, той рѣдко ги пуква, а обикновенно, ги продупчва. Дупкитѣ въ тѣлото, както входната така и изходната, сж по-малки отъ колѣното диаметра на самия куршумъ; изходната дупка се различава отъ входната по това, че е малко по-голяма

и краищата ѝ сж разпукани незначително. Самия каналъ, причиненъ отъ куршума, спорѣдъ мнѣнието на компетентнитѣ медици, които сж глѣдали ранени възстанници, бърже се стѣснява отъ самитѣ живи ткани, благодарение на тѣхната елестичностъ или, както се изразява Д-ръ Лярди, „защото притѣжаватъ елестичността на каучука“. Това въ болшинството случаи прѣдотвратява кръвоизлиянията, съ каквито е съпразжено раняването при старитѣ оржжия, и намалява болкитѣ до степенъ по-нѣкога ранения да не усѣща раната си, както не малко пѣти се е случвало въ възстанието. Ако въ така тънкия каналъ не проникне нѣкоя инфекция, полегка, полегка съсирената кръвъ се абсорбира и се замѣства съ нови ткани и ранения е вече напълно оздравялъ.

Всичко това показва, че турската пушка е хуманна, даже, както биха казали абисинцитѣ, „е пушка, която не убива“.

Глава IX.

Поучения за българското воинство.

„Il faut changer la tactique de la guerre tout les dix ans, si l'on veut garder un peu du supériorité.“ — Наполеонъ.

Като се прѣкланяме ниско прѣдъ извънредната храбростъ на възстанниците, ний намираме, че не само тѣхната тактика на партизански дѣйствия, но и дѣйствиата на турцитѣ при потушване на възстанията, при малкитѣ планински походи и боеве едва ли въ нѣкой случай може да послужи на българската войска да почерпи уроци по военното искусство въ неговитѣ високи сфери.

При все това, борбата по македонскитѣ висоти, която имашъ честъта да скицирамъ на широко до тука, възбужда у насъ, наравно съ удивлението отъ самоотверженността на борцитѣ, и цѣлъ редъ въпроси отъ нисшата тактика, върху които, ако не се кажатъ нѣколко думи, като че ли ще липсва нѣщо на настоящия ми трудъ.

Безъ да влизамъ въ едно широко изложение върху поучителността отъ македонската борба, защото това би се явило до нѣкакѣ като повторение на всичко изложено до тукъ, азъ ще си позволя да зачекна нѣколко въпроса, които, чини ми се, прѣдставляватъ въобще сериозна важность, а частно за българската войска, която трѣбва да води демонически войни, сж отъ първостепенно значение.

Нѣкои отъ тия въпроси могатъ да се сведатъ въ слѣдующето:

1-во. Ний трѣбва непрекъснато да изучаваме въроятнитѣ си противници.

2-о. Ний трѣбва да правимъ, освѣтъ полскитѣ учения, и твърдимъ много занятия въ планинитѣ.

3-о. Ний трѣбва да правимъ крѣгла година твърдимъ много нощни занятия и походи.

4-о. Ний трѣбва да развивамъ още повече самостоятелността на частнитѣ началници.

5-о. Ний трѣбва да съвзрѣемъ до максималнитѣ размѣри средствата и начинитѣ за съобщение.

6-о. Ний трѣбва да се позамислимъ по-сериозно върху жлѣбѣтъ и продоволственитѣ бази.

и 7-о. Ний трѣбва да водимъ само демонически войни.

1.

Ний трѣбва непрекъснато да изучаваме въроятнитѣ си противници.

„Единъ познатъ противникъ, казва Наполеонъ, е неприятель наполовина побѣденъ.“ — Тая аксиома на нашия великъ учитель, запечатана съ кръвта на толкова поражения и прославеца чрѣзъ толкова безславни войни, нѣма нужда отъ никакви коментари. — Ний трѣбва да изучаваме противницитѣ си и ний трѣбва да познаваме неприятелитѣ си.

Но, какво нещастие, когато въ тая посока на мисълта у насъ се работи твърдѣ малко, да не кажемъ никакъ?! Какво нещастие, когато, при наличността на

една толкова продължителна борба, каквато бѣше македонската, — която, както всѣка борба, спорѣдъ Гюставъ лѣе Бона, Сципио Сигеле и др. дава най-голъма възможность да се изучава човѣка, асоциациитѣ и нациитѣ — нашитѣ талантиливи военни мислители, прѣдъ които се покланяме, не се рѣшиха да слѣзатъ по ниско отъ Олимпъ?! Какво нещастие, когато редко се чува тѣхната рѣчь, която може да бжде магическа и да съдържа хиляди вдъхновения и въодушевления...?!

— Не, у насъ ще трѣбва да се подеме едно усилено изучаване на неприятелитѣ, които смазаха и угнетяваха безсрамно нашитѣ бащи, и едно усилено всестранно освѣтление на народа върху собственитѣ му сили, както и върху ония на неговитѣ въковѣчни врагове. Защото у насъ още сжществуватъ човѣци, захишотизирани отъ епохата на робството съ едни прѣдрасждѣци, които могатъ да бждатъ фатални въ една война съ Турция.

А силата на прѣдрасждѣцитѣ е могъща; тѣ прѣдрѣшаватъ изходъ на всѣка борба.

II.

Ний трѣбва да правимъ, освѣтъ полскитѣ учения, и твърдимъ много занятия въ планината.

Планинския характеръ на Балканския Полуостровъ създава една по-особенна физиономия на войната тукъ. Значителна частъ отъ нейнитѣ епизоди, както свидѣтельствува истерията на балканскитѣ войни, ще се разиграятъ на планинска мѣстность. Отъ друга страна, съврѣменното въоръжение и огромнитѣ армии на бѣдащитѣ войни, по логиката на военния прогресъ, още повече ще турятъ въобще войната въ зависимостъ отъ „четвъртия родъ оръжие“ — мѣстността.

Тия два повѣстителни закона пораждатъ идеята да се водятъ занятията не само по полетата, но и въ планинитѣ, кждѣто не могатъ да се разхвватъ голѣми армейски единици; кждѣто съобщенията сж трудни, а продоволствието още повече; кждѣто боя е характеристиченъ

по своята неправилност въ очертанията на линиите, съ които мирно-плацовия офицеръ едва-ли въ нѣкой случай ще се помири; кждѣто боевитѣ елементи не се представяватъ въ тѣхния сжщински видъ и стойността имъ не може лѣсно да се схваща; кждѣто разстоянията не може да се оцѣняватъ точно; кждѣто кръгозора, който често бива крайно стѣсненъ, не позволява всекога ориентацията и нацѣлването на ударитѣ; кждѣто стрѣлбата би била безрезултатна, ако командването не притѣжава солидно теоритико-практическо съзнание балистическитѣ свойства на пушката въ съотношение съ особенитѣ форми на мѣстността и пр.

Накратко и въобще, обучението въ планината, както и всеко учение на разнообразна и неизвѣстна мѣстност, способствува за най-важното въ командването и подководството: ясно *представление за скоротечността на вргмето и въренъ аршинъ за пространството*, безъ да говоря, въ по-тѣсна смисълъ за тактическия глазомѣръ, бързата оцѣнка на мѣстността и всички други кача тва, безъ които невъзможно е да се воюва. Противното е фантазия и може да се защитава отъ несериозни люде или отъ захипнотизирани отъ мирната практика рутинери.

Обученията въ планината за подчиненитѣ способствуватъ за да се фамилиаризиратъ съ трудноститѣ, живота, движенията и боя по нея; за да свикнатъ съ проходимостта ѝ, защото онова, което мирно-плацовия войникъ счита за непроходимо, често е най-лѣсно проходимо; за да се съвършенствуватъ по стрѣлбата и да се примѣняватъ къмъ мѣстността; за да се научатъ какъ да съобразяватъ силитѣ си съ свойствата на мѣстността и характера на пята, по който минаватъ; за да развиятъ у себѣ си самостоятелността до колкото тя е необходима и пр.

А всичко това е достатъчно да ни накара още повече да полюбимъ планинитѣ, въ които ний ще намѣримъ всичко интересно, поучително, което ще ни приготви още по-добрѣ за водението на демоническитѣ войни.

Прочее, ний трѣбва да се обучаваме, не само въ полето, но и въ планинитѣ.

И когато въ планината случваше ни се да мислимъ съ любезнитѣ си другари върху обстановката и условията, човѣцитѣ и мѣстността, съ единъ огънь отъ силни желания ний все мечтаехме да извикаме високо единъ денъ на своитѣ другари въ войската: „Вървѣте съ вашитѣ роти и дружини по планината! Вървѣте! Тамъ новъ миръ ще се открий прѣдъ васъ; тамъ вий ще се сблъскате съ всички елементи на мирнитѣ занятия само, че въ почувствителна форма. Вървѣте да изпитате износливостта на войника, недостаткитѣ на неговитѣ крака, неговата мирна дисциплина, неговото прикладно чутѣ, вашия глазомѣръ, вашитѣ началнически похвати. . . . ! Вървѣте да подишате планинския въздухъ, да видите роднитѣ мълчаливи скали, буйнитѣ гори, кристалнитѣ води, звѣдното небе, тъмната нощъ или близката свѣтла луна и поетическитѣ картини на отечественитѣ земи!

. . . . И мислехме си ний съ тѣга за родната войска, която живѣе между планинитѣ, а не ги познава; мислехме си ний колко жертви и несполуки и колко излишна енергия на война ще ни трѣбва за да наваксаме загубитѣ въ мирното врѣме отъ увлечението на плаца и прѣварѣнието на планината. . . . !*).

Щастливъ съмъ азъ, че тоя възторгъ и тая грижа на моитѣ другари можахъ да прѣдамъ тука, въ края на тая книга.

III.

Ний трѣбва да правимъ вжгла година твърдѣ много нощни учения и походи

Върху въпроса за нощнитѣ занятия и походи отъ една страна и върху нощнитѣ дѣйствия въ военно врѣме отъ друга — се е писало твърдѣ много въ военния печатъ. За нещастие, по тоя очевиденъ въпросъ всеждѣ

*) Изъ запискитѣ на автора.

существовать двѣ мнѣния; едното е за нощнитѣ занятия и походи и, слѣдователно, за *възможнитѣ* нощни дѣйствия на война, другото е противъ тая ненормалность (?).

Безъ да имаме претенция да разрешаваме тоя въпросъ, ний мислимъ, че за една войска, която ще иска да води демоническа война, която ще иска да изненада противника си съ прѣвѣсходството и изобилието въ новизнитѣ на своята тактика, която ще иска да порази противника въ това, което послѣдния най-малко очаква и въ което е най-злѣ приготвенъ, за такъва войска, спорѣдъ нашето скромно мнѣние, *разлика между нощта и деня не трѣбва да съществува*. — Такъва войска трѣбва да бѣде въ състояние да се ползува отъ нощта така, както може да се ползува и отъ денятъ, което, разбира се, може да се мисли само тогава, когато тя се е дълго време практикувала въ нощнитѣ учения и походи.

Нощнитѣ учения и походи, водени по единъ систематиченъ начинъ и съ едни ясно опредѣлени *проекти*, неминуемо създаватъ, не само единъ прѣвратъ въ понятието за времето такъвъ, какъто настава въ всѣки човѣкъ, който интимно е фамилиаризиранъ съ нощта, но и цѣлъ редъ *привички и похвати*, които до нѣмайка намаляватъ мѣстнитѣ и тягоститѣ, произтекаюши отъ самата тъмнина. Нощната тъмнина е непроницаема само за ония, които никога нощи не са патували, защото за тѣхъ тя е такъвъ мракъ, както за човѣкъ, който внезапно излезе отъ свѣтла стая на тъмния дворъ.

Опита отъ възстанието ни показва, че слѣдъ едномесѣчни нощни патувания по най-прѣсѣчена и закрыта мѣстность, често безъ пѣть, по която и денѣ даже движението е съпроводено съ голѣми трудности, възстанническитѣ чети, малки или голѣми, се научаватъ да върватъ, даже и въ най-тъмнитѣ нощи. нѣколко нѣти похубаво отъ колко отъ начало, когато нито могатъ да гледатъ, нито могатъ да стѣпватъ, нито просто могатъ да ходятъ.

Прочее, за българската войска, която се приготв-

лява за истински активни дѣйствия, нощнитѣ обучения и походи са една нужда отъ първостепенна важность. Българската войска трѣбва да се яви на война съ дивна подготовка; тя не трѣбва да подражава на никоя армия и тя трѣбва да съществува и да се вдъхновява отъ собственитѣ си мисли. Това не е единъ шовинизмъ, а простъ единъ законъ на борбата, запечатанъ съ кръвта на много побѣди и поражения.

III.

Ний трѣбва да развиемъ още повече самостоятелността на частнитѣ началници.

Самостоятелността на частнитѣ началници, която не може да се даде съ заповѣдъ, нито да се култивира за едно кѣсо време, зависи исклучително отъ солидното умствено и военно развитие. Изучаването на военната история, маневритѣ и прикладнитѣ учения, които трѣбва да бѣдатъ най-любимото занятие на нашата войска, както и, главно, постоянната ѣзда въ полето на дълги линии до цѣли походи отъ всѣки офицеръ съ рѣшаване на всевъзможни задачи съ картата и на мѣстността, което трѣбва да бѣде една страсть въ нашата армия, ще могатъ да освѣтлятъ умътъ до висшитѣ замисли и до похищение на най-съкровениитѣ тайни на военното искусство. Слѣдъ такъво обучение и самообучение, непрекъснато и фанатическо, отъ само себе се разбира, че самостоятелността на отдѣлния началникъ, наравно съ общия подбѣмъ на неговия духовенъ и умственъ миръ, ще спечели до неимовѣрни размѣри.

Но, за това, естествено, ще трѣбва да станемъ още по-трудолюбиви, ще трѣбва по-малко да си тровимъ гърдитѣ по кафенетата и клубовѣтъ, което за нещастие въ нѣкои гарнизони, даже и твърдѣ голѣми, е една печална страсть. . . . .

Тукъ трѣбва високо да се издигне гласа и съвѣстътъ да заговори! . . . . . Офицерското назначение не е срдство за нажива. . . . .

Ний трѣба да работимъ и да работимъ съ единъ фанатизмъ, макаръ, че противниците, които може да ни излезатъ на срѣща не притѣжаватъ нищо, което може да оплани нѣкого.

Въ тоя редъ на мисли не ще бѣде издишно да на права единъ цитатъ, дълтъ и двойно поучителенъ. Той рисува напѣтъ южни съседъ*).

„То, что у насъ, въ Шумлѣ, называлось маневрами—было простыми учениями и безъ того достаточно знакомыми всѣмъ; а слѣдовало учить тому, чего мы не знали, и тѣмъ болѣе, что никто и не заботился объ этихъ познаніяхъ. Куда! каждый изъ насъ считалъ себя великолѣпнымъ и никто не чувствовалъ никакой потребности выучиться тому, чего навѣрное не зналъ. . . а наши начальники не чувствовали никакой потребности дать намъ то, чего и сами не имѣли. Золотыхъ галуновъ и титула „паши“ было достаточно для того, чтобы имѣвшій ихъ чувствовать себя вполне на своемъ мѣстѣ.

Изъ всѣхъ офицеровъ, находившихся тамъ, только огромное меньшинство правильно получили свои чины; большинство же было обязано ими „протекции“ Фаворитизмъ, капризъ замѣняли „выборъ“ и „старшинство.“

На каждомъ шагу, куда ни взглянешъ, во главѣ полковъ, бригадъ, дивизій, можно было увидѣть штабъ-офицеровъ и генераловъ, получившихъ чины благодаря службѣ въ канцеляріяхъ или на государственныхъ заводахъ или потому, что они были. . . „друзьями ихъ друзей!“

Но, неужели же не имѣлось образованныхъ офицеровъ?

Были! и много. . . были офицеры, знавшіе космографію, химію, физику, небесную механику, геодезію, дифференціальное и интегральное исчисленія. Къ несчастью, они прескверно чувствовали себя каждый разъ, какъ имъ приходилось поставить главный караулъ или вести колонну.

Такъ какъ на нашемъ языкѣ почти не существуетъ ни книгъ о стратегіи, ни трудовъ по исторіи великихъ войнъ, то теоретически мы знали очень мало, а практически — совсѣмъ ничего, потому что за все царствованіе Абдулъ-Ависа можно припомнить только одни маневры, да и тѣ продолжались всего. . . одинъ день!

Прѣдки наши уже потому знали нѣкоторыя стратегическія

*) „Упущенные благоприятные случаи . . .“. Извѣстѣ Фуадъ Паша стр. 37—39.

правила, что имъ постоянно приходилось воевать и вѣчно быть на конѣ; Отоманская имперія была вооруженнымъ народомъ. Самый младшій офицеръ, самый маленькій чиновникъ имѣли по нѣсколько лошадей, да и лошадей было много. Невѣжество — главная причина всѣхъ нашихъ неудачъ и поражений — ухитрилось уничтожить великолѣпную породу арабскихъ лошадей, не существующую теперь.

Прежде, офицеры, для того, чтобы пройти отъ моста черезъ Золотой-Рогъ къ военному министерству, не надѣвали на пальто каучиновыхъ плащей и не закутывали голову въ кашне.

Обитатели столицы имперій не пользовались той невѣроятной привилегіей, которая освобождаетъ ихъ нынѣ отъ военной службы.

Физическая и нравственная энергія ихъ поддерживалась спортомъ всякаго рода, какъ, наприимѣръ, „джеридъ“*) стрѣльба изъ лука, борьба пѣшкомъ и верхомъ, массовые рейды, — и какъ люди съ правильно циркулирующею кровью, они здраво мыслили и умѣли дѣйствовать.

Эта дѣятельность, эта крѣпость и энергія стамбульцевъ, эти прежнія упражненія — исчезли и были замѣнены тѣми спортами, которые нынѣ поддерживаютъ силу и мужество у великихъ европейскихъ націй; нѣтъ ихъ теперь у насъ даже среди молодежи, которая даетъ очень мало физически крѣпкихъ офицеровъ, способныхъ проѣхать рысью или галопомъ много часовъ подъ рядъ.

Рысить! галопировать! О, Господи! какъ далеко мы отъ временъ нашихъ „спаги“ и акинджи**)

Рысить! Галопировать! Да если бы увидѣли господина быстро ѣдущаго верхомъ, то на него пальцами бы стали показывать! У меня сохранилось отъ того времени письмо одного очень большого и очень толстаго паши, въ которомъ онъ совѣтуетъ мнѣ не ѣздить слишкомъ скоро на моей лошади, *потому что это производитъ очень дурное впечатлѣніе въ высшихъ сферахъ!* . . . . .

V.

Ний трѣба да съвършенствуваме до максималнитѣ размѣри срѣдствата и начинитѣ за съобщение.

Управлението на огромнитѣ маси или дребнитѣ частици на война, които ще бѣдатъ неминуемо повече или по-малко разпрѣснати, изисква организацията на една

*) Дротинъ.

**) Спаги — кавалеристъ; акинджи — участникъ набѣга, рейда.

широка мръжа за съобщаване. Нуждата от гелиографа, телеграфа, телефона, гължбовата поща, велосипеда, сигнализацията и простата ординарческа служба ще се окажатъ все повече и повече необходими, защото прѣвѣсходството надъ противника, при днешнитѣ почти еднообразни подготвяния, въ това отношение ще бѣде единъ можщъ шансъ за успѣха. За нашата войска, собственно, за нашата активна дѣйность съвършенствуванието системитѣ, начинитѣ и срѣдствата за съобщение не трѣбва да ни спиратъ прѣдъ никакви жертви.

VI.

Ний трѣбва да се позамислимъ по-сериозно върху хлѣбътъ и продоволственнитѣ бази.

Тоя важенъ въпросъ нѣма нужда отъ трактувание. Той е очевиденъ. И неговото разрѣшение е належаще.

VII.

Ний трѣбва да водимъ демонически войни.

Ний трѣбва да водимъ демоническа война, война която ще се ознаменува съ бързи маршове, съ планински дѣйствия, съ нощни прѣслѣдвания, съ отлична самостоятелность на частнитѣ началници, съ безгрѣшно разузнавание, съ урѣденъ обозъ, съ урагани атаки, които ще се прѣднествуватъ отъ бърза, гжста, като градъ, артилерийска отлична стрѣлба, съ нови тактически приоми, съ нови оржжия, които ужасяватъ нашитѣ противници, като щиковетѣ, пикитѣ, бомбитѣ, динамита, фугаситѣ и всичко подобно, което може да плѣни и порази въображението, могѣществото на което рѣшава успѣха въ борбата.

Войната е сатанинско проявление на вѣчния човѣшки егоизмъ и трѣбва да се води само демонически.

Печатни погрѣшки.

Страница	Редъ	Печатано:	Да се чете:
5	8 отъ долѣ	ставатъ	станаха
7	3 отъ горѣ	посрѣщатъ	посрѣщнали
8	1 " "	Наставатъ	Настанаха
13	10 " "	на	на
17	11 " долѣ	Струма	Струма,
19	12 " горѣ	12 села	12 села;
19	28 " "	комитѣ	комити
19	32 " "	може би	може би,
22	9 " "	които	които,
22	10 " "	на часи	на часи,
24	6 " долѣ	Жѣлтя-Тяна	Жѣлтя-Стяна
24	5 " "	сж	съ
28	16 " горѣ	на истокъ	на истокъ,
65	17 " "	Спатово	Спатово
68	6 " "	стѣна	стѣна
69	25 " "	или съ плѣтени	стѣни, обикно-
венно — да се чете:	или съ плѣтени	стѣни, обикновенно,	
70	3 отъ горѣ	голъми вѣла	стари ови
74	2 " "	морето	морето,
81	3 " "	дѣсятъкъ	десятъкъ
84	10 " "	е	съ
87	11 " долѣ	Дѣсятъкъ	Десятъкъ
89	10 " "	липсватъ,	липсватъ
90	22 отъ горѣ	стенки	стѣнки
98	11 " долѣ	жѣлѣзничния	Жѣлѣзничния
99	12 " горѣ	Ст.	ст.
108	23 " "	дефилето	дефилето,
110	4 " "	горички	горички
114	7 " долѣ	система	система
118	14 " горѣ	Лоново	Лоново
120	7 " "	Довъ-Чифликъ	Давъ-Чифликъ
121	2 " "	и	и
122	5 " долѣ	39 к. м. Саламановъ	39 к. м. до Саламаново
123	5 " горѣ	Гюмѣджина	Гюмѣджина
127	8 " "	бызо	было
127	10 " "	было	было
128	6 " долѣ	войта	война
128	5 " "	Турцитѣ	турцитѣ
131	7 " горѣ	между прочимъ	гравното, бѣдствие
между прочемъ, главното бѣдствие			

Страница	Редъ	Печатано:	Да се чете:
137	4	отъ долъ	неразборни
139	1	" горъ	неразбрани
139	2	" "	възстанието,
145	1	" "	приготовля-вашъ
145	2	" "	приготовля-ватъ
145	14	" долъ	които
145	13	" "	които
148	21	" горъ	рѣдкостъ
151	11	" "	рѣдкостъ
151	9	" долъ	исторически
163	6	" горъ	исторически
163	3	" долъ	бивакъ,
167	16	" "	бивакъ
168	2	" "	на
172	2	" горъ	въ
172	16	" "	прикрития,
174	12	" "	прикрития
187	9	" долъ	енергия
191	2	" "	енергия —
195	10	" горъ	слѣдъ
			слѣдъ
			(обшлагитъ)
			(обшлагитъ),
			казваме
			казваме
			Griecheneand
			Griechenland
			се,
			се,
			има,
			има,
			билистически
			билистически
			ака
			ака
			да допълня
			да допълня,
			ако не узнае на
			ако не узнае на
			врѣме или не
			врѣме или не
			желен не напусне мѣстото,
			желен не напусне мѣстото,
			кадѣтъ се намира
			кадѣтъ се намира
			намира цѣлята на
			намира цѣлята на
			противника,
			противника,
			ако не узнае на
			ако не узнае на
			врѣме цѣлята на
			врѣме цѣлята на
			противника или не
			противника или не
			желае да напусне
			желае да напусне
			мѣстото, кадѣто
			мѣстото, кадѣто
			се намира,
			се намира,
			сериозна,
			сериозна
			да се каже
			да се каже
			цѣль, день, да се
			цѣль, день, да се
			каже,
			каже,
			цѣль, день.
			цѣль, день.
			факсирания
			факсирания
			слабъ
			слабъ

